

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

*Факултет
по класически и нови филологии*

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

*Faculty of Classical
and Modern Philology*

Том/Volume 110

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2017 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д-р ДИМИТЪР ВЕСЕЛИНОВ (главен редактор),
проф. д-р ВИОЛЕТА ГЕРДЖИКОВА, проф. д-р ВЛАДИМИР ТРЕНДАФИЛОВ,
доц. д-р АЛЕКСАНДРА БАГАШЕВА, доц. д-р ГАЛИНА ПАВЛОВА,
доц. д-р ДОНКА МАНГАЧЕВА, доц. д-р МИЛЕНА ЙОРДАНОВА (секретар)

Редактор ГЕРГАНА БОРИСОВА

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по класически и нови филологии
2017

ISSN 0204-9600

СЪДЪРЖАНИЕ

- Весела Генова.* РАННИТЕ КОМЕДИИ НА ПИЕР КОРНЕЙ И ТЕХНИТЕ ОРИГИНАЛНИ ПРИНОСИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА КОМИЧНИЯ ТЕАТЪР НА КЛАСИЦИЗМА ВЪВ ФРАНЦИЯ / 5
- Драгомира Вълчева.* „СЕПТУАГИНТА“ МЕЖДУ СВИДЕТЕЛСКИЯ РАЗКАЗ И ЛЕГЕНДАТА: ДВЕ АНТИЧНИ ВЕРСИИ ЗА СЪЗДАВАНЕТО НА ЕДИН ПРЕВОД / 70
- Гергана Фъркова.* КУЛТУРНОСПЕЦИФИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА БЪЛГАРО-НЕМСКАТА КОМУНИКАЦИЯ В БИЗНЕС СРЕДА / 91
- Виктор Тодоров.* ПАДЕЖНАТА СИСТЕМА В СЕМИТСКИТЕ ЕЗИЦИ: ПРОИЗХОД И РАЗВИТИЕ / 159
- Магдалена Маркова.* ПРОБЛЕМИ НА ВЗАИМОРАЗБИРАНЕТО В КОМУНИКАЦИЯТА НА ПРЕХОДЕН ЕЗИК / 189

CONTENTS

- Vessela Guenova*. THE EARLY COMEDIES OF PIERRE CORNEILLE AND THEIR ORIGINAL CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE COMIC THEATER OF CLASSICISM IN FRANCE / 5
- Dragomira Valtcheva*. THE *SEPTUAGINT* BETWEEN THE WITNESS ACCOUNT AND THE LEGEND: TWO ANCIENT VERSIONS ON THE GENESIS OF A TRANSLATION / 70
- Gergana Farkova*. CULTURAL DIMENSIONS OF THE BULGARIAN-GERMAN BUSINESS COMMUNICATION / 91
- Victor Todorov*: THE CASE SYSTEM IN THE SEMITIC LANGUAGES: ORIGINS AND DEVELOPMENT / 159
- Magdalena Markova*. PROBLEMS OF INTERCOMPREHENSION IN INTERLANGUAGE COMMUNICATION / 189

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО КЛАСИЧЕСКИ И НОВИ ФИЛОЛОГИИ

Том 110

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF CLASSICAL AND MODERN PHILOLOGY

Volume 110

РАННИТЕ КОМЕДИИ НА ПИЕР КОРНЕЙ
И ТЕХНИТЕ ОРИГИНАЛНИ ПРИНОСИ
ЗА РАЗВИТИЕТО НА КОМИЧНИЯ ТЕАТЪР
НА КЛАСИЦИЗМА ВЪВ ФРАНЦИЯ

ВЕСЕЛА ГЕНОВА

Катедра „Романистика“

Весела Генова. РАННИТЕ КОМЕДИИ НА ПИЕР КОРНЕЙ И ТЕХНИТЕ ОРИГИНАЛНИ ПРИНОСИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА КОМИЧНИЯ ТЕАТЪР НА КЛАСИЦИЗМА ВЪВ ФРАНЦИЯ

Студията изследва корпуса от петте ранни комедии на Пиер Корней (*Мелита, Вдовицата, Галерията на двореца, Компаньонката и Плас Роял*), създадени между 1629 и 1634 г., със задачата да открие и изтъкне оригиналните им приноси за развитието на комичния театър на класицизма през XVII век във Франция. След кратко въведение и контекстуално вписване в състоянието на комичния театър през първите 30 години на века и в предисторията на драматическия пасторал първо са изследвани паратекстовете към петте комедии с цел да се изведат от тях приносните аспекти в теоретическата рефлексия на Корней върху класицистичната комедия. Основната част от анализа е посветена на практическите новаторски аспекти в ранните пиеси на драматурга, проучени в основни параметри на драматичния текст като драматични структури, тематика, действие, персонажи, стил, комично и ефекти на реалното. Достига се до заключението, че ранните комедии на Пиер Корней имат безспорни приноси за плодотворното развитие на комичния театър в епохата на класицизма от XVII век във Франция. Новаторството в тях се открива във всички значими аспекти на драматичната творба, но е най-изявено в изричното вписване на тези комедии в класицистичната етика и естетика, съпроводено с оригинална авторска концепция за класицистичната комедия, в авторското развитие на някои тематика, оригиналните в редица отношения персонажи, „безхитроствения“ стил на дискурса, както и в

правдоподобното разполагане на комедиите в съвремието на драматурга, намерило израз в множество „ефекти на реалното“ в тях, и в особеното естество на комичното. Краткият преглед на някои паралелни пиеси на негови съвременници с подобно вдъхновение допълва и откроява оригиналните приноси на Корней.

Ключови думи: Пиер Корней, ранни комедии, *Мелита*, *Вдовицата*, *Галерията на двореца*, *Компаньонката*, *Плас Роял*, теоретическа рефлексия, новаторски персонажи, безхитростен стил, ефект на реалното, комично

Vessela Guenova. THE EARLY COMEDIES OF PIERRE CORNEILLE AND THEIR ORIGINAL CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE COMIC THEATER OF CLASSICISM IN FRANCE

This study explores a corpora constituted by the five earlier comedies of Pierre Corneille (*Mélite*, *La Veuve* [The Widow], *La Galerie du Palais* [Gallery of the Palace], *La Suivante* [The Companion] and *Place Royale*), created between 1629 and 1634, with the task to identify and highlight their original contributions to the development of the classicist comic theatre of the XVII century in France. After a brief introduction and a contextual entry into the state of comic theatre in the first 30 years of the century and into the relevant part of the history of pastoral drama, the study proceeds by analysing firstly the paratexts of these five comedies in order to bring forward the valuable aspects of Corneille's theoretical reflection on classicist comedy. The main part of the analysis focuses on the practical innovative aspects in the early plays of the playwright tracked through some basic parameters of the dramatic text: dramatic structures, themes, action, characters, style, comic and 'effets de réel'. The study reaches the conclusion that the early comedies of Pierre Corneille have an undeniable contribution to the fruitful development of the classicist comic theatre of the XVII century in France. Innovation is found in all major aspects of the dramatic work, but it is most pronounced in the explicit inclusion of these comedies in classicist ethics and aesthetics accompanied by the original concept of the author on classicist comedy, but also in the development of certain themes, the wide originality of the characters, the 'naïve' style of discourse, as well as in the truthful inclusion of comedy in the playwright's present, embodied in numerous 'effets de reel', and in the specific nature of the comic effects. The brief overview of some parallel pieces of his contemporaries with similar inspiration complements and highlights the original contributions of Corneille.

Keywords: Pierre Corneille, early comedies, *Mélite*, *La Veuve*, *La Galerie du Palais*, *La Suivante*, *Place Royale*, theoretical reflection, innovative characters, 'naïve' style, 'effets de réel', comic

Френският драматург Пиер Корней (1606–1684) е една от централните фигури в класицистичния трагически театър през XVII век, за чийто триумфален възход изиграва определяща роля. В своите пиеси Корней развива и задълбочава емоционалното и нравственото въздействие на класицистичната трагедия, като ѝ придава и убедителни политически измерения. Драматургът изгражда своя персонаж на трагическия герой като силна, активна и отговорна личност, която, изправена пред фундаментални житейски избори, неизменно се ръководи от моралния императив на дълга и предаността, на които осъзнато посвещава живота си.

В дългата си драматургична кариера, основно посветена на трагедията, Корней двукратно се обръща и към комедията. Неговите комични творби ясно се разпределят в две групи, отразяващи два различни етапа от драматургичното му развитие. Още преди да създаде първите си трагедии, Корней стъпва на попрището на театрален автор с комедията си *Мелита* (1629). Между 1629 и 1634 г. той създава общо пет комедии: *Мелита* (1629), *Вдовицата* (1632), *Галерията на двореца* (1633), *Компаньонката* (1634) и *Плас Роял* (1634). През същия период пише и своите ранни трагикомедии *Клитандър* (1631) и *Комическа илюзия* (1636), които продължават и развиват характерното за периода увлечение по трагикомичните театрални форми. Десет години по-късно, след поредица от успешни и не толкова успешни трагедии Корней за кратко възобновява интереса си към комичните жанрови форми с *Лъжецът* (1644) и *Продължението на „Лъжецът“* (1645). Последните две пиеси са повлияни от испанските театрални традиции на комедията на интригата, оказали силно въздействие върху комедията във Франция между 1640 и 1660 г. След 1645 г. Корней повече не се връща към комедията.

Традиционно критическата мисъл се фокусира преимуществено върху трагедиите и трагикомедиите на Корней и много по-рядко отделя по-специално и задълбочено внимание на развитите от него оригинални комични форми. Този подход черпи своята естетическа и морална обусловеност още от самото съвремие на автора. Класицистичната естетика и практика недвусмислено утвърждават присъщата висока стойност на трагическите театрални форми, приемани за „висок“ жанр, чиито реализации съответстват най-пълно на классицистичните принципи и норми. Този ценностен подход неизбежно се отразява и върху критическата мисъл, която е по-склонна да се задълбочава в тези априорно приемани за по-стойностни театрални форми, отколкото в много по-слабо ценената комедия. Когато все пак се спира на комедиите на Корней, критиката обикновено отбелязва, все така традиционно и мимоходом, оригиналното му вдъхновение от пасторала, без да се задълбочава в него, и набляга върху отличителните черти на неговата комедия, изрично вписана в съвремие на драматурга със своите персонажи, език и стил, или фрагментира критическия си подход в описателно представяне на отделни елементи от драматичната ѝ структура като интриги, персонажи, похвати и пр.¹ Тук прие-

¹ Това обикновено се прави в общи трудове, посветени на комедията през XVII век. Вж. напр. Michel Gilot, Jean Serroy. *La comédie à l'âge classique*. Belin : 1997 ; Roger Guichemerre. *La comédie avant Molière, 1640–1660*. Armand Colin : 1972 ; Colette Scherer. *Comédie et société sous Louis XIII*. A.-G. Nizet : 1983 и др. Понякога критиката засяга, отново обикновено бегло, комедиите на Корней в трудове, посветени на определен тематичен или морален аспект на неговото творчество, както напр. в Octave Nadal, *Le sentiment de l'amour dans les œuvres de Pierre Corneille*, Gallimard, 1948. За съжаление, нямаше възможност да консултираме малката книга на Roger Garapon *Le premier Corneille. De Mélipe à l'illusion comique* (Société d'édition d'enseignement supérieur : 1982). Като цяло на комедиите на дра-

маме за изходна точка тези всеизвестни фактори, за да анализираме системно и обхватно корпуса от ранните комедии на Корней с оглед на конкретните новаторски и приносни за развитието на комедията аспекти в него, които изглеждаме от неговите текстове.

Настоящата студия си поставя като основна задача на базата на анализ на корпуса от ранните комедии на Корней (съставен от петте пиеси, създадени между 1629 и 1634 г.) да открие и анализира новаторските приноси на драматурга за развитието на комедията в рамките на ранната класицистична естетика на XVII век. В тези ранни театрални творби драматургичните търсения, експерименти и решения на поета намират израз в оригинални авторски реализации, допринесли по убедителен, макар и невинаги достатъчно системно и задълбочено изтъкван начин за развитието на комичния театър през класицистичната епоха. Преди всичко като новаторска трябва да се изтъкне самата теоретическа рефлексия на драматурга в търсене на елементи на доктрина за комичния театър, която той развива в редица паратекстове към комичните си пиеси. Още по-убедителни са практическите му творчески драматургични решения. Като се разграничава категорично от утвърдените комични традиции, Корней създава новаторски пиеси с оригинални приноси в основните и определящи параметри на комичната театрална форма като драматични структури, тематики, действие, персонажи. Неговите ранни комедии се отличават с оригинален ефект на реалното и с особено естество на комичното. Специфичният им „безхитроsten“ стил също е едно от значимите новаторства в тях.

След кратко въведение в контекста на ранното комично творчество на Корней на фона на кризата на комичните театрални форми през първите 30 години на XVII век и в предисторията на драматическия пасторал студията анализира теоретическата рефлексия на драматурга по въпросите на комедията и се спира на редица практически новаторски аспекти в неговите ранни комедии. Тези аспекти се изтъкват и в съпоставка с редица паралелни пиеси

матурга изглежда продължава да се гледа като на по-малощни и по-малко интересни, оригинални и приносни в сравнение с трагедиите му.

На български език анализите на комедиите на Корней са още по-оскъдни, а вниманието на критиката е насочено преимуществено към ролята на драматурга като основоположник и основен стожер на френската класицистична трагедия – роля, в която френската литературоведска традиция го популяризира съзнателно още от XVIII век. В своята *История на западноевропейската литература* Хаджикосев се ограничава с това да посочи, че комичните творби на Корней „не са оставили трайна дияра в историята на европейския театър“ (Хаджикосев 2013: 61) – нещо, с което трудно бихме могли да се съгласим. Българското говорене за комедиите на Корней изглежда се ограничава с отбелязването на тяхното съществуване най-вече като биографичен шрих и не отчита в достатъчна степен ключовата им роля и приносния им характер за развитието на класицистичната комедия, кулминирала тридесет години по-късно в творчеството на Молиер. Поради това намираме за обосновано и полезно да предложим конкретни анализи на тези комедии именно с оглед на новаторските им приноси в историята на комедията.

със сходно вдъхновение от други автори – съвременници на драматурга. В заключението се набелязват посоките на развитие, в които поема комедията след Корней, и ролята му за развитието на жанра.

КРИЗА НА КОМИЧНИТЕ ТЕАТРАЛНИ ФОРМИ ПРЕЗ ПЪРВИТЕ 30 ГОДИНИ НА XVII ВЕК

След възобновяването на комедията през XVI век от хуманистите в порив за възраждане на античната комедия във Франция и нейното постепенно обогатяване чрез вдъхновения и влияния от италианския театър в най-успешните реализации на драматурзи като Оде дьо Турнеб и Пиер дьо Лариве, с настъпването на XVII век в комичния театър се възцарява близо 30-годишен застой. Факторите, които го обуславят, са както социално-политически (граждански войни, цялостно обедняване на населението, нисък статут на актьорите), така и естетически (превес на други театрални форми, невисок престиж на театъра). В началото на XVII век театърът е ограничена и като цяло насочена към простолудието социална практика, дело на пътуващи трупи, които представят причудлива и безредна смесица от театрални форми: пасторали, фарсове, комични или трагикомични пиеси по италиански и испански модели. В началото на века в Париж има само една театрална зала – *Отел дьо Бургон*, и една-единствена официална театрална трупа. С времето обаче театърът постепенно заема място сред приемливите и почтени социални практики и придобива все по-голяма популярност успоредно с установяването на класицистичната естетика и концентрирането на монархическата власт.

При Луи XIII и кардинал Дьо Ришельо театърът започва да получава целенасочена подкрепа от държавата под формата на кралско меценатство и насърчаване да се развива като привилегировано средство за художествена експресия, политически инструмент за утвърждаване и подкрепа на все по-централизираната монархическа власт, но и начин за свързване и сплотяване на нацията, достигащ чрез мимезиса и нагледа до все повече хора. Установяването на втора конкурентна трупа в Париж, *Трупата в Маре* на Мондори, впрочем пряко свързано и с бързия успех и възхода на Корней като драматург, стимулира творческата надпревара, желанието за новаторства и развитие на театралното изкуство. Театърът бързо придобива социална приемливост, излиза на мода и се превръща в допустима, желателна и насърчавана социална практика за висшите кръгове на обществото. Драматурзите текстописци започват да получават признание като автори, а пиесите им се публикуват и разпространяват из цялата страна и извън границите ѝ, което увеличава още повече престижа на френския театър. В тази благоприятна за развитието на театъра обстановка се създава обилна театрална продукция, съпроводена и със задълбочена теоретическа рефлексия.

Това бурно развитие на театъра слабо засяга комедията. Творческият устрем в театъра през 30-те години на XVII век се насочва най-вече към трагедията, благороден и висок жанр според естетическите постулати на класицизма, докато комедията е в сериозна криза: тя е жанрова форма, към която нито автори, нито теоретици проявяват особен интерес. След ренесансовата ерудитска и книжовна комедия на хуманистите, замислена по подобие на латинската, но създавана основно за четене и притежаваща изявени дидактически и морални функции, комичната театрална практика се обръща към италианските форми на *comedia sostenuta*, също преработила латинското влияние, и на по-простонародната *commedia dell'arte*, като същевременно продължава да предлага и старите френски фарсови форми в пъстроцветна смесица от пиеси, лишени от всякакъв ред и умереност. В своята *Практика на театъра* абат Д'Обиняк недвусмислено свидетелства за неприемливите аспекти в комичните театрални форми от началото на века:

Комедията дълго оставаше не просто в низост, а в безчестие; защото тя се беше превърнала във фарс, в безочлива палячовщина, от която страдаха нашите театри след трагедиите: творби, недостойни да бъдат издигнати до ранга на драматичната поема, без изкуство, без части, без разум, и които прилягаха единствено на нехранимайковците и на подлещите заради безчестните си думи и безсрамните си действия, в които се изчерпваше цялата им същност. Добре ми е известно, че нашите поети са се опитвали понякога да възродят древната комедия било чрез преводи на древни автори или чрез имитация; това начинание обаче е предприемано рядко и невинаги се е увенчавало с очаквания от тях успех – по редица причини, но основно защото те не избираха теми, съответстващи на нашите нрави, или не променяха у древните автори онова, което не подходеше на нашата чувствителност. Не е редно да се твърди и че комедията на италианците е заела мястото на тази на Плавт или на Теренций, тъй като те [италианците] не са запазили нито материята, нито формата им; техните теми винаги смесват сериозни приключения и палячовщини, героически персонажи и подлещи, а начинът, по който италианците обикновено пишат комедиите си – в три действия и без ред на сцените в тях – няма нищо общо с почерка на древните (D'Aubignac 1657 : II, X)².

Д'Обиняк изтъква недостатъците на фарса и на италианските комични форми като липса на ред и разум, непристоен и неприемлив език и жестомимични „палячовщини“, недопустимо смесване на героически и комични аспекти. Тези черти действително са характерни за френските комични театрални форми от началото на века и до 30-те му години, когато класицистичната доктрина ясно разграничава трагедията и комедията и ги вписва в две полета без пресечни точки помежду им. Особено показателна е ценностната характеристика на заклеявяваните комични форми, определени от критика като „низки“ и „безчестни“.

² Тук и по-нататък преводите на цитатите са наши.

Комедията няма своя ясна естетика: в своята *Поетика* Аристотел описва и определя благородния драматичен жанр на трагедията, докато частта за комедията се смята за безвъзвратно изгубена. Класицистичната естетика на XVII век реконструира свои теоретически постулати, засягащи комедията, спрямо модела на Аристотеловата поетика на трагедията и чрез противопоставяне на двата театрални жанра. Комедията обикновено е определяна с тривиалния си сюжет от ежедневието, по-нископоставените си персонажи и щастливата си развързка. Същевременно класицистичната комедия е подчинена, макар и гъвкаво, на общите правила и норми на театъра: правилото за трите единства – на време, място и действие, съблюдаването на благоприличие и правдоподобие, дидактическите и морални функции, съответстващи на двойната цел на всяко класицистично изкуство да развлича и да поучава. Смехът не е задължително присъщ на тази комедия: тя е развлекателна, а не непременно смешна жанрова форма. Това е особено вярно за комедиите на Корней, както ще стане ясно по-нататък.

Самите драматурзи също привнасят своите естетически съждения към поетиката на комедията и с това допринасят за нейното допълване и обогатяване. Ценното в този подход на практики е именно съчетаването на теорията с практиката, прагматичното изпитание, на което се подлагат правилата, изнесено на съда на публиката. Така театралната естетика не се затваря в теоретически мъдрувания, а се вкоренява в реалната драматургична практика, валидира се от зрителската рецепция и при необходимост се предоговаря между теоретиците и практиците на театъра.

ПАСТОРАЛНО ВДЪХНОВЕНИЕ И ПРЕДШЕСТВЕНИЦИ НА КОРНЕЙ В ПАСТОРАЛНАТА КОМЕДИЯ

Влиянието на италианския драматически пасторал изиграва важна роля за развитието на комедията през XVI и началото на XVII век. Драматическият пасторал произхожда от лирическата поезия. Темите за прелестите на пастирския и полски живот, разработени в идилична светлина в античната буколическа традиция на идилията и еклогата³, намират в него театралната си реализация. Пасторалът е хибридна театрална форма с любовна тематика. Той нерядко съчетава диалози, песни и танци и гъвкаво се вписва в различни регистри: драматически, трагикомически, комически, героически.

Към края на XVI век интересът към пасторалните измерения на театралната експресия осезаемо нараства. Тяхната идиличност и платонизъм на

³ Еклогата е класическо стихотворение на пасторална тема. Най-известни са *Еклогите* на Вергилий, наричани още *Буколики*. Най-нашумелите еклоги от XVI век са събрани в голямата поема *Аркадия* от Якопо Саннадзаро (1502/1504), преведена на френски от Жан Мартен през 1544 г.

чувствата прилягат добре на зрителите в изтерзаната от междуособни войни Франция, търсеща в утопичните образи от едно идилично минало утеха от тежкото си настояще. Развлекателната театрална форма на драматическия пасторал добре подхожда и на нарастващия стремеж към повече изисканост и духовна извисеност сред висшите кръгове на обществото.

Според утвърдените подходи за ренесансовото усвояване на театрални вдъхновения отново първо се предлагат преводи, по-скоро преводни адаптации на големите италиански първоизточници и образци на пасторали, които се ползват с огромна популярност във Франция: това са *Аминта* от Торквато Тасо (1573) и *Pastor Fido* (*Верният пастир*) от Гуарини (1590). По-късно започват да се съчиняват и оригинални пиеси. Първата от тях е *Атлета. Пасторал или буколическа басня* от Никола дьо Монтьрьо (1585), съчинена в десетсрични стихове пасторална любовна история с множество драматически перипетии. През следващите 15 години до 1600 г. са публикувани общо 15 драматически пасторала (Viala 2016: 154), което свидетелства за сравнително голямата популярност на тази театрална форма. Интересът към нея остава голям и траен чак до средата на 30-те години на XVII век.

Новото в драматическия пасторал е възможността да се говори за чувствата и те да се анализират пространно чрез изтънчен любовен дискурс. Развитието на фабулата често е типологизирано в задължителни сцени с еднаква поредност в различните пиеси: диалог с довереницата, анализ на чувствата, допитване до оракул, намеса на Амур, предрешаване и разпознаване, вълшебни метаморфози (вж. Viala 2016: 155). Стереотипни са и перипетиите, породени от верижна несподелена любов, ревност, коварство и др. Персонажите също са стереотипни: (благородни) пастири и пастирки, вълшебници, сатири. Имената им са вдъхновени от античните митове, а езикът е изтънчен и благоприличен. Пасторалите са с по-свободна форма и са структурирани в различен брой действия.

Драматическият пасторал, успешно развит през последната четвърт от XVI век, се възражда около началото на 20-те години на XVII век. Само за едно десетилетие в тази театрална форма се създават бележити пиеси, които оказват определящо влияние както върху по-нататъшното развитие на театъра, така и върху други литературни жанрове.

Поетът Онора дьо Бьой дьо Ракан [Honorat de Bueil de Racan] (1589–1670) се прочува с драматическия си пасторал *Артенника или Пастирски истории* (*Arthénice ou les Bergeries*) (1619), който съчинява, вдъхновен от Вергилиевите *Буколики*, *Верният пастир* на Гуарини и *Аминта* на Тасо, но и от монументалния роман на французина Оноре Д'Юрфе *Астрея* (публ. 1607–1627). Тази пиеса ясно свидетелства за съчетаните и кръстосани вдъхновения и влияния в пасторалната тематика. В нея се откриват присъщите на пасторала стереотипни фабулни схеми като верижна несподелена любов (Тизимандър обича Идалия, която обича Алкидор, който обича Артенника; Артенника също обича

Алкидор, но не може да се омъжи за него, тъй като ѝ е забранено да взема за съпруг чужденец), вълшебства, внезапни опасности и перипетии, узнавания на загубени деца и пр. Персонажите все така остават по-близки до типове, отколкото до характери, но чувствата са обрисувани детайлно и са обсъждани с много финес. Пасторалното обкръжение е изобразено увлекателно и живописно и това се смята за едно от важните качества на пиесата (Arnould 1970: 259). Нещо повече, езикът на Ракан вече отразява класицистичния стремеж за издигане на театъра до ранга на литературата и поезията: поетът, близък до Малерб, полага усилия да пише на чист и ясен френски език, в александрийски стих, и предназначава пиесата си колкото за поставяне на сцената, толкова и за четене. Така Ракан не само дава нов импулс на пасторалната драматургия, но и полага съзнателно усилие за нейното остойностяване чрез вписването ѝ в литературното поле. При това обаче донякъде са пострадали театралните качества на неговата пиеса: тя страда от твърде мудно действие, неестествени преходи между отделните картини, излишно протакане на развързката (Arnould 1970: 255). Все пак трябва да се има предвид, че Ракан не е драматург, а преди всичко поет.

Засиленото вълшебно измерение в пасторалната драма *Силванира или Живата мъртва* от Оноре Д'Юрфе [Honoré d'Urfé] (1627), чиято фабула е почерпана от собствения роман на драматурга *Астрея*, я доближава до фееричния и илюзорен свят на бароковата трагикомедия. Драматургичната ценност на *Силванира* може да бъде намерена в разнообразието на стихосложението ѝ – още едно свидетелство за стремежа към литературизиране на театралните творби⁴ (Viala 2016: 189).

Сюжетът на пиесата на Д'Юрфе е възприет и драматизиран и от драматурга Жан Мере [Jean Mairet] в едноименната му пасторална трагикомедия *Силванира или Живата мъртва* (1630). В трактовката на Мере са приглушени и дори премахнати редица пасторални елементи и присъщи на изтънчения италиански пасторал персонажи (като безумеца, сатира и ехото), като за сметка на това са засилени трагикомическите измерения на пиесата. Става ясно, че пасторалното вдъхновение се поддава на гъвкави употреби в различни драматически регистри. Същевременно тук за първи път в класицистичната драматургия се прилага правилото за трите единства (на време, място и действие), което драматургът също за първи път оглася и обосновава в дългия си предговор – истински естетически манифест.

Мере вече се е прочул с пасторалната си трагикомедия *Силвия* (1626), триумф на смесването на регистрите, в която се преплитат и наслаждат по удивително хармоничен начин елементи от трагедия, романтична драма и пасторал. В нея пасторалният декор се превръща в сцена, на която се разиграват

⁴ „Г-н Д'Юрфе е написал и такъв [т.е. като *Астрея* – б.а.] пасторал в неримувани стихове, по италиански маниер“, е коментарът на Мере (Mairet 1631: *Argument*).

бурни страсти, коварства, интриги, омагьосвания, корабокрушения, смъртни заплахи и чудотворни избавления.

Пасторали не само се пишат, но и се превеждат: прочутата пасторална трагикомедия *Аминта* на Тасо е превеждана и преиздавана неколkokратно през първата третина от века. Известните преводи на Ресигие⁵ (1631) и на издателя Тусен Кине⁶ (1638) всъщност представляват адаптации⁷, съобразени с вкуса на публиката. Тези преводи са преиздавани няколко пъти, което е свидетелство за голямата популярност на пиесата.

Така в пасторалната драма от първата четвърт на XVII век се открояват няколко ясни тенденции на преработване и развиване на италианското пасторално вдъхновение. От една страна, стремежът на драматурзите да литературизират фееричния развлекателен спектакъл намира израз в особеното внимание, отделяно на формата, съчиняването на стиховете и тяхното съответствие на драматичната материя, както и на езика като цяло. От друга страна, драматическият пасторал от началото на XVII век все по-охотно приема в себе си черти от трагикомическия регистър, набиращ сила и популярност през този период, в който класицистичната трагедия и комедия още търсят естетическите си ориентири и успешните си практически реализации. Бароковият дух на този пасторал се изявява по особено зрелищен начин чрез важното място, отредено на вълшебството, феерията и митологичните персонажи в него.

В своето развитие драматическият пасторал от ранния XVII век свидетелства едновременно за усилие към литературизиране и пъстроцветна склонност към отхвърляне или по-точно гъвкаво приемане на естетически норми и правила. Пиер Корней е първият, който талантиливо впряга пасторалното си вдъхновение не в служба на трагикомическите си драми, а за да подхрани с него своята новаторска концепция за класицистична комедия и успешно да я претвори в практиката.

Именно в рамките на пасторалната драматическа традиция се открива един от най-въздействащите примери на теоретическа рефлексия, предвестник на развитието към класицистичната подреденост на естетическата доктрина. В предговора към изданието на *Силванира* (1630), красноречиво озаглавен *Предговор под формата на слово за поетиката* (*Préface en forme de discours poétique*), Мере се впуска в пространни теоретически разсъждения, сред които засяга и въпроса за драматичните жанрови форми и по-специално за комедията. Този текст е един от стожерите на класицистичната драма-

⁵ *L'Aminte* du Tasse, tragicomédie pastorale, accomodée au théâtre françois, par Le sieur de Rayssiguier, A. Courbé, Paris, 1632.

⁶ *L'Amynte pastorale* traduction nouvelle avec les figures. Paris, Toussaint Quinet, 1638.

⁷ Не би било особено коректно да говорим за вярност на преводите през XVII век, когато самата концепция за превода се изгражда в полето именно на адаптацията, а не на верността на оригинала.

тическа поетика, подчинена на правила, и притежава несъмнена ценност за оформянето на поетиката на комедията, към което няколко години по-късно се присъединява и Пиер Корней.

В своя предговор Мере очертава кратка типология на театралните жанрове и описва частите на комедията (за каквато определя и своята пасторална трагикомедия). По-нататък драматургът утвърждава необходимостта от правила („три основни условия“), на които всяка комедия трябва да отговаря, за да бъде правдоподобна: фикционален сюжет, единство на действието и единство на времето. Предговорът продължава с пространен анализ на пиесата *Силванира*, целящ да покаже нейното съответствие на така формулираните правила: измислен сюжет, единство на действието (твърде условно и фактически неспазено) и на времето, правдоподобие и благоприличие на езика „по модерния италиански маниер“ (Mairet 1631: 21).

Ценността на този текст не е в неговата предполагаема оригиналност, тъй като той почти не притежава такава. Само идеята за единство на времето в пиесата е оригинален принос на драматурга към изграждащата се класицистична театрална норма; останалите естетически съждения са компилирани от антични (Аристотел, Хораций) и съвременни (италиански) естетики на театъра. В разсъжденията и изложението на Мере особено важно за развитието на комедията като класицистична жанрова форма е именно оформянето на естетиката ѝ от *практиците* на театралното писане – от драматурзите, а не от кабинетните теоретици. Свързването на театралната теория със сценичната практика придава тежест на естетическите позиции и доказва тяхната практическа приложимост. Необходимостта от правила в театъра Мере обуславя също по оригинален начин, чрез принципа на удоволствието, а не чрез баналните позовавания на авторитета на древните поетики и дори не посредством висшата цел за нравствено поправяне:

(...) комедията е активно и патетично изобразяване на нещата така, сякаш те действително се случват в същото време, като нейната основна цел е удоволствието на въображението (Mairet 1631: 15).

Теоретическата рефлексия в предговора към *Силванира* на Мере представлява важна крачка към изграждането на класицистичната естетика на комедията, на която и теоретици, и практики драматурзи обръщат много по-малко внимание, отколкото на трагедията. Макар и формулирани по повод на пиеса, която по формата си е смесена, а и не спазва някои от така огласените принципи (а именно единството на действието), постановките на Мере за правилото за трите единства, правдоподобие и благоприличие, приложими и към комедията, допринасят за започналото оформяне на нейния класицистичен облик, което продължава още по-категорично с Пиер Корней и неговите разсъждения по повод на ранните му комедии.

Най-известният автор на драматически пасторали от началото на века е Александър Арди (1570–1632), чиято *Алфея или Справедливостта на любовта* се приема за най-стойностния му драматически пасторал. Арди пише за театрални трупи (първо за пътуващата трупа *Актьорите на краля*, после и за трупата в *Отел дьо Бургон*, останала практически единствена в Париж чак до 30-те години), които купуват пиесите му и не разрешават тяхното издаване, за да се предпазят от конкуренция. Поради това днес са запазени едва тридесетина от няколкостотинте пиеси, създадени от този плодовит драматург. Арди обновява трагедията, популяризира трагикомедията и налага динамичното действие в пиесите си, които разбираемо не съблюдават правилата на възникващата класицистична театрална естетика.

Комедията, която Пиер Корней създава и развива, също черпи първоначалното си вдъхновение от пасторала и по-специално от романа *Астрейя*, но обогатява с оригинални авторски приноси това книжно наследство. Тази комедия е фундаментално светска жанрова форма, в която драматургът представя в градска среда младежи и девойки от доброто общество в драматично действие, основано на перипетиите около техните любовни интриги. Корней допринася значително за реабилитирането и развиването на комичния театър през 30-те години на века, като се разграничава от старите комични форми и създава свои собствени, воден от стремежа си да изгради „висока“ класицистична комедия, която да се вписва хармонично в утвърждаващата се класицистична естетика. В своите пиеси той съчетава теоретическите естетически търсения на една нова комическа драматургия с практически новаторски находки.

1. Новаторски аспекти в теоретическата рефлексия на Корней за комедията

Пиер Корней има важни приноси към теорията на класицистичния театър, включително и конкретно към теорията на класицистичната комедия. Драматургът придружава своите комедии с теоретически разсъждения и мотивира различните си драматургични решения в изобилни паратекстуални предговорни форми: посвещения (*adresses*), аналитични предговори (*examens*), каквито присъстват и в петте му ранни комедии, и обръщения към читателя (*Мелита*, *Вдовицата*). Богатството и изявеното присъствие на тези форми в изданията свидетелстват за важното значение, което драматургът придава на теоретическо-методологическата рефлексия за комичния театър в контекста на установяващата се класицистична театрална естетика.

Посвещенията, обичайно включвани в паратекста на публикуваните драматични творби през XVII век още при първото им издаване, рядко излизат от полето на условността и кодифицираната традиционна реторика. Все пак в комедиите на Корней се откриват и важни изключения от това правило. Така за разлика от обичайните посвещения, съдържащи молба за покровителство

и възхвалява на важното лице, към което са насочени, посвещението в *Мелита*⁸ изтъква заслугата на херцог Дьо Лианкур за успеха на пиесата, на която той вече е оказал своята подкрепа. Освен че с това се разграничава от традиционната и силно кодифицирана реторика на тази паратекстуална форма, текстът предлага ценни сведения за обстоятелствата около създаването, представянето и рецепцията на първия драматургичен опит на Корней в една все още неблагоприятна към неговото драматично новаторство среда⁹.

Посвещението в *Компаньонката* също е твърде необичайно: касае се за текст, много по-близък до аналитичния предговор, отколкото до традиционното реторично и условно посвещение. Тази особеност намира своето обяснение в обстоятелствата около излизането на пиесата от печат: тя е публикувана през 1637 г., в самия разгар на полемиката около трагикомедията на Корней Сид. Посвещението е ясно структурирано в две отделни и до голяма степен самостоятелни части, разделени от стихотворен цитат. Цялата първа част излага разсъждения за връзката между творчество и рецепция, между автора и различните му публики. Корней изтъква практическата необходимост от такава връзка и нейната полезност за драматичното творчество и продължава разсъждението си в полето на рецепцията. Като изтъква относителността на всяко критическо съждение, драматургът храбро посочва несъвършенството дори на древните автори, от които всички творци на съвременното му безкритично се възхищават¹⁰. Така той постулира правото на индивидуално творчество встрани от сляпата и безкритична имитация – творческа позиция, която впоследствие отстоява през цялата си драматургична кариера. Това утвърждаване на авторския творчески подход намира практически реализации в самите му комедии.

Аналитичните предговори към ранните му комедии са добавени по-късно спрямо създаването, първите представяния и първите публикации на тези пи-

⁸ Пиесата е посветена на херцог Дьо Лианкур, благородник, приближен до Луи XIII и любител и покровител на театъра. По-късно Корней посвещава на съпругата му – г-жа Дьо Лианкур *Галерията на двореца*.

⁹ „Когато си спомня колко малко шум се вдигна около нея при пристигането ѝ в Париж, тъй като беше дело на неизбежно неизящен човек от провинцията, до такава степен неизвестен, че дори името му не беше споменато; когато си спомня, че общата публика на първите ѝ три представления беше по-малобройна, отколкото впоследствие на всяко едно представление през същата зима, мога да си обясня така неуспешното ѝ начало единствено с времето, необходимо на светското общество, за да научи, че Вие я цените, а така неочаквания ѝ успех – само с Вашето одобрение, към което всички побързаха да се присъединят. Именно на това, Ваша светлост, се дължи целият успех на *Мелита*“ (Посвещение към *Мелита*, Corneille 1664: 61).

¹⁰ „Ние прощаваме много неща на древните; понякога се възхищаваме на пасажите в техните творби, каквито не бихме търпели в нашите; представяме несъвършенствата им като загадки, а грешките им прикриваме, като ги наричаме поетически волности“ (Corneille 1664: 412).

еси – в началото на 60-те години на века, когато драматургът подготвя сборни издания на творбите си. В изданието *Театърът на Пиер Корней, редактиран от автора* (Corneye 1664) те са групирани в началото на всеки том, вместо да предшестват съответните пиеси. Това тяхно представяне ги вписва в оригинална и плодотворна за рефлексията интертекстуална мрежа, в която аналитичният предговор на една пиеса отправя към друга, предлага съпоставки и откроява различия, напредък и оригинални приноси в рамките на така конституирания корпус от комедии.

Независимо от по-късното си добавяне аналитичните предговори остават ценни за нашата тема, тъй като отразяват естетическите позиции на драматурга към момента на публикацията и представят в диахронен план осъщественото от него важно теоретическо осмисляне и обосноваване на естеството, функциите и новаторствата на тези ранни комични пиеси. Аналитичните предговори на Корней към неговите комедии предоставят най-богатата информация за теоретическата рефлексия на драматурга около реабилитирането на комичните театрални форми и новаторското им обновяване в духа на създаващата се класицистична естетика. В тях Корней утвърждава валидността на своята театрална практика в областта на комедията, като изтъква и защитава своите оригинални драматургични решения и очертава елементи на класицистична доктрина за комедията.

В теоретическата рефлексия на Корней върху комичните театрални форми могат да се открият няколко основни насоки с приносен характер за развитието на комичния жанр. Драматургът се разграничава от обезценените предходни комични театрални форми, утвърждава необходимостта от (гъвкаво) вписване на новата комедия в правилата на класицистичния театър чрез конкретни самооценки и самокритики и изгражда оригинална авторска концепция за комедията, която реализира на практика в петте си ранни комични пиеси.

ДИСТАНЦИРАНЕ ОТ ОБЕЗЦЕНЕНИТЕ ТЕАТРАЛНИ ФОРМИ И ВПИСВАНЕ В КЛАСИЦИСТИЧНАТА ЕСТЕТИКА

В анализа към *Мелита* Корней категорично разграничава пиесата си от съществуващите комични форми и постулира нейното новаторство по отношение на пораждането на комичното. Той недвусмислено отхвърля обвързването на комедията с характерните за естетиката на грубоватата антична комедия типизирани персонажи, пренесени във френската ренесансова комедия на хуманистите и в по-близките до неговото време италиански комични форми:

Никога досега не е имало комедия, която да разсмива без смешни персонажи като комични слуги, готованци, страхливи самохваляковци, лекари и други подобни. [*Мелита*] черпи своите въздействия от ведрото настроение на хора, чието соци-

ално положение е доста над това на героите на Плавт и на Теренций, които са обикновени търговци (Corneille 1664: 64)¹¹.

Новаторството е изтъкнато и чрез позоваването на „примерите на покойния Арди“:

[В работата по тази пиеса] ме водеше единствено малко здравомислие и примерите на покойния Арди, чието вдъхновение беше повече плодовито, отколкото изтънчено, както и на някои по-съвременни [драматурзи], които започваха да представят пиесите си и не се придържаха към ред повече от него (Corneille 1664: 64).

Отпратката към Александр Арди, най-известния автор на драматични пасторали от началото на века, едновременно загатва вдъхновението на Корней от пасторала (макар и не непременно именно от драматичния пасторал на Арди) и се разграничава от липсата на финес и подредена структурираност у същия автор и у още неколцина други, които драматургът дори не назовава. Така *Мелита* поставя и утвърждава началото на оригинална комедийна форма, вдъхновена от пасторалната етика, но с нови персонажи и нов вид комично.

Освен че постулира ясно новаторството в пиесата си, Корней предприема и нейното вписване в нормите и правилата на класицистичния театър. Още в самото начало на аналитичния предговор към *Мелита* Корней посочва, че тази негова първа пиеса „не е по правилата“, тъй като тогава не знаел, че има такива (Corneille 1664: 64). Това оправдание с незнание е привидно и всъщност се явява ловък аргумент за последващото изтъкване на *здравомислието* (sens commun) на драматурга като достатъчно основание за интуитивното му, макар и несвършено вписване в рамките на правилата, които едва започват да се оформят по онова време.

Така загатнатата интуитивност на драматическата композиция у Корней далеч отвъд всякакъв предполагаем елемент на самохвалство на практика легитимира нормите на театралната естетика на класицизма като естествено присъщи на разумния, здравомислещ драматург, а не изкуствено наложени от външна критическа рефлексия или възприети в резултат на раболепно имитиране на древните автори. Бидейки естествени и разумни, тези норми са и универсално приложими към всякакъв вид драматични творби, а не само към трагедиите, с оглед на които всъщност са създавани.

Корней изтъква самокритично недостатъците на този свой първи драматургичен опит именно в светлината на класицистичните норми и правила за театъра. Той анализира пространно неправдоподобие в фабулата, наме-

¹¹ Picciola 2002: 51 уточнява, че подобни комедии все пак се откриват в творчеството на Лопе де Вега, но тук Корней най-вероятно има предвид френската театрална практика.

рило израз в прекомерната доверчивост на персонажите, спира се на слабата драматургична обусловеност на пето действие и се самокритикува за неспазването на изискването за единство на времето в пиесата. Същевременно драматургът оценява като особено успешен похвата за развръзка, използван в пиесата (лудостта на Ераст), макар и да споменава с лека насмешка щастливия ѝ край, в който „всички, които са излезли на сцената, се женят“, дан на театралната мода от времето на създаването ѝ. Този проникателен критически поглед на Корней върху първата му комедия свидетелства както за несъмнения му интерес към теоретическата рефлексия и обуславянето на драматургичната му практика с нормите на класицистичната естетика, така и за желанието на поета още в началото на своята кариера на драматичен автор да създаде нов вид комични пиеси, които да се вписват именно в класицистичните норми и принципи и с това да се разграничават категорично от предходните комични театрални форми.

Предговорът на *Вдовицата* е интересен със съпоставителния си и интертекстуален подход. В него Корней разсъждава по композицията на пиесата, като я сравнява с *Мелита* въз основа на критерия за тяхното съответствие на класицистичните театрални норми. Според неговия анализ и двете пиеси имат недостатъци по отношение на единството на мястото, докато *Вдовицата* спазва в по-голяма степен, макар и не докрай, правилото за единство на времето. Във втората част от посвещението към *Компаньонката* Корней за пореден път анализира и утвърждава съответствието на пиесата си на правилата на класицистичния театър, което оценява като най-пълното сред комичните му пиеси. Той посочва стриктно спазените изисквания за единство на времето, мястото и действието, като подчертава и незадължителните, но осъществени в пиесата връзки между отделните картини, както и уравниеността в броя на стиховете в отделните действия.

Същевременно в редица свои паратекстове драматургът ясно дава да се разбере, че не робува сляпо на класицистичните правила за театъра, а ги спазва гъвкаво и според нуждите на конкретната пиеса. В обръщението към читателя във *Вдовицата* той уточнява, че пиесата му не се отличава „нито със суровостта на правилата, нито със свободата, която е прекалено честа на френската театрална сцена“ (Corneille 1664: 225). По-нататъшните му разяснения свидетелстват за гъвкавостта в подхода му: правилата за единство на мястото и на действието са спазени, но „посвоему“, а за правилото за единство на времето е търсена „средата“ (пак там). В посвещението към *Компаньонката* драматургът изразява недвусмислено отношението си към правилата:

Обичам да следвам правилата, но избощо не им робувам, а ги разширявам или стеснявам според нуждите на сюжета си, и дори нарушавам без скрупули правилото за продължителността на действието, когато строгостта му ми се стори абсолютно несъвместима с красотата на събитията, които описвам. Да се познават

правилата и да се разбира тайната на тяхното вещо опитомяване в нашия театър, са две съвсем различни умения и за да се напише успешна пиеса, може би не е достатъчно да си учил по книгите на Аристотел или на Хораций (Corneille 1664: 413).

В предговора към *Плас Роял* Корней посочва и критикува нарушеното единство на действието: всъщност в пиесата се развиват две последователни действия (двете отделни начинания на Алидор: да отблъсне от себе си Анжелика и като я измами, да нагласи нещата така, че тя да се омъжи за неговия приятел Клеандър). Задълбоченият и доста критичен анализ открива последици от това неспазено единство на действието за правдоподобие в пиесата (нейната развързка, в която се женят само двама второстепенни персонажи, както и психологическото неправдоподобие и непостоянството на нравите на персонажа Алидор). Благоприличието също е нарушено от Анжелика, която импулсивно и необмислено приема да бъде отвлечена от отблъсналия я любим. Същевременно именно в името на правдоподобие и благоприличието Корней си позволява да наруши единството на мястото на действието и да разположи някои от картините в дома на Анжелика, а други (повечето) – на площада *Плас Роял*.

По подобен начин в *Слово за трите единства на действието, на времето и на мястото* (Corneille 1660b) Корней доуточнява вижданията си за правилата, като ги диференцира според регистъра на драматичната поема. Той изрично уточнява защо схваща гъвкаво единството на действието в комедията:

(...) единството на действието в комедията е единство на интригата или на препятствието пред намеренията на основните участници (...). Не казвам, че не може в (...) [нея] да се допускат няколко интриги или препятствия, стига от едната да се достига неизбежно до следващата; защото (...) изясняването на една интрига не води до покой сред актьорите, а ги увлича в следваща (...) (Corneille 1660b).

Във връзка с правилата Корней засяга и основната цел на театъра – да се хареса преди всичко на публиката си (да я развлеча) и едва след това, ако е възможно, да удовлетвори изискванията на теоретичните и на критиците (*Компаньонката*)¹². В същата посока той обяснява включването на две сце-

¹² „И аз мисля същото като Теренций: щом като ние пишем [драматични] поеми, за да бъдат те представяни, то първата ни цел би трябвало да бъде да се харесваме на двора и на народа и да привличаме много зрители на представленията им. Ако е възможно, към това трябва да се добавят и правилата, за да не бъдем омразни на учените и да получим всеобщо признание, но най-важното е да спечелим гласовете на множеството: в противен случай дори пиесата ни да е според правилата, ако в театъра я освиркат, то учените няма да посмеят да се обявят в наша защита и ще предпочетат да кажат, че недобре сме разбрали правилата, вместо да ни похвалят, когато с всеобщо съгласие онези, които идват да гледат пиеси само за да се развличат, са ни охулили“ (Corneille 1664: 413).

ни, разиграни в търговския пасаж в *Галерията на двореца*, които нарушават единството на мястото, именно с желанието да се хареса на публиката и да ѝ достави очакваното и обявено със заглавието развлечение.

Корней формулира изрично и свой морален проект за комедията в аналитичния предговор към последната си комедия от този период – *Плас Роял*. В него драматургът излага класицистичната цел на своята комедия да предпазва хората от грешки, като показва наказанието на неблагоприятното и безразсъдно поведение:

Характерът на Анжелика нарушава благоприличието с това, че тя е прекалено силно влюбена и твърде прибързано скланя да бъде отвлечена от мъж, към когото би трябвало да храни подозрения. Това отвличане не свършва добре за нея и беше правилно да го съчиня така, независимо че в трагедията не е необходимо големите престъпления да бъдат наказвани, тъй като изобразяването им вдъхва достатъчно ужас, за да отвърне зрителите от тях. Нещата не стоят така за грешки като тази тук, които биха могли да подтикнат някои млади и влюбени умове да им подражават, ако видят, че онези, които ги използват, са успели по този неправилен начин да постигнат желаното от тях (Corneille 1664: 500).

Така Корней постулира още в тази своя ранна комедия важното предназначение на класицистичния театър не само да развлека, но и да поучава. Нещо повече, в посвещението към *Плас Роял* той изрично разграничава драматурга от неговите персонажи, като припомня, че авторът не е отговорен за неморалното поведение на своите герои (Corneille 1664: 499).

ЕЛЕМЕНТИ НА СОБСТВЕНА ОРИГИНАЛНА КОНЦЕПЦИЯ ЗА КЛАСИЦИСТИЧНА КОМЕДИЯ

Корней никъде не предлага стройна теория на комедията, но в паратекстовете към неговите комични пиеси, както и в някои други негови теоретически текстове, се откриват важни елементи от неговата авторска концепция за подобаващите комични театрални форми в контекста на класицистичната естетика. Тези елементи могат да бъдат обобщени като елементи на стилизиран реализъм в драматичния дискурс, тематиката и персонажите в пиесите му.

В *Слово за полезността на частите на драматичната поема* (Corneille 1660a) Корней излага Аристотеловите схващания за естетиката на трагедията и на комедията, като нерядко полемизира с тях и представя своите виждания и тълкувания. По повод на комедията той уточнява, че персонажите в нея не са непременно низки, както е било по времето на Аристотел, а съответстват на характера на действието в нея, което е само по-„обичайно и ведро“ от това в трагедията, така че „дори кралете могат да са герои в комедия, ако действието ѝ не е достатъчно възвишено, за да се издигне до трагедия“ (Corneille 1660a). По-нататък драматургът посочва, че правилата за единство и завършеност на

действието и правдоподобие на развързката са важни и за двата драматични регистъра, а броят на стиховете в едната и в другата драматична форма не бива да се схваща като императивно и веднъж завинаги фиксиран. Така Корней изяснява изрично виждането си за извисена и благородна класицистична комедия, което се е опитал да конкретизира в петте си ранни комични пиеси, и за пореден път засвидетелства гъвкавото си разбиране за редица структурни и формални принуди на класицистичния театър.

Корней многократно изтъква новаторския комически дискурс, който създава и развива в своите пиеси, като с основание го обвързва с тяхното съдържание, изрично вписано в съвремението на драматурга и зрителите му. Той сам определя този новаторски дискурс като „безхитростен стил“ (*style naïf*)¹³ в противовес на приповдигнатия, патетичен и неестествен дискурс, характерен за преобладаващите театрални форми от неговото съвремие.

Още в аналитичния предговор към *Мелита* авторът набляга на „безхитростния ѝ стил, който обрисова разговорите на почтените хора“ (Corneille 1664: 64). В това определение се откриват и указания за тематиката, вписана в съвремението с щрихи на стилизиран реализъм, както и за персонажите: „почтените хора“, с други думи, доброто общество. Драматургът изтъква този безхитростен стил като основното новаторство на първата си пиеса редом с уникалността ѝ в съвременните на автора драматични традиции. В аналитичния предговор към *Вдовицата* Корней описва характерното за стила ѝ в съпоставителен план с *Мелита*, като за пореден път изрично набляга на неговата естественост и разумност:

Тук стилът не е по-възвишен, отколкото в *Мелита*, но е по-ясен и по-изчистен от ефектите, с които е осеяна последната, и които, казано направо, са само измамни светлинки, чийто блясък несъмнено свидетелства за живост на ума, но без никаква устойчивост на разума (Corneille 1664: 228).

В предговора към *Галерията на двореца* Корней пак се връща към напомнянето за особения, оригинален стил на пиесата, който преценява като „по-силен и по-изчистен“ (Corneille 1664: 319). В обръщението към читателя във *Вдовицата* драматургът за пореден път подчертава и обосновава „безхитростния стил“, като го противопоставя на „въздействащия и величав“ стил на трагедията (Corneille 1664: 225). Тук Корней мотивира по-изрично този свой дискурсивен избор със сюжетите на двете драматични форми: за да се пише тържествено и приповдигнато (както в трагедията), така че да се омайват и очароват умовете, са необходими съответстващи сюжети, подчертава той, докато „комедията е само портрет на нашите действия и нашите слова, а

¹³ Според речника на Фюртиер „naïf“ означава „истински, искрен, приличащ“ и се използва за дискурс, който обрисова нещата такива, каквито са (Furetière 1690: 705).

съвършенството на портретите е в тяхната прилика [с оригинала]“ (Corneille 1664: 225). Така Корней извежда и постулира и тематиката на своята комедия и обвързва изрично стила си на писане с тази тематика. Търсената естественост на дискурса е изтъкната чрез още едно любопитно противопоставяне: драматургът е убеден, че неговите персонажи трябва „да разговарят като почтени хора“ (тоест естествено), „а не като автори“ (тоест приповдигнато) (пак там). Така определянето на спецификите на комичния театрален дискурс се извършва в съпоставка с трагическия. Този контрастивен подход е възобновен и във втората част от посвещението към *Компаньонката*. Там драматургът отново споменава „безхитроствения стил“ на комедията си, като с това набляга на естествеността и реалистичните елементи в него в противовес на „помпозния стил“, характерен за трагедията.

Към подхода за определяне на особеностите на неговия комичен дискурс чрез контрастна съпоставка с други драматични форми можем да добавим и подобна съпоставка с лирическите форми, която се открива не в паратекст, а в самия драматичен текст на *Галерията на двореца*. Вграждането на теоретически идеи в текстовете на пиесите на Корней не е необичайно за него. Добре известна е въздействащата му защита и възхвала на театъра в края на *Комическа илюзия*.

Разсъжденията на персонажите по повод на театъра в I, 6 и 7 от *Галерията на двореца* също могат да бъдат приобщени към теоретическата рефлексия на Корней. Дватама приятели Лизандър и Доримант, застанали пред магазинчето на книжар в търговската галерия, разговарят за театъра, който „сега е на мода“. В този разговор Лизандър категорично разграничава поезията от театъра. Той изтъква условността и неестествеността на любовната поезия, съзнателно писана в „екстравагантен стил“, и я противопоставя на комичната пиеса, „портрет на човешките дела“, здраво стъпила в реалността:

LYSANDRE.

Beaucoup font bien des vers, et peu la comédie. (I, 7, 145)

(...) Le style d'un sonnet

Est fort extravagant dedans un cabinet ;

Il y faut bien louer la beauté qu'on adore,

Sans mépriser Vénus, sans médire de Flore,

Sans que l'éclat des lis, des roses, d'un beau jour,

Ait rien à démêler avec notre amour.

O pauvre comédie, objet de tant de veines,

Si tu n'es qu'un portrait des actions humaines,

On te tire souvent sur un original

À qui, pour dire vrai, tu ressembles fort mal ! (I, 7, 167–176)

По-нататък в пиесата реализмът на изобразяването в комедията се илюстрира по комичен начин и от репликата на галантериста от търговската галерия, който заплашва съседката си, продавачката на долни дрехи, че ако продължава да „крещи така високо като обезумяла,/ ще я изобразят в някоя комедия“ (IV, 12, 1397–1398).

В обобщение прегледът на теоретическата рефлексия на Корней по повод на комичната театрална форма, която той създава, рефлексия, изложена в обилните паратекстуални елементи, придружаващи изданията на ранните му комедии, извежда на преден план редица негови новаторски теоретически постулати за комичния театър, които намират богати и разнообразни практически реализации в пиесите му. По-надолу се спираме на основните практически насоки, в които драматургът постига оригинални приноси към развитието на комичните театрални форми през XVII век.

2. Практически новаторски аспекти в ранните комедии на Корней

Още от самото начало на своята театрална практика Корней се отказва да имитира много популярния по онова време италиански театър и поема по свой път. Той творчески преработва и доразвива елементи от френския пасторал, които съчетава с някои структурни и композиционни похвати, характерни за бароковата трагикомедия или за театралните форми изобщо, като добавя и свои оригинални драматургични решения. Драматургът си поставя за цел да възроди благородния комичен театър по античен модел, като създаде новаторска галантна класицистична комедия.

Корней гледа на пасторала по-скоро като на културен, отколкото на драматичен модел (Scheerer 1983: 82) и пръв творчески развива елементи от пасторалната етика и естетика в комедията. Имената и високото социално положение на героите, традиционните фабули, изградени около тематиката за любовните взаимоотношения и спънките пред тях, ревността и непостоянството, интригите и обратите са някои от важните структурни и сюжетни елементи в неговите комедии, за които той се вдъхновява от пасторала. Същевременно Корней новаторски дообогатява тези елементи и влага нов смисъл в тях, на първо място като осъвременява и изменя декора, персонажите и езика. Чрез редица стилизирани реалистични елементи драматургът изгражда и поддържа и разнообразни ефекти на реалното в пиесите си. Особените характеристики на оригиналния комически дискурс пронизват всички измерения на пиесите му.

Известна близост между комедиите на Корней и някои присъщи черти на трагикомедията може да се открие в някои композиционни и драматургични

структурни похвати за изграждане на пиесите и придаване на по-голяма динамика на действието като отвличания, внезапни обрати и перипетии, бушуващи страсти и драматизъм, лудост и мнима смърт (например в *Мелита*, но и другаде). Впрочем тези похвати вече са използвани в драматическия пасторал от началото на века. Включването в драматичния дискурс на лирически или прозаични елементи от своя страна свидетелства за смесване на жанрове и стилове, също характерно за трагикомедията.

По-надолу се спираме на новаторските достижения на комичната драматургия на Корней, които се откриват в основни параметри на театралната пиеса като структурно-формални и композиционни модели, тематики, действие, персонажи, дискурс, ефект на реалното и особености на комичното.

СТРУКТУРНО-ФОРМАЛНИ И КОМПОЗИЦИОННИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

В структурно-формално отношение ранните комедии на Корней свидетелстват за стремеж за вписване в установяващата се класицистична театрална естетика. Те са съчинени в александрини и са структурирани стриктно в пет действия, всяко от които е подразделено допълнително на картини. Търсеното класицистично единство на формата обаче не е спазвано безукорно. Във всички комедии са включени станси – лирически монолози, оформени по особен начин според ритмичен и версификационен модел, който се отличава от стиха и стъпката на пиесата. Стансите са много популярни във френския театър между 1630 и 1660 г. Те функционират като лирически израз на вътрешното преживяване на кризисен момент от персонажа, обикновено свързан с жизненоважен за него избор, представляват отзвук от вдъхновението на испанския театър и свидетелстват за бароковата еkleктика в театъра, въплътена в популярната през 30-те години трагикомедия. В *Мелита* са включени и галантни стихове (сонет, посветен на Мелита, в II, 4), както и писма в проза (фалшивите писма на Мелита в II, 6 и III, 2, които са драматично обусловени от фабулата). Все пак трябва да се има предвид, че в периода на създаването на тези ранни комедии правилата на класицистичния театър са още в процес на установяване. Така формата на комичните пиеси на Корней отразява до известна степен модата в театъра от тяхното съвремие и свидетелства за преходния период между „неупорядъчения“ и „упорядъчения“ театър на XVII век.

В композиционно и в структурно отношение комедиите на Корней са съобразени с общата си тематика за любовните взаимоотношения и възникващите пред тях препятствия. Въпреки някои леки вариации структурата на всички ранни комедии на Корней е доста сходна. Тя се гради около една и съща сантиментална схема: група млади хора, обикновено петима (трима младежи и две девойки в *Мелита*, *Вдовицата*, *Компаньонката* и в *Плас Роял*) или по-рядко четирима (двама младежи и две девойки в *Галерията на дворе-*

ца), се срещат, влюбват, обичат, ревнуват, мамят, разделят и събират, изцяло отдадени на изживяването и изговарянето на любовните си копнежи и перипетии. Фабулата и чувствата се развиват успоредно, а в последните комедии се наблюдава и известно развитие на характерите, които поначало са твърде схематични. Самият Корней описва по следния красноречив начин структурата на комедиите си:

(...) в комедиите, представени в този първи том, почти винаги представям двама влюбени, които се разбират добре, след това ги скарвам посредством някакво вероломство и накрая отново ги събирам след изясняването на същото това вероломство, което ги е било разделило (Corneille 1660a).

Тази базова схема, изградена върху външни препятствия, възникнали пред чувствата и привързаностите на младите влюбени, е приложена в *Мелита*, *Вдовицата* и *Компаньонката*. Много по-интересно и плодотворно е драматичното развитие на причините за конфликтите в *Галерията на двореца* и в *Плас Роял*. В тези две пиеси препятствията пред любовната хармония вече се пораждат от вътрешни причини: неувереността и колебанията на Селидея в собствените ѝ чувства и отхвърлянето на любовната връзка от Алидор в името на свободата на личността му, която той ожесточено и безмилостно отстоява.

Развързката в комедиите е щастлива, а перипетиите на младите завършват с брак. Корней обаче сравнително бързо се отказва от твърде лесния драматургичен похват на „серийните бракове“, към който прибегва в *Мелита*, *Вдовицата* и *Галерията на двореца* и който е характерен за комичния театър на неговото време. Още в предговора си към *Мелита* той критично отбелязва, че бракът между злодея Ераст и Клорис „е толкова неправдоподобен, щото лесно се вижда, че е предложен само за да съответства на обичая от онова време, според който всички, които са излезли на сцената, се женят накрая“ (Corneille 1664: 64). В самия финал на *Галерията на двореца* Кризанта, майката на Хиполита, на която компаньонката на дъщеря ѝ предлага да се омъжи за бащата на Селидея, за да бъде „радостта за всички равна“ (като всички персонажи в пиесата се оженят), хапливо отбелязва, че това „би приличало твърде много на край на комедия“ (Corneille 1664: 410). Тази иронична реплика изглежда бележи повратната точка в следването на тази театрална условност. В *Компаньонката* се съчетават в брак само главните герои, докато амбициозната компаньонка интригантка остава сама и отхвърлена от всички. В *Плас Роял* пък се женят единствено „двама от епизодичните персонажи, които заемат само второстепенно място в пиесата“ по думите на самия Корней в предговора, докато „главните приключват твърде необичайно“, така че пиесата „свършва доста зле“ (Corneille 1664: 500). В по-изявено теоретичните си разсъждения Корней припомня, че в античната поетика на театъра няма подобно изискване, и заявява, че „бракът изобщо не е необходима развързка

за трагедията, нито дори за комедията“, като коментира изкуствеността на подобни неправдоподобни финали на пиеси (Corneille 1660a). С напредването на своето творческо развитие драматургът избира правдоподобието пред леснината и обвързва развързките в *Компаньонката* и в *Плас Роял* с развитието не само на фабулата, но и на характерите в тях.

В обобщение, структурно-формалните и композиционни новаторства в комедиите на Корней се изразяват на първо място в усилие за съобразяване с установяващите се по същото време формални признаци на класицистичния театър. Макар и неизбежно непълно, това съобразяване с новата естетика придава новаторски облик на комедиите му и ясно ги разграничава от предходните комични театрални форми. Драматичните структури, засягащи развитието и развързката на фабулата, също претърпяват важно развитие от базови комични схеми към по-голяма задълбоченост и повече правдоподобие и реализъм. Това развитие е тясно обвързано с разработването на характерната за комедиите на Корней тематика за любовните взаимоотношения и пречките пред тях.

ТЕМАТИКА И ТЕМАТИЧНИ МОТИВИ

Любовта и взаимоотношенията между влюбените са централната и всеобхватна тематика в комедиите на Корней. Това дава основание на някои критици (като например Guichemerre 1972: 12) да определят ранните му комедии като „сантиментални“. Тематичните структури, изградени около любовта и нейното третиране в комедиите, свидетелстват за вдъхновението на Корней от пасторалната литература (и на първо място, от *Астрея* на Оноре Д'Юрфе), чиито теми и мотиви той успешно пренася и трансформира в драматичния жанр, но и за надхвърлянето на това вдъхновение с оригинални творчески реализации в редица насоки.

Любовната тематика се утвърждава недвусмислено като тематичен стожер още от *Мелита*. Началните стихове на пиесата предлагат набор от утвърдени мотиви на пасторалната и галантната естетика: любовта като неизлечима болест, безусловната власт на красавицата над влюбения, погледа като метонимия на тази власт:

ERASTE.

Je te l'avoue, ami, mon mal est incurable ;

(...) malgré ses dédains, Mélite a tout mon cœur ;

Elle a sur tous mes sens une entière puissance ; (...)

D'un seul de ses regards l'adorable contrainte

Me rend tous mes liens, en resserre l'étreinte,
Et par un si doux charme aveugle ma raison,
Que je cherche mon mal et fuis ma guérison.
Son œil agit sur moi d'une vertu si forte,
Qu'il ranime soudain mon espérance morte,
Combat les déplaisirs de mon cœur irrité,
Et soutient mon amour contre sa cruauté (...) (I, 1, 1–16)

Дискурсът за любовта и любовните преживявания естествено включва редица галантни общи места в изказа на персонажите. Изрази като „ce bel œil qui tient mes sens ravis“, „charmants appas“, „brillants attraits“ (I, 1, 127, 132), „belle inhumaine./ De qui seule dépend, et ma joie, et ma peine“ (I, 2, 209–210) изрично вписват пиесата в изтънчената любовна тематика.

Галантното говорене за любовта е присъщо на всички комедии и се налага като предпочитан и практически единствен дискурсивен модел в тях. След *Мелита* галантният изказ се разгръща още по-широко във *Вдовицата* в поредица от разговори и разсъждения за любовта, ухажването и взаимоотношенията, които заемат по-голямата част от първо и от второ действие. Третата комедия на Корней – *Галерията на двореца*, е изцяло посветена на любовта и любовните взаимоотношения в почтеното общество. Тяхната все по-осъзната, направлявана и дори кодифицирана социална практика е разисквана подробно в пиесата в различните ѝ важни аспекти: влюбване, ухажване, хладен прием и препятствия пред любовта, ревност, водеща до изпитания на чувствата, възраждане на изгубеното привличане. Успоредно с дискусиите и обсъжданията по въпросите на любовта тече и действието, което ги проверява и илюстрира. По този начин обрисуването и дискутирането на чувствата в пиесите не е абстрактно и реторически декларативно, а се основава на постепенно все по-успешен психологизъм. Психологическата обусловеност на любовните преживявания прави възможен и уместен и присъщия на комедиите на Корней драматизъм, нехарактерен за комичния жанр.

Неизбежното еднообразие на любовната тематика, разработвана в регистъра на сантименталния галантен дискурс, който също се отличава с формалност, шаблонност и изобилие на общи места, майсторски е преодоляно от Корней с известно иронично дистанциране и релативизиране на любовната декларативност в неговите пиеси. Отново още в *Мелита* Тирцис насмешливо наемква на влюбения си приятел, че неговият галантен изказ изглежда донякъде самоцелен, а говоренето за любов е част от общоприетата социална практика, преди да изтъкне недвусмислено условността на този любовен дискурс:

TIRCIS.

Que je te trouve, ami, d'une humeur admirable !
Pour paraître éloquent tu te feins misérable (I, 1, 21–22)
(...) Tu serais incivil, de la voir chaque jour
Et ne lui pas tenir quelques propos d'amour ; (I, 1, 47–48)
(...) Ces visages d'éclat sont bons à cajoler,
C'est là qu'un apprenti doit s'instruire à parler ;
J'aime à remplir de feux ma bouche en leur présence ;
La mode nous oblige à cette complaisance ;
Tous ces discours de livre alors sont de raison :
Il faut feindre des maux, demander guérison,
Donner sur le Phébus, promettre des miracles,
Jurer qu'on brisera toutes sortes d'obstacles ;
Mais du vent et cela doivent être tout un (I, 1, 59–67).

По-нататък героят пояснява, че владее отлично любовното слово, богато на „жалби и тревоги, въздишки, ридания, мъки и сълзи“ (I, 3, 233–234) в неговите поетически, а следователно условни измерения, и предлага на приятеля си да му напише сонет, който злочестият влюбен да посвети от свое име на Мелита. В забавен паралелизъм сестрата на Тирцис – Клорис, също говори за условността и неискреността на любовния дискурс вече от позицията на жените: „Да знаеш, че словата на разумните девойки / Разкриват рядко истинските мисли“ (III, 4, 951–952). Здравомислието на девойката се простира и върху собственото ѝ житейско положение: безцеремонно напусната от любимия си Филандър, тя приема философски и без никакво страдание нещата (пак там, 5).

Този до голяма степен приземен и дори на моменти циничен поглед върху галантното общуване се споделя и от други персонажи в други пиеси от изследвания корпус. Дорис от *Вдовицата* ясно разграничава общоприетия галантен дискурс от искреността, като заявява по повод на своя ухажор: „Подобно нему, уж в любовна страст изгарям, / Но моето сърце свободно си остава“ (I, 3, 159–160). Хиполита (*Галерията на двореца*) немилосърдно отблъсква поклонника си Доримант, като му заявява, че любовните му слова не я трогват изобщо – „такива слушам всеки ден около мен / от всички остроумни и галантни хора“ (II, 1, 366–368).

Релативизирането на широко застъпения в пиесите галантен любовен дискурс е ценен и оригинален драматургичен елемент, който отличава изгодно комедиите на Корней както от пасторалите, така и от други комични

театрални форми. Този подход по новаторски начин привнася елементи на реализъм в театралното изобразяване на социалната практика на почтеното светско общуване.

Обхватната тематика за любовта и любовните взаимоотношения се конкретизира и проблематизира в плодотворните за развитието на драматичното действие теми за любовното непостоянство и вероломството на приятели, оказали се съперници, и преминава в действия чрез интригите и измамите в търсене на щастието. Бракът като крайна цел и стремеж на влюбените също е естествена тематична константа.

Темата за любовното непостоянство се вписва плодотворно в драматичните структури. Още драматически недобре развитият и твърде неправдоподобен персонаж Филандър в *Мелита* се кълне пламенно в обич на здравомислещата Клорис, преди да я изостави светкавично, след като е прочел фалшивите писма, в които Мелита уж признава, че го харесва. Алкандър от *Вдовицата* ухажва Дорис, но копнее за Клариса. В *Галерията на двореца* Селидея, подучена да подложи на изпитание чувствата на своя любим Лизандър, нарочно и безпричинно го отблъсква. Обзет от копнежа да запази пълната си свобода, Алидор почти без душевни терзания зарязва любимата си Анжелика в *Плас Роял*. Така тематиката на любовното непостоянство подхранва действието, като му осигурява внезапни и неочаквани обрати.

Традиционният тематичен мотив за приятеля съперник/приятелката съперница също е успешно актуализиран в комедиите на Корней. Тирцис, приятелят на дълбоко и нещастно влюбения Ераст, спечелва сърцето на Мелита въпреки изявенията си, че никога не би станал съперник на приятеля си, и известни, но непродължителни душевни терзания (I, 3 и др.). Любовта е представена като достатъчно основание за неспазване на дадената дума: „Обичаш ли, на думата си ти недей държа“ – казва си Тирцис в I, 4, 248, мигновено решил да загърби приятелството си с Ераст в името на внезапно породилото си у него чувство. Хиполита от *Галерията на двореца* гледа на приятелката си Селидея като на съперница и изгражда сложни интриги, за да привлече към себе си нейния любим. И компаньонката Амаранта от *Компаньонката* също възприема своята господарка като съперница и дори открито я упреква: „С вас не мога да задържа нито един поклонник“ (II, 7, 540). Предателството на приятеля винаги се изживява тежко от персонажите, които страдат и преживяват болезнено това „вероломство“ (*Мелита*, II, 1, 370) на „подъл приятел“ (пак там, II, 3, 448 и 461). Тази тематика се актуализира в различни интриги и кроежи, както и в похвата на измамата, който е широко застъпен в комедиите и представлява основен механизъм на драматичното действие.

Тематиката за брака в комедиите на Корней е особено интересна със задълбочената си многопластовост. Като се оставят настрана традиционното му представяне като крайна цел и ориентир за щастие, очевидно притежаващо определяща драматургична функционалност, в пиесите могат да бъдат откро-

ени няколко интересни и оригинални аспекта в трактовката на тази тематика. От една страна, брачната тематика внася в драматичния текст правдоподобни щрихи на реализъм, на които ще се спрем по-подробно по повод на ефектите на реалното в комедиите на Корней. Особено изяви са тези щрихи в мотивите за брака като практическа сделка с типично имотни и материални интереси и измерения и брака като въпрос, който се решава от родителите или по-общо от главата на семейството.

Оригинално измерение на третирането на брачната тематика в комичния театър е поставянето под въпрос на еднозначната връзка между брака и любовта. В разглежданите комедии тази връзка далеч не винаги е естествена и безпроблемна. Бракът понякога буди и безпокойства, тревоги и съпротиви, при това не срещу конкретен партньор, а срещу самата институция.

В *Мелита* привидно надменният Тирцис в поредица от тревожни възклицания споделя своя страх от брака, който лишава завинаги мъжа от свобода, спокойствие и уединение:

TIRCIS.

(...) l'hymen de soi-même est un si lourd fardeau,
Qu'il faut l'appréhender à l'égal du tombeau.
S'attacher pour jamais aux côtés d'une femme !
Perdre pour des enfants le repos de son âme !
Voir leur nombre importun remplir une maison !
Ah ! Qu'on aime ce joug avec peu de raison ! (I, 1, 99–104).

Другаде в същата пиеса героят изразява вече по-спокойно и умозрително пренебрежението си към брачната институция, която намира за пагубна за любовта и любовното привличане, като при това подкрепя брака по сметка като единствено възможен и разумен:

TIRCIS.

Pauvre amant, je te plains qui ne sais pas encore
Que bien qu'une beauté mérite qu'on l'adore,
Pour en perdre le goût, on n'a qu'à l'épouser (I, 1, 81–83).
(...) Alors ne pense pas que j'épouse un visage :
Je règle mes désirs suivant mon intérêt.
(...) L'abondance des biens
Pour l'amour conjugal a de puissants liens (I, 1, 110–116).

Тирцис излага добре известната куртоазна и галантна концепция за брака като убиец на любовта, но неочаквано се изявява и като застъпник на брачната връзка като разумен и практичен начин за обогатяване, който успешно замества липсата на любов и привличане в нея: „не можеш да сравниш ти нежните му ласки / със сладката нега от чистото богатство“ (I, 1, 125–126). По-нататъшното развитие на фабулата в пиесата впрочем опровергава по забавен начин тези негови изначални постулати, което до голяма степен обяснява и тяхната категоричност.

Възклицанието на Тирцис „Да се обвържеш за цял живот с една жена?!“ изразява и друг важен и по наше мнение оригинален аспект на враждебността към брака, схващан не просто като убиец на любовта, а нещо повече – като отнемащ завинаги свободата на личността. Обвързването плаши и Селидея от *Галерията на двореца* („Лизандър ме гнети, защото ми е предан“, II, 6). Флорам от *Компаньонката* признава пред приятеля си Теант, че е влюбчив, но никога не се ангажира истински, така че „в дома си щом се върна, свободен съм от плен“ (I, 3, 136); наистина това се оказва хитрост, предназначена да заблуди Теант относно това кого наистина обича Флорам. В крайна сметка всички тези обезпокоени за свободата си персонажи я жертват драговолно, когато срещнат истинската си любов. Не е такъв случаят обаче с Алидор от *Плас Роял*: този особен персонаж, изграден с повече дълбочина от останалите герои в комедиите на Корней, отблъсква любимата си и влюбена в него Анжелика в екзистенциален порив към личностна свобода и пълна независимост.

Тематиката за любовните взаимоотношения, конкретизирана в свързани тематични мотиви като галантното говорене за любовта, любовното непостоянство, приятелите съперници, брачната институция и любовта, обуславя и особеностите на действието в ранните комедии на Корней.

ДРАМАТИЧНО ДЕЙСТВИЕ

В някои от разглежданите комедии се откриват редица елементи, свидетелстващи за влиянието на драматичните модели на трагикомедията (като отмъщения, отвличания, мнима смърт, лудост и пр.). *Мелита* е характерен пример в това отношение. Бидейки първа комична пиеса (и изобщо първата пиеса) на Корней, тя бележи прехода към по-различен, психологически и тематично обусловен модел на развитие на действието, който е приложен на практика в следващите комедии на драматурга. *Мелита* действително представя цял набор от традиционно трагикомични похвати в действието, широко използвани и от драматическия пасторал от началото на века. Измамата в нея, замислена и осъществена с цел отмъщение от отблъснатия влюбен Ераст, води до (мнимата) смърт първо на щастливия му съперник Тирцис, после и на Мелита. Вестта за последната предизвиква лудост у Ераст, който в яростта на

безумните си брътвежи разкрива своето злодеяние и по такъв начин неволно подпомага щастливата развързка. Във фабулата на *Вдовицата* и на *Плас Роял* са включени отвличания (които впрочем функционират и като репери на реализма, отправяйки към реална, макар и не толкова повсеместна социална практика). Обхватността на лукавството и притворството във *Вдовицата*, за-сигнали почти всички персонажи освен двойката централни, също свидетелства за влиянието на бароковата трагикомедия.

Като цяло обаче, за разлика от богатото на обрати, драматични развития и перипетии действие в пасторала и конкретно в *Астрея* и обратно на наситеното и напрегнато действие в трагикомедиите, действието в комедиите на Корней е по-скоро оскъдно. В повечето случаи то се разполага на равнището на драматичния дискурс и се изразява чрез него, а не толкова чрез перипетии. Ситуациите и взаимоотношенията между персонажите търпят развитие вследствие на словесното им общуване и в много по-малка степен вследствие на преки действия, които впрочем също обикновено са подготвени и предшествани от словесен обмен. Психологическите механизми за развитие на действието са пряко свързани с любовната тематика: сред тях са непостоянството, ревността и любовното притворство, конкретизирано в тематиката за приятелите съперници.

Интригите са най-плодотворният механизъм за развитие на действието. Още в посвещението към *Компаньонката* Корней изрично посочва, че „измамите и интригите са присъщи на комедиите, а страстите могат да се явяват в тях само случайно“ (Corneille 1664: 413). Най-често интригантстват отблъснатите или безответно влюбените персонажи, които се стремят по този начин да извлекат (най-често сантиментална) изгода за себе си. В *Галерията на двореца* влюбената без взаимност Хиполита подучва щастливо влюбената Селидея да подложи на изпитание поклонника си с тайната надежда да ѝ го отнеме. В *Компаньонката* хитрата и проникателна Амаранта с подобни мотиви плете сложни интриги срещу господарката си, която от своя страна също с готовност се опитва да я мами. Разлюбилият Алидор от *Плас Роял* подвежда двукратно Анжелика: първо за да се освободи от нея, и после, за да я подтикне с измама да се омъжи за приятеля му.

Във *Вдовицата* интригантстващите персонажи са многобройни. Сред тях на първо място е дойката на главната героиня, подкупена от влюбения в господарката ѝ Алкидон и която се преструва, че всъщност помага на предпочитания от вдовицата Филист; самият Алкидон, който престорено ухажва друга девойка Дорис, сестрата на неговия съперник, за да го заблуди по-добре, и подвежда приятеля си Селидан, за да се възползва от помощта му; Селидан, който се усеща за измамата и вече на свой ред мами коварния си приятел; отново самата Дорис, която напълно си дава сметка за притворството на своя ухажор, но се преструва, че му вярва, и охотно участва в играта му, докато същевременно се грижи за собствените си интереси.

Интригата може да е предназначена и за отмъщение: така в *Мелита* обзетият от ревност отхвърлен поклонник на красавицата Ераст замисля и осъществява интригата с фалшиви нейни писма не с цел да спечели сърцето на девойката, а единствено за да си отмъсти, като я злепостави и разруши хармонията на споделената ѝ любов с Тирцис.

Интригите функционират чрез измамата, която заема важно място в действието в комедиите на Корней. За това свидетелстват наситените лексикални полета на притворството и хитростта в тях, но и повсеместната приемливост на измамите. Флориса от *Галерията на двореца* открито заявява, че хитростта и измамата са нейни преимущества:

FLORICE.

Je fus fine autrefois, et depuis mon veuvage

Ma ruse chaque jour s'est accrue avec l'âge ;

Je me connais en monde, et sais mille ressorts

Pour débaucher une âme et brouiller des accords (I, 10, 317–320).

И в другите пиеси персонажите често споменават необходимостта от хитрост, притворство, скрояване на измама, изиграване, скриване и подслушване и пр. Мотивът за измамения измамник също е използван, например в сложно преплетените интриги във *Вдовицата*, където прозорливият Селидан в крайна сметка надхитрява лукавия Алкидон и неговата помощничка, дойката на Клариса.

Действието понякога се развива, структурира или кулминира чрез популярния драматургичен похват на комичното недоразумение. Той е приложен успешно още в *Мелита*, където това недоразумение е развито с елементи на драматизъм. В IV, 2 финалните разкрития на Ераст, обзет от лудост и смятащ, че говори на съдията на подземното кралство Минос, докато всъщност разговаря с Филандър или с дойката, довеждат до щастливата развръзка в пиесата. Самият Корней в аналитичния предговор към пиесата оценява положително умелото използване на този похват за изграждането на развръзката.

Квипроквото структурира до голяма степен драматичното действие в *Компаньонката*, където произтича от интригите на компаньонката и се разгръща в две части. Когато Гераст обещава на дъщеря си, че ще я даде на онзи, когото тя обича (III, 7), девойката си мисли, че става дума за любимия ѝ Флорам, и с радост му съобщава тази новина. Всъщност Гераст, подведен от компаньонката Амаранта, е имал предвид нелюбимия на дъщеря му Кларимонд. Окриленият от вестта Флорам отива да поиска официално ръката ѝ от Гераст, който приема с радост, тъй като е лично заинтересуван от сродяване с него¹⁴,

¹⁴ Според фабулата Гераст копнее да вземе за жена Флориза, сестрата на Флорам, за което се нуждае от съгласието на брата.

и веднага съобщава на дъщеря си, че е променил своето решение за това кой да бъде неин съпруг (IV, 2). Така в момента, в който тя всъщност е обещана на Флорам, Дафнис си мисли, че е разделена завинаги от него. Недоразумението се разсейва едва в V, 7, когато Дафнис случайно споменава името на любимия пред баща си. Заедно с това се разкрива и интригата на Амаранта (V, 8).

Оригиналното в изграждането и структурирането на драматичното действие в ранните комедии на Корней се открива не в традиционните за театъра похвати като интриги, измами, квипрокво, а в класицистичното единство, изчистеност и относителна простота на действието в противовес на наситеността на драматичното действие в други театрални форми като драматичния пасторал и трагикомедията. Тази изчистеност не е постигната с еднакъв успех във всички пиеси, но е видимо търсена и реализирана в различна степен навсякъде в тях¹⁵. На второ място, търсеното единство на действието намира израз в по-ясната свързаност и по-непосредствената психологическа обусловеност между събитията в пиесите. Така Корней създава прототипи на новаторска комедия в съответствие с класицистичната концепция за драматичното действие.

ПЕРСОНАЖИ И ТЯХНОТО ОБКРЪЖЕНИЕ

Оригиналността на драматургичните решения на Корней в ранните му комедии е най-ясно доловима на равнището на персонажите в тях. Самата същност на персонажите, макар и да отразява влиянието на пасторала, е новаторска за комичния театър.

Персонажите в комедиите на Корней са младежи и девойки от почтеното общество, благородници, макар това невинаги да е изрично отбелязано в пиесите. За принадлежността им към аристократичното съсловие се откриват достатъчно недвусмислени указания в текстовете. В *Галерията на двореца* Хиполита се обръща към забързания Лизандър, който се опитва да я подмине, без да спира при нея, като го нарича „кавалер“ и „човек от двора“ (390–391). В същата пиеса второстепенните персонажи Аронт и Клеант не са слуги, а „оръженосци“ (écuyers), Флориса е „компаньонка“, а не прислужница, а майката на Хиполита дава драговолно ръката ѝ на Доримант, тъй като човек „с неговото потекло“ няма нужда от нейната благословия, стига да е спечелил сърцето на девойката. Цялата пиеса *Компаньонката* е изградена около бедна, но благородна компаньонка, чийто „блясък на потеклото“ (303) за нейно съжаление не е подкрепен с достатъчна заможност, за да предизвика интереса на богатите и високомерни ухажори на нейната господарка. Дори когато липс-

¹⁵ Корней самокритично отбелязва в предговора към *Плас Роял* неспазеното единство на действието в пиесата, тъй като действието в нея е изградено от две отделни събития, независимо че в тях участват едни и същи персонажи.

ват преки означения за нея, аристократичната принадлежност на персонажите се извежда достатъчно ясно от заниманията им: напълно нехарактерно за буржоа или търговци, те основно общуват и разговарят, и то на галантен език. Тази принадлежност става ясна и от някои косвени указания като готовността на немалко млади герои да изтеглят сабите си и да участват в дуел (както с основание отбелязва Лилиан Пичиола в Picciola 2002: 45). Такива са например Тирцис в *Мелита*, Алкидон и Филист във *Вдовицата*, Лизандър и Доримант в *Галерията на двореца*, Дораг в *Плас Роял* и др.

Тези млади и благородни персонажи са новаторски вписани от Корней в декора на изтънчената градска среда, който коренно се отличава от пасторалния, но успешно подкрепя и откроява тяхната галантна същност. Корней разполага действието на комедиите си в Париж, като дори охотно именува две от пиесите си – *Галерията на двореца* и *Плас Роял* – със знакови за града топоними. Името на първата пиеса няма естествена връзка с действието, което би могло да протича навсякъде из града, но драматургът го мотивира, като включва в нея две картини, в които действието се развива във въпросната търговска галерия. Това негово решение нарушава единството на мястото в пиесата, но за сметка на това я обвързва, макар и донякъде изкуствено, със заглавието ѝ. Колкото до *Плас Роял* (днешния площад *Вогези*), това наименование изрично конотира заможност и благородство – известният площад е разположен в карето между четири редици от богати аристократични домове, във и пред които се развива цялото действие. Освен чрез тези знакови заглавия в диалозите в *Галерията на двореца* се откриват и редица отпратки към парижки топоними. Те очертават въображаемата представа за града, присъстващ и живеещ около мястото на действието, и подсилват ефекта на реализъм: мост на Сена, театърът *Отел дьо Бургон* (I, 9), кварталът Маре и кралският дворец (IV, 2) и др.

Градската среда в комедиите не е пълно новаторство на Корней: тя е използвана като характерен грандиозен декор в италианските комедии от XVI век и е възприета под формата на дискретни отпратки и в някои комедии на френския хуманизъм, които имитират италианските. Корней обаче ѝ дава качествено нова употреба в комедиите си. Там градските топоними хармонират с аристократичната същност на героите, които с лекота се движат сред тях и оформят поведението си спрямо тях. Изящната и аристократична градска среда и благородните персонажи в комедиите на драматурга се обуславят и мотивират взаимно.

Понякога благородните персонажи на Корней не са особено заможни: това позволява интересни обрати във фабулата, подкрепя реализма, като вписва пиесата в ежедневието, подчертава така нейната принадлежност към комичните жанрови форми и позволява чрез контраст да се изтъкне същността на аристократичната принадлежност, която не се свежда до богатството. Във *Вдовицата* благородната и богата Клариса осъзнава, че нейният любим

е по-беден и поради това не смее да ѝ признае любовта си (I, VI), но убедено защитава качествата му на благородник, които компенсират недостига на богатство:

LA NOURRICE.

La mémoire d'Alcandre, et le rang qu'il vous laisse,
Voudraient un successeur de plus haute noblesse.

CLARICE.

S'il précéda Philiste en vaines dignités,
Philiste le devance en rares qualités ;
Il est né gentilhomme, et sa vertu répare
Tout ce dont la fortune envers lui fut avare (II, 2, 481–488).

Персонажите невинаги са достатъчно задълбочено изградени. Това е особено видимо в първата комедия на Корней – *Мелита*, която се отличава с неправдоподобие на характерите и на психологическата обусловеност на действията им. Свидетелство за това е прекомерната доверчивост, с която двама от персонажите – Филандър и Тирцис, приемат за истински фалшивите писма на Мелита. Самият Филандър е слабо развит и психологически неубедителен персонаж, който се доближава до герой с инструментални функции. В този първи драматургичен опит всички персонажи притежават известна схематичност, която постепенно се изличава у персонажите в следващите комедии на Корней, за да се стигне до *Плас Роял*. Някои от персонажите в последната пиеса свидетелстват за задълбочен психологизъм и богата (макар и не непременно добродетелна) душевност (Алидор). Като цяло в комедиите по-задълбочено разработени са най-често двамата централни персонажи: така е например в *Галерията на двореца* с Лизандър и Селидея, но и другаде.

В някои пиеси се наблюдават интересни двойки от паралелни женски образи, които се обуславят и обогатяват взаимно чрез контраста помежду си и възникналите на тази почва перипетии и конфликти. Такива са прямата и предана Дафнис и лукавата интригантка Амаранта в *Компаньонката* или влюбената и вярна Анжелика и кокетната, несериозна Филис в *Плас Роял*. Последните впрочем са изненадващо съзвучни с двойката младежи Селадон и Хилас в *Астрей*: преданият, влюбен и готов на всичко за любовта си Селадон и лукавият, вятърничав и непостоянен Хилас.

Важно за отбелязване е развитието, което претърпяват някои конвенционални персонажи от театралната традиция в комедиите на Корней. Такова се наблюдава при второстепенния инструментален персонаж на приятеля на главния герой, негов традиционен довереник и душеприказчик. В комедиите

на Корней приятелят често играе много по-активна роля, като не само участва в перипетиите, а дори ги предизвиква. Понякога този персонаж е и психологически развит и правдоподобен, като по този начин заема междинно място между главните и инструменталните персонажи. Селидан от *Вдовицата* е пример за подобен персонаж.

Това развитие най-ясно се вижда по отношение на персонажа на дойката, характерен още за ренесансовите комедии. Традиционна довереница на главната героиня, на която е безусловно предана, дойката изпълнява важни инструментални функции в театъра, като разнообразява състава на второстепенните персонажи в него и участва в перипетиите на действието. Корней подхожда новаторски към този персонаж. В *Мелита* дойката все още е твърде близка до традиционната. Тя се явява в началото на IV действие, за да изкопчи от Мелита признание в кого е влюбена, а след това в V действие, за да разсее натрупалите се недоразумения; пиесата завършва с нейна шеговита тирада, в която дойката благо си припомня завоеванията си като млада на фона на възобновената хармония при влюбените двойки. Във *Вдовицата* обаче дойката е съвършено различен, антипатичен персонаж на притворна и подкупна интригантка, която действа срещу интересите на младата си господарка и единствено в своя собствена изгода и се впуска в бягство, когато бива разкрита. Това е интересно и различно третиране на баналния функционален персонаж. От *Галерията на двореца* нататък дойката, „персонаж от старата комедия“ по думите на самия Корней, изчезва и е заменена от персонажа на компаньонката – по-млада, по-симпатична и играна от жени¹⁶ за разлика от дойката: Флориса в *Галерията на двореца*, Амаранта в *Компаньонката* или Лиза в *Комическа илюзия*.

Компаньонката е новаторски персонаж в редица отношения. Тя заема междинно положение между младата господарка, която придружава, и прислугата, която я обслужва. Нейният междинен статут я представя по-скоро като съветничка и почти приятелка, далеч отвъд обикновената довереница, докато младостта и умът ѝ допринасят за динамичната ѝ изобретателност. Затова не е учудващо, че компаньонката Флориса интригантства умело в помощ на влюбената си господарка Хиполита (*Галерията на двореца*), а с коренно противоположни цели Амаранта (*Компаньонката*) разпространява сплетни и плете интриги в своя полза и в ущърб на господарката си Дафнис. В последната пиеса персонажът на компаньонката е задълбочено развит и до голяма степен психологически мотивиран. Амаранта играе важна и близка до централна роля във фабулата, което е указано и от заглавието на пиесата. Компаньонката в комедиите на Корней подготвя и предвещава по-нататъшното развитие на този персонаж до амплото на субретката, използвано в театъра на Молиер и най-вече в комичния театър на XVIII век.

¹⁶ В предговора към *Галерията на двореца* Корней посочва причините за тази подмяна, като ги свързва с развитието в театралната практика и в обществените нрави, довело до възможността за игра на актриси на сцената.

Интересен е и моралният аспект на персонажите, особено в светлината на класицистичното обвързване на забавлението с поуката. Фактически положителни персонажи в комедиите на Корней няма: всички персонажи, дори тези, които изглеждат такива, притежават някакви недостатъци, които се проявяват в различните перипетии на действието и обуславят неговото развитие и до определена степен развързката. Още в предговора към *Мелита* Корней ясно изтъква това по повод на героя Тирцис:

(...) Тирцис, който е почтеният човек в тази пиеса, е също не по-малко неразумен от другите двама, когато се отдава на отчаяние, тъй като също толкова лесно е повярвал на непознатото писмо (Corneille 1664: 64).

Останалите централни персонажи в тази пиеса (Ераст, Филандър и дори Мелита) също не са положителни, а в известна степен безпринципни, лековати, прекалено доверчиви, коварни и т.н. По подобен начин и в останалите пиеси всеки централен персонаж притежава някакъв макар и дребен недостатък. Повсеместното несъвършенство на персонажите понякога е излагано на присмех, а друг път ясно е обвързвано с неудачите и перипетиите, през които те преминават.

Би могло да се сметне, че в комедиите са представени в най-благоприятна светлина здравомислещите, умерени персонажи, които по този начин илюстрират ценността на съдържаността и благоразумието. Това също не е така. Наистина Клорис в *Мелита* е обрисувана като пряма, искрена, разумна и спокойна. Нейният език е прост, но изразителен, и не изобилства с галантни клишета (вж. напр. I, 4; II, 4). Това умерено здравомислие, присъщо на един от по-страничните персонажи в пиесата, е задълбочено до прагматичност, граничеща с цинизъм, в персонажите на Дорис от *Вдовицата* и Фелис от *Плас Роял*. Без да хранят каквито и да било илюзии, те преследват целенасочено своя личен интерес, като при това проявяват безпринципност и неморалност. Особено видно е това в персонажа на Фелис, закоравяла кокетка, която „харесва всеки“ (I, 1, 63) и е готова да приеме всекиго за съпруг, ако ще извлече изгода от това.

Нарушаването на благоприличието е единственият повод, по който персонажите могат да бъдат и изрично наказани. Интригантът и измамник Алкидон от *Вдовицата*, позволил си да отвлече жената, която харесва, накрая признава злодеянието си и бяга далеч от очите на влюбените. Продажната и коварна дойка в същата пиеса панически се скрива, когато измамите ѝ биват разкрити. Интригите на Амаранта в *Компаньонката* я оставят сама и отблъснатата от всички. Още по-тежка е простъпката на Анжелика от *Плас Роял*, която се самонаказва за безразсъдството си със символична смърт, като се оттегля в манастир. Наказанието видимо се изразява в изключване от доброто, почтено общество, и служи за назидание на зрителите в съответствие с моралния про-

ект за комедията, който Корней формулира изрично в аналитичния предговор към последната от ранните си комедии – *Плас Роял*.

Може да обобщим, че персонажите в ранните комедии на Корней са категорично новаторски. Тяхното изграждане и развитие допринасят по изявен начин за развитието на комедията през века. Оригинални в персонажите са както тяхното социално положение на млади хора от благородно потекло, принадлежащи към доброто общество, така и качествено новият градски декор на комедиите на Корней, в който те се движат и който е изцяло новаторски в комичния театър от това време. Този декор функционира като репер за реализма, но също така подпомага представянето на театъра като призната, допустима и дори насърчавана социална практика именно на доброто парижко общество. развитието на персонажите на приятеля и на дойката и новаторският персонаж на компаньонката обогатяват галерията от второстепенни герои в комедията и разнообразяват драматичните възможности. Моралният проект за наказване на нарушеното благоприличие, реализиран в редица комедии и формулиран в предговора на *Плас Роял*, допринася убедително за вписването на комедиите в класицистичната етика и естетика.

ЕФЕКТ НА РЕАЛНОТО

„Ефектът на реалното“ по израза на Ролан Барт (Barthes 1982: 89) се изразява в създаването на привидност за реалистична достоверност посредством елементи от творбата, които конотират реалността в хода на рецепцията. В ранния комичен театър на Корней този новаторски за него ефект се създава и поддържа чрез редица подбрани отпратки към аспекти от реалността, които изграждат общото впечатление за актуалност на репрезентацията и реализъм на съдържанието.

На първо място, ефект на реалното се поражда и поддържа чрез речта на персонажите. Те говорят езика на своето време, присъщ на възрастта и на социалното им положение. Въпреки някои увличания в куртоазни клишета най-вече по повод на говоренето за любовта техният галантен дискурс е все още далеч от прециозните прекомерности, до които достига впоследствие през по-късните години на века. Още в *Мелита* Корней ясно заявява желанието си за творене в нов, „безхитростен стил, който обрисова начина на говорене на почтените хора“ (Cognelle 1664: 64) и се отличава коренно от практикуваните в драматургичната практика на съвремието му дискурси. Този език не е комичен и не използва грубости. В редките случаи, когато персонажите в пиесите искат да бъдат нелюбезни (например Селидея в *Галерията на двореца* или Алидор в *Плас Роял*), те звучат рязко и понякога коравосърдечно, но никога не излизат от добрия тон и не си позволяват груби оскърбления. Езикът им е галантен, изтънчен и учтив. В него се отделя голямо и важно място на тематиката и формулите на любовното обяснение и в по-общ план на говоренето за любовта.

Топографията и топонимията на пиесите също допринасят за шрихите на реализъм в тях. Като отправят към реалния Париж на доброто общество, те враждат комедиите в съвременността и същевременно подкрепят социалната приемливост и привлекателност на театъра като възприета и благопристойна социална практика. Белези за ангажираността на Корней в защита и възхвала на театралното изкуство могат да се открият и на редица места в самия текст на пиесите му. В *Галерията на двореца* книжарят уверява купувача си, че „[д]нес театралните пиеси са на мода“ (I, 6, 138), а Лизандър подема малко по-късно: „Много са добрите стихоплетци, но малко са добрите автори на комедии“ (I, 7, 145). Добре известна е защитната реч в подкрепа на театъра, театралната практика и професионалистите на театъра, с която завършва трагикомедията *Комическа илюзия*. Освен за укрепване на установяващата се обществена практика на театъра, този театрален метадискурс функционира и като индикатор за връзка с реалността на съвремието.

В изграждането на фабулата също се откриват редица знакови елементи, предназначени да създават ефект на реалното. Те отправят най-вече към определени аспекти, свързани с централната тематика за любовта, любовните взаимоотношения и брака. Един такъв реалистичен аспект са обстоятелствата около сключването на брака, решение за който се взема винаги от родителите. Интересен е фактът, че персонажите на Корней никога не се бунтуват срещу родителската власт, а я намират за естествена и изрично заявяват готовността си да се съобразят с волята на бащата, майката или братя, от които зависят. Във финалните картини на *Мелита* гордата Клорис потвърждава недвусмислено, че при избора си на съпруг ще приеме волята на брат си („Както знаеш, винаги съм казвала, че по този въпрос твоята дума ще определи моя избор“, V, 6, 1773–1774). В *Галерията на двореца* Селидея тържествено декларира на баща си „Вашите заповеди ще породят моята любов и аз ще последвам вашата воля“ (I, 2, 40–41). Филис от *Плас Роял* заявява на Клеандър, който я е отвлякъл погрешка, но се е влюбил мълниеносно в нея: „Знайте, че моите желаниа са безразлични; те ще се насочат според волята на родителите ми; аз ще приема техния избор“ (V, 1, 1248–1250), и увещава Анжелика, която е твърдо решена да отиде в манастир, да остави родителите си да решат вместо нея съдбата ѝ, както и самата Филис е направила (V, 7, 1468–1469). Дори понякога да недоволстват от налаганата им чужда воля, героините на комедиите на Корней винаги проявяват готовност да се съобразяват с нея. Дорис от *Вдовицата* приканва майка си „Само заповядайте, госпожо, и моят дълг е да направя всичко, което зависи от мен“ (I, 3, 231–232), а майка ѝ изразява спокойната си увереност – „[т]я ще последва моя избор“ (I, 4, 279). Когато все пак бива реално изправена пред налагането на чужда воля в нейния избор, Дорис се съкрушава горчиво, но дори и при това не допуска възможност да се разбунтува срещу този свой „тежък дълг“:

Qu'aux filles comme moi le sort est inhumain !
Que leur condition se trouve déplorable !
Une mère aveuglée, un frère inexorable,
Chacun de son côté, prennent sur mon devoir
Et sur mes volontés un absolu pouvoir.
Chacun me veut forcer à suivre son caprice :
L'un a ses amitiés, l'autre a son avarice.
(...) Dure sujétion ! étrange tyrannie !
Toute liberté donc à mon choix se dénie !
(...) Et puis cela s'appelle une fille bien sage !
Ciel, qui vois ma misère et qui fais les heureux,
Prends pitié d'un devoir qui m'est si rigoureux ! (IV, 9, 1546–1570).

Дафнис от *Компаньонката*, заблудена, че баща ѝ я е обещал на друг, и съкрушена от това, също изплаква пред любимия си невъзможността да пресътпи родителската воля:

Puisque de nos destins la rigueur trop sévère
Oppose à nos désirs l'autorité d'un père,
Que veux-tu que je fasse ? En l'état où je suis,
être à toi malgré lui, c'est ce que je ne puis (...) (IV, 7, 1289–1292).

Родителската власт, несъмнен признак на вписването в съвременното, е приета и хармонично интегрирана в светоусещането на героините, още повече че и техните родители или настойници (братя) проявяват разбиране към техните душевни трепети. Така бащата на Селидея от *Галерията на двореца* не просто скланя за брака между нея и Лизандър, а дори го подкрепя и насърчава в момента на недоразумение между двамата млади. Колет Шерер с основание изтъква, че завръзката и развързката на любовните интриги в комедиите на Корней се осъществяват не тайно и в опозиция на родителите, а съвместно с тях, „във взаимно разбирателство, почти сътрудничество в рамките на социалните норми, приети и от двете поколения“ (Scherer 1983: 96). Този нехарактерен за комичния театър съюз между родители и деца обозначава брака като място на разбирателство и съгласие между поколенията и изгражда конфликтите около други външни или вътрешни препятствия.

Същевременно отпратките към брака като практическа сделка с неговите материални интереси и измерения са доста чести в текстовете. Този аспект

присъства във всички пиеси и по него също цари практически всеобщо съгласие. Персонажите намират за напълно естествен стремежът да се сключи изгоден брак; също така естествено за тях е заможните младежи и девойки да си търсят подобаваща на тях партия. Любопитно е, че тази практическа, силно материална страна на брака не влиза или почти не влиза в конфликт с любовните им стремежи, а по-скоро ги съпровожда. Така Тирцис в *Мелита* съветва приятеля си Ераст да не се води по сърдечното си увлечение, а да си намери по-изгодна партия за брак:

Laisse aller tes desseins ailleurs pour l'hyménée.
Tu sais qu'on te souhaite aux plus riches maisons,
Que les meilleurs partis... (I, 1, 50–52).

Клорис от същата пиеса прозорливо забелязва, че влюбеният ѝ брат се опасява да не би по-заможният му съперник да бъде предпочетен пред него заради богатството (II, 4, 542–544). Във *Вдовицата* майката на Дорис, опитваща се да уреди изгоден брак на дъщеря си, убеждава своя син и глава на семейството, че „богатството е днес голяма леснина: / Богат ли си, си всичко“ (III, 7, 1062–1063).

Ефектът на реалното се поддържа и от мотива за социалното неравенство и неговото отражение върху взаимоотношенията. Клариса от *Вдовицата* се съкрушава поради неравенството си по ранг и богатство с Филист, което възпира младежа да ѝ признае любовта си:

Que mon rang me déplaît ! que mon trop de fortune,
Au lieu de m'obliger, me choque et m'importune !
Égale à mon Philiste, il m'offrirait ses vœux,
Je m'entendrais nommer le sujet de ses feux,
Et ses discours pourraient forcer ma modestie
À l'assurer bientôt de notre sympathie ;
Mais le peu de rapport de nos conditions
Ôte le nom d'amour à ses submissions (...) (I, 6, 377–384).

Вероломната ѝ дойка, която уж подкрепя Филист, а всъщност заговорничи тайно с неговия съперник, подлива масло в огъня, като добавя: „Богатството ти той обича, а не теб“ (II, 2, 479). Все пак обаче Филист е благородник, което според влюбената в него Клариса е достатъчно, за да бъде любовта им възможна въпреки явните разлики в материалното положение.

Компаньонката поставя по още по-болезнено реалистичен начин въпроса за социалното положение и въздействието му върху любовта и брака. В тази пиеса благородните младежи Теант и Флорам се преструват, че ухаждат компаньонката Амаранта, докато всъщност и двамата харесват нейната господарка Дафнис. Подобно недостойно отношение към девойката е напълно приемливо според Теант, тъй като „тя е просто една компаньонка“ (I, 1, 10), а амбициозният младеж се цели по-нависоко. Размишлявайки за съперника си, отново Теант се успокоява – „и двамата сме равни“, а значи, и шансовете им да спечелят сърцето на Дафнис са еднакви. Когато започва да признава любовта си на Дафнис, Флорам загадъчно намеква, че е влюбен в „по-високопоставена дама“ от Амаранта (II, 4). Бащата на Дафнис – Гераст, поучава унизително компаньонката на дъщеря си, че „когато положенията са неравностойни, любовта никога не е искрена“ (III, 6, 835–836). Гневният монолог на Амаранта в заключителната картина от пиесата приписва успеха на господарката ѝ единствено на „малко блясък, дължащ се на малко богатство“ (V, 9, 1672). Така социалният статус като фактор, обуславящ самата възможност за любовни взаимоотношения, се явява убедителен реалистичен щрих и дори тематичен мотив в тази пиеса.

Всички тези елементи създават ефекти на реалното, допринасящи за стилизираното реалистично измерение в ранните комедии на Корней, което е несъмнено и категорично новаторство в комичния театър на неговото време.

ОСОБЕНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА КОМИЧНОТО

Думата „комично“ през XVII век не предполага непременно и основно пряка връзка със смешното. В речника на Фюртиер комичното е определено първо като „принадлежащо на комедията“ и едва след това като „всичко, което е забавно и развлекателно“ (Furetière 1690). Самата комедия Фюртиер определя по следния начин: „Комедия, казва се по-конкретно за пиесите, които представят приятни, а не кървави събития, и хора със средно социално положение“ (пак там). Очевидно комедията и комичното се схващат като антипод на трагическото в полето на класицистичната концепция за театъра, а не непременно като предполагащи смешното.

Затова не е учудващо, че предназначението на класицистичната комедия на Корней не е да предизвиква смях. Смехът е нейна най-вече потенциална съставна част, която обаче не е нито задължителна, нито определяща. Комедията на Корней заема междинна позиция между трагедията и различните фарсови форми с техния груб и нередко самоцелен смях, а смехът не е сред основните характеристики, които я определят според автора. Още в *Мелита* драматургът изрично се разграничава от съществуващата комическа традиция, която представя на сцената специални персонажи, бъдещи смях. По-късно в посвещението към героическата си комедия *Дон Санчо Арагонски* той още по-кате-

горично заявява: „Комедията може без смешното“ (Corneille 1650). Тази смела концепция и нейната реализация от Корней, макар и останали без убедително продължение в по-нататъшната театрална практика на комедията през XVII век, която постепенно се завръща към смешното, представляват оригинален етап в развитието на класицистичната комедия. Те бележат стремежа на автора да създаде „висока“ класицистична комедия, предназначена да развлича и забавлява почтената публика чрез добре изградени и подредени творби и със средствата на изкусните дискурсивни и драматични похвати. Спазването на разумни, прагматични правила за благоприличие и правдоподобие, както и на произтичащите от последното правила за трите единства трябва да осигурява основата за постигането на развлекателната цел на комедията по изтънчен, галантен начин, далеч от грубия и самоцелен смях на старите комични форми, от които Корней се стреми да се разграничи. За Корней комедията не е непременно смешна пиеса; тя се определя не от способността си да поражда смях, а от темите, персонажите, езика.

Така стремежът за създаване на нова комедия в унисон с теоретическите търсения на класицизма обуславя особеното епизодично и приглушено присъствие на комичния регистър и на смешното в тях. Комичното в комедиите на Корней е слабо изявено и едва доловимо, по-скоро забавно и развлекателно, отколкото смешно. Вдъхновението на драматурга от пасторалната етика допринася за тази приглушеност на комичния регистър, като внася финес в комичните му пиеси и замества грубия, необуздан смях с изящни усмивки.

Новаторското естество на персонажите в ранните му комедии също обуславя особеното естество на комичното в тях. За да бъдат комични, героите им трябва да притежават и да проявяват някакви недостатъци, достойни за присмех. Високото им социално положение обаче напълно изключва възможността инструменти на този присмех да бъдат хора с по-нисък социален статус като например прислужници. Затова в тези комедии присмиването може да бъде само между равни: Клорис се отнася присмехулно към Филандър (*Мелита*), Дорис се подиграва почти открито на преструвките на Алкидон (*Вдовицата*), Филис кокетничи с Лизис и разговаря насмешливо с Клеандър (*Плас Роял*)... Поради тази особеност, а и поради невинаги задълбоченото психологическо обрисуване на персонажите в комедиите на Корней комично на характерите практически няма; то е заменено с епизодичен и винаги премерен присмех от един благороден персонаж към друг. Още в италианската комедия (ерудитска или *commedia dell'arte*) двойката влюбени не е смешна сама по себе си, а носителите на смешното са други. Корней се отдалечава и от италианските модели и внася новаторство, като създава благородни персонажи, които могат да бъдат и смешни. Разбира се, тяхната комичност е много приглушена, изтънчена и галантна както в своите прояви, така и в структурните и езиковите средства (изтънчен, но не реторичен и приповдигнат език), чрез които се разкрива.

Ситуационното комично също е рядко и епизодично в комедиите на Корней. Все пак могат да се открият отделни негови изяви, обикновено чрез добре известните драматургични похвати на квипроквото и на неочакваното завръщане. Квипроквото е похват, използван за постигане на развързката в *Мелита* и широко приложен в *Компаньонката*, където допринася както за развитието на фабулата, така и за известен забавно-развлекателен ефект, основан на осведомеността на публиката за действителното състояние на нещата. Също в *Компаньонката* се наблюдава в действие похватът на неочакваното завръщане, чиято употреба в комичния театър на Корней остава ограничена само до една картина от тази пиеса. В II, 4 Дафнис отправя компаньонката си под благовиден предлог, за да може да остане насаме с Флорам. Проницателната Амаранта се досеща, че младежът, когото харесва, се готви да се обясни в любов на господарката ѝ, и припряно и неколкократно се връща при тях, като на два пъти прекъсва обяснението. Този забавен похват, който принадлежи на общия фонд на драматургичните похвати (използва се във фарса, в *commedia dell'arte* и другаде), тук е употребен твърде пестеливо: самата картина е кратка, а завръщанията са само две. Интересно е да се отбележи, че след като Дафнис отправя компаньонката си за трети път, тя прекратява и разговора си с Флорам под благовидния предлог, че баща ѝ решава за нея, и без да му признае любовта си: поведение, напълно съответстващо на благоприличието и на галантния дух на любовните взаимоотношения, каквито ги обрисова Корней.

Словесното комично, на което се гледа като на най-приемливо в класицистичната естетика, в комедиите на Корней се основава на няколко умело използвани похвата, които отново са прилагани само епизодично. Един от тях е двусмислицата. Във *Вдовицата* прозорливата Дорис участва с удоволствие в играта на Алкидон, който я ухажда с притворни думи, като води с него престорено искрен любовен диалог (II, 5). Тяхната престореност е експлицирана по-рано в пиесата и потвърдена изрично и от дойката в картината, която непосредствено предхожда този диалог. По този начин разговорът между двамата придобива особена плътност и забавлява публиката с добавения в него скрит смисъл, съвършено различен от буквалния. Успешното и удачно използване на двусмислицата за забавление на публиката е посочено от самия Корней в обръщението към читателя, предшествашо пиесата. Похватът е изрично обвързан със зрителската рецепция:

Най-хубавата част от техните [на Дорис и Алкидон] разговори е в двусмислиците и в изреченията, от които те те оставят сам да си извадиш заключения. Ако разбереш добре смисъла им, похватът несъмнено ще ти допадне (Corneille 1664: 225).

Двамата уж влюбени си разменят реторично безупречни и напълно съвучни на галантната стилистика, но същевременно двусмислени обяснения в любов, в които всеки от тях всъщност изразява истинските си чувства: Алки-

дон говори за „друг пламък“ в сърцето си, а Дорис – за „унил хлад“ в своето. При това всеки от двамата е убеден, че иносказателният смисъл остава скрит за събеседника му:

ALCIDON.

Je t'explique si mal le feu qui me consume,
Qu'il me force à rougir d'autant plus qu'il s'allume.
Mon discours s'en confond, j'en demeure interdit ;
Ce que je ne puis dire est plus que je n'ai dit :
J'en hais les vains efforts de ma langue grossière,
Qui manquent de justesse en si belle matière,
Et ne répondant point aux mouvements du cœur,
Te découvrent si peu le fond de ma langueur.
Doris, si tu pouvais lire dans ma pensée,
Et voir jusqu'au milieu de mon âme blessée,
Tu verrais un brasier bien autre et bien plus grand
Qu'en ces faibles devoirs que ma bouche te rend.

DORIS.

Si tu pouvais aussi pénétrer mon courage,
Et voir jusqu'à quel point ma passion m'engage,
Ce que dans mes discours tu prends pour des ardeurs
Ne te semblerait plus que de tristes froideurs.
Ton amour et le mien ont faute de paroles.
Par un malheur égal ainsi tu me consoles ;
Et de mille défauts me sentant accabler,
Ce m'est trop d'heur qu'un d'eux me fait te ressembler (II, 5, 659–678).

Изтънчената и забавна увлекателност, в която се изразява комичното на този словесен обмен, разчита на осведомеността на зрителите, които развлича почтено и благопристойно с изкусно скрития смисъл в галантните любовни реплики.

Друг похват на словесното комично, който Корней използва, макар и отново инцидентно, е словесната схватка. Такава може да се наблюдава в *Компаньонката* между Дафнис и нейния поклонник Кларимонд (III, 2). Динамич-

ната размяна на кратки реплики между двамата сблъсква упоритото ухажване на Кларимонд с презрителното му отблъскване от Дафнис. Сам по себе си този словесен двубой изобщо не е комичен: схватката между сляпа настойчивост и небрежна жестокосърдечност е по-скоро изпълнена с драматизъм. В него обаче са забавни както динамиката и живостта на диалога, вероятно придружени със съответна сценична игра, така и явното словесно надмощие на Дафнис:

CLARIMOND.

Ces dédains rigoureux dureront-ils toujours ?

DAPHNIS.

Non, ils ne dureront qu'autant que vos amours.

CLARIMOND.

C'est prescrire à mes feux des lois bien inhumaines.

DAPHNIS.

Faites finir vos feux, je finirai leurs peines.

(...)

CLARIMOND.

Avec ce beau visage avoir le cœur de roche !

DAPHNIS.

Si le mien s'endurcit, ce n'est qu'à votre approche.

(...)

CLARIMOND.

Si je brûle, Daphnis, c'est de nous voir ensemble.

DAPHNIS.

Et c'est de nous y voir, Clarimond, que je tremble.

(...)

CLARIMOND.

Ce n'est pas sans raison que mon âme est éprise.

DAPHNIS.

Ce n'est pas sans raison aussi qu'on vous méprise.

(...)

CLARIMOND.

Je mourrai toutefois, si je ne vous possède.

DAPHNIS.

Tenez-vous donc pour mort, s'il vous faut ce remède. (III, 2, 703–742)

Дори словесното комично, създадено чрез изкусна игра с езика в съответствие с класицистичното виждане за извисена комедия, е по-скоро епизодично и сравнително рядко изявено в комедиите на Корней. Това не бива непременно да се разглежда като техен недостатък: оригиналният подход за модулиране на комичното в изящно и забавно развлекателно съответства на новаторската концепция на Корней за комедията, която отхвърля комичното на „старите“ комични форми в търсене на нови измерения на комедията.

Приносите на Корней за развитието на комедията през XVII век

Корней е новатор още със самото си упорито преследвано и целенасочено осъществявано намерение за изграждане на оригинална класицистична комедия и категоричното ѝ разграничаване от господстващите по онова време във вкусовете на публиката безпорядъчни форми на трагикомедията. Той предприема това амбициозно начинание в контекст, в който популярността на трагикомедията е изключително голяма, трагедията е още слаба и неразвита, а интересът към комедията е съвсем слаб. Корней и поколението негови съвременници – млади драматурзи, вдъхновени от Малерб и водени от волята си да обновят и изградят достоен театър, насочват вниманието си към сериозните жанрови форми и към края на 30-те години на века успешно осъществяват прехода от трагикомедия към трагедия. Този преход не е окончателен, тъй като трагикомедията продължава да се практикува чак до края на века, но е необратим: акцентът се измества към упорядъчаването на театралните форми и вписването им в класицистичната естетика на театъра като залог за издигане на тяхното достойнство и на престижа на авторите им. Към този момент интересът към комедията и нейното развиване е твърде слаб, така че значението на първопроходството на Корней в това отношение трудно би могло да бъде преувеличено.

В критиката се срещат различни определения на ранните комедии на Корней: те най-често са наричани градски (Picciola 2002), сантиментални (Guichemetre 1972: 12 и мн. др.) или реалистични (Gilot, Serroy 1997: 80). Подобни предложения за еднозначно определяне на тези творби се опитват да открият в тях преобладаващата, определяща ги характеристика. Всъщност всяко едно от тези определения характеризира някоя от новаторските страни на тези комедии, чийто принос за развитието на комичните театрални форми през епохата на класицизма от XVII век във Франция е явен и значим.

Преди всичко голяма заслуга на Корней е, че връща и издига комедията на сцената през 30-те години на века като достойна и почитена театрална форма, като с това благоприятства по-нататъшното ѝ развитие. Като отхвърля следването на съществуващи комични модели, той още с първата си комедия *Мелита* създава изцяло нова формула на комедията – галантна и аристократична, класицистична и максимално „извисена“, и в същото време стилизирано „реалистична“ (правдоподобна и наподобяваща реалността по класицистичен модел). След *Мелита* и първата си трагикомедия *Клитандър*, типична за театралната продукция на времето си и предвещаваща триумфа на *Сид*, Корней продължава новаторските си експерименти със следващи комедии. *Плас Роял* е най-завършената и задълбочена от тях. Последна измежду ранните му комедии, тя бележи и започналия преход на драматурга към трагическия регистър. В нея Корней тематизира и анализира връзките между любовта и свободата – проблематика, която по-късно разработва и задълбочава в трагедиите си.

В своите паратекстове Пиер Корней набелязва насоките, в които творчески развива новата класицистична комедия в ранните си творби. Като се разграничава категорично от съществуващите комични форми, драматургът изрично вписва пиесите си в класицистичната естетика и извежда свои оригинални характеристики на комедията: безхитростен стил на драматичния дискурс, тематика и сюжети, вдъхновени от съвременето и вписани в него чрез реалистични шрихи, персонажи, отдалечени от типизираните комични герои и принадлежащи към обществото на „почтените хора“. Тези параметри на новата комична форма са неразривно свързани със стилизиращия реализъм, който Корней въвежда и утвърждава като нейно оригинално начало, осигуряващо класицистичната ѝ правдоподобност. В своите теоретически и методологически търсения Корней процедира най-вече в съпоставителен план, като съпоставя новоизгражданата от него класицистична комедия с постулатите и нормите на класицистичната трагедия. Аналитичните му предговори изграждат междутекстова мрежа, в която различните паратекстове препращат едни към други или към други пиеси. Драматургът охотно съпоставя една с друга и собствените си ранни комедии, като по този начин изтъква още по-убедително напредъка в тяхното съответствие на театралните правила. При това Корней отбелязва както стремежа си да спазва правилата, така и нежеланието да се обвързва стриктно с тях поради драматургичната невъзможност да го прави, и си дава свободата да се съобразява гъвкаво с изискванията на пиесата си.

В структурно-формално отношение ранните комедии на Корней свидетелстват за съзнателно и целенасочено, макар и неизбежно непълно вписване в каноните на установяващата се класицистична естетика. Развитие на драматическите структури в изграждането и развързката на фабулата бележи важен напредък към повече задълбоченост, правдоподобие и шрихи на реализъм.

Прехвърлянето на пасторалната и галантна тематика за любовта и любовните взаимоотношения от повествователния в драматичния жанр несъмнено не е чисто новаторство. Пасторалното вдъхновение на Корней обаче е творчески преработено и вписано в изтънчен градски декор и в актуалното съвремие на драматурга, придобило е и силно дискурсивно и галантно измерение, което обосновава логиката на характерите и тяхното правдоподобие, подкрепя и мотивира действието.

Присъствието на галантния любовен дискурс в комичния театър само по себе си вече е новаторско, а ироничното дистанциране от него и релативизирането на този дискурс на редица места в комедиите допринасят за щрихите на стилизиран реализъм в тях. Традиционните тематични мотиви за любовното непостоянство и за приятелите съперници сами по себе си не съдържат новаторски елементи, но вписани в галантния контекст и в почтеното общество, придобиват определени нови измерения. Тематиката за брака е новаторски доразработена от Корней в светлината на стилизирания реализъм с хармоничните отношения между родители и деца, но и с враждебността към брака като отнемащ свободата на личността, загатната в някои от комедиите, както и с практичността на брака по сметка.

Драматичното действие също свидетелства за оригинален и успешен, макар и все още непълен и незавършен преход към простотата и психологическата обусловеност на класицистичното драматично действие. При все че използва известни похвати като интриги, недоразумения, квипрокво и др., това действие постепенно отхвърля претрупаността и изобилието на перипетии и сюжетни развития от предходните драматични форми в името на изчистено, в идеалния случай единно действие, неразривно обвързано с тематиката на пиесите и психологически обусловено от особеностите на персонажите.

Най-много непосредствено новаторски елементи се откриват на равнището на персонажите и присъщото им обкръжение. Персонажите са млади почтени хора от благородническото съсловие, а събитията в пиесите се развиват в Париж от тяхната съвременност. Градският декор е тясно свързан с характерите и с поведението на героите, които обуславя и откроява, без да цели самоцелна живописност. Някои конвенционални второстепенни персонажи като приятеля или дойката отбелязват интересно развитие. Въведен и разработен плодотворно е и новият второстепенен персонаж на компаньонката. Моралният проект на класицизма също е застъпен в комедиите, където нарушението на благоприличието се наказва сурово.

Особено изяви авторски приноси на Корней се откриват в разнообразните аспекти на стилизирания реализъм, с който се характеризират ранните му комедии. Той вписва успешно пиесите си в съвременността чрез умели драматични похвати, засягащи различни техни драматични параметри. Вписването в реалността чрез езика, топографията, персонажите и редица тематични елементи е несъмнено новаторство, което бележи категоричен разрив

с предходните комически традиции и подготвя „реалистичните“, сякаш „писани от натура“, а всъщност също притежаващи стилизирани елементи на вписване в реалността пиеси на Молиер. При последния обаче тези елементи са развити на друго равнище, най-вече в характерите и психологията на персонажите.

Комедиите на Корней са оригинални и с това, че не са смешни в обичайния смисъл на думата. В тях сравнително най-изявено е словесното комично, постигано основно чрез езиковото майсторство на автора и намирано за най-приемливо в класицистичната естетика. Вместо смешното в пиесите хармонично е вградено измерението на почтеното забавно и развлекателно, което може от време на време да предизвика лека усмивка, но не и гръмък смях. Тази концепция за комичното в класицистичния контекст е в пълно съзвучие с целта на Корней да създаде „висока“ класицистична комедия. Оригинална, но не особено плодотворна, тя не намира последователи; комичният театър бързо се завръща към смеха и го утвърждава като своя неизменна съставляваща още в пиесите от 40-те и 50-те години на века. Тридесетина години след Корней Молиер налага и утвърждава свои форми на класицистичната комедия, в които смехът и комичното намират своето заслужено място и изпълняват определящи функции за художественото и нравственото въздействие на комичния му театър.

Общите характеристики, които петте ранни комедии на Корней споделят, като тематики, персонажи, драматични структури, дискурсивни похвати и стилизирани отпратки към реалността, не свидетелстват за еднообразие, дължащо се на творческа неопитност или дори немощ, а за съзнателна и целенасочено следвана драматургична стратегия за изграждане и развиване на нова комична жанрова форма, съвместима с класицистичната концепция за високия театър. Постепенно и властно увлечен от творческите си вдъхновения към трагикомедията и трагедията, в които създава най-впечатляващите си шедьоври, Корней не продължава работата си по тази нова комична форма след петгодишния плодотворен период, в който я развива. Когато десет години по-късно се връща за кратко към комичния театър, драматургът разработва качествено различно вдъхновение без никакви особени оригинални приноси.

3. Успоредни пасторални комедии: Ротру, Дю Риє, Клавре и др.

Галантната и пасторална класицистична комедия, развита от Пиер Корней, с много малко изключения остава изолирана в съвременното на драматурга въпреки множеството си новаторски аспекти и независимо че стимулира значително развитието на класицистичната комедия. Все пак в драматическата продукция от онази епоха се откриват отделни примери за пиеси с подобно вдъхновение. Интересно и важно е да се хвърли критически поглед върху творчеството на някои драматур-

зи, съвременници на Корней, в което присъстват отделни комедии, които също тръгват от пасторалното вдъхновение и понякога дори отчасти се доближават до неговия драматичен модел. Макар и инцидентни и изолирани, тези близости и сходства разкриват различни аспекти на обхватния творчески процес в една от възможните насоки за развитие на класицистичната комедия. В тази насока поемат няколко драматурзи, но само Корней съумява да я развие до степен да ѝ придаде разпознаваем облик на галантна градска комедия с пасторални корени, но с нова, класицистична изчистеност, упорядъченост и дори известна извисеност.

Съвременникът на Корней Жан дьо Ротру¹⁷ [Jean de Rotrou] (1609–1650) е редом с него най-маститият френски драматург от първата половина на XVII век. В първите си драматургични опити – *Диана* (*La Diane*) (1630, публ. 1635), *Селимена* (*La Célimène*) (1633, публ. 1636), *Филандър* (*Le Filandre*) (1637) и *Флоримонда* (*La Florimonde*) (1649, публ. 1655) Ротру също полага известни усилия да развие сантиментална комедия, като се опира на пасторалната традиция. Драматургът обаче използва пасторалната естетическа рамка по коренно различен от Корней начин.

Ранните комедии на Ротру възпроизвеждат пасторалната любовна интрига, ангажираща две или три двойки влюбени. Между младежите в тях настъпват временни разногласия, недоразумения или дори разриви, вследствие на което конфигурацията на отношенията им временно се пренарежда в добре познатата верижна несподелена любов. В *Диана* разбирателството в двете влюбени двойки Диана и Лизимант и Доротей и Силвиан се разрушава поради непостоянството и влюбчивостта на мъжете в тях: Лизимант се влюбва в Оранта, а Силвиан – в Диана. Така се оформя веригата от несподелени любови: Доротей обича Силвиан, който обича Диана, която

¹⁷ За краткия си живот (драматургът умира сравнително млад, едва 40-годишен) Ротру пише около петдесет пиеси, от които днес са запазени 35. След като започва да съчинява драми още преди 20-ата си година, Ротру първо бива приет в групата на *Петимата автори*, събрани, за да претворяват в пиеси идеите на големия любител на театъра Ришелю, а после става платен текстописец на парижкия театър *Отел дьо Бургон*; тези фактори обясняват неговата удивителна драматургична плодовитост, но донякъде и желанието му да угоди на вкусовете на публиката, а не толкова да иновира и да търси нови начини на драматична експресия.

Творчеството му е обилно и разнообразно, каквито са и вкусовете на публиката. Ротру започва кариерата си с трагикомични пасторали, пише много трагикомедии, опитва силите си в трагедията, включително в трагедията по правилата на класицистичната театрална норма, но като типичен бароков драматург от старата школа предпочита смесени театрални форми, които не се подчиняват на строги правила. Той черпи вдъхновението си от най-различни източници: антични (например *Двойниците* по Плавт, *Ифигения* по Еврипид) или по-близки до неговото съвремие (испански автори като Сервантес, италиански театрални пиеси). Последните му пиеси, макар и все така несъответстващи на правилата, свидетелстват за творческа оригиналност и се смятат за най-ценните му творби.

обича Лизимант, който обича Оранта (но ухажва и Розинда). След множество най-различни перипетии хармонията в двойките е възстановена. Сред многообразието на перипетиите в иначе еднообразните фабули трябва да се отбележи характерният за пасторала мотив за изоставената влюбена, която се предрешва и прикрива под друга самоличност, за да си върне неверния любим. Този похват е използван от Ротру в *Диана*, *Селимена* и *Флоримонда*, още повече че той се съчетава добре с присъщите на трагикомедията внезапни обрати и разкрития, служещи като повратни точки в развитието на фабулата. Присъства и пасторалният декор, макар и в силно условен вид: драматургът не му посвещава никакви конкретни описания (Scherer 1983: 60–61). С изключение на *Диана*, действието в която се развива в Париж, останалите пиеси са разположени в идиличните парижки околности или дори по-надалеч, във Форез. Форез свидетелства и за още една характерна особеност на тези ранни комедии на Ротру: в тях се откриват редица сравнително преки отправки към *Астрея* като често въвежданият персонаж на непостоянния влюбен, отражение на Хилас, епизодични персонажи на пастири и различни други мотиви¹⁸. Персонажите са схематични и чисто функционални: тяхната функция и основание за съществуване е да говорят за любовта с галантната словесност, която е на мода, и разбира се, да се впускат в бурни и невинаги правдоподобни начинания в нейна защита.

Пасторалното вдъхновение в първите комедии на Ротру е съчетано с множество трагикомически елементи. Интригите в тях са твърде сложни и дотолкова оплетени, че публикуването на кратко резюме на пиесата в началото на всяко издание е напълно разбираемо и очевидно необходимо. Изобилието от перипетии се съчетава с твърде слабо правдоподобие. Касае се в много по-голяма степен за трагикомични пасторали, отколкото за пасторални сантиментални комедии от нов тип (вж. и Guichemerre 1972: 15–17). Така Ротру подобно на Корней също използва като източник на вдъхновение за няколкото си най-ранни комедии драматическия пасторал, но по независим и коренно различен начин, като го актуализира със средствата на трагикомедията.

Сантименталните комедии с пасторално вдъхновение на Ротру красноречиво свидетелстват за развитието на вкусовете и на отразяващите ги театрални форми от 30-те години на века: пасторалът залязва, става все по-схематичен и безинтересен, докато трагикомедията е във възход (Scherer 1983: 66). Жан дьо Ротру опортюнистично следва вкусовете на публиката и не продължава с опитите си да развива нова сантиментална комедия, още повече че никога и не е заявявал амбиции, подобни на тези на Корней.

¹⁸ Например неуспешният опит на отчаяния влюбен да се самоубие, хвърляйки се в реката – друго прочуто общо място от *Астрея*, където Селадон се хвърля в река Линьон. Ротру използва този шаблонен мотив във *Филандър*, само реката вече е Сена.

Друг предкласицистичен драматург, инцидентно вдъхновяван от пасторалната естетика, е Пиер Дю Рие¹⁹ [Pierre Du Ryer] (1606–1658). След поредица от ранни трагикомедии, в които развихря въображението си, овладява драматургичното изкуство и развива у себе си усет към вкусовете на публиката, Дю Рие продължава да пише в тази смесена форма. По-късно, подобно на почти всички драматурзи от това първо поколение на класицистичния театър, той опитва силите си и в трагедии с исторически или библейски сюжет.

Дю Рие възприема и се стреми да прилага правилата, които младият Малерб е формулирал за стихосложението и синтаксиса в устрема на това ново поколение към изящество и лекота на стила и красота и точност на езика. При това обаче драматургът се съобразява изключително с вкусовете и очакванията на публиката, които през 30-те години на XVII век продължават категорично да поддържат трагикомедията, така успешно развита и наложена от предишни драматурзи като Арди. Желанието на Дю Рие е да обнови драматичния изказ, а не толкова драматичните форми. Той често е сравняван с Корней; критиците откриват между двамата доста прилики и сходства, особено в трагикомедиите и трагедиите (Carrington Lancaster 1913: 330). И двамата са плодови автори, които са се познавали, работили са по едно и също време, обменяли са идеи и препоръки, така че трудно би могло да се определи дали и кой на кого е повлиял.

В началото на 30-те години на века Дю Рие пише единствената си комедия – *Гроздоберът в Сюрен* [*Les Vendanges de Suresne*]. Представена за първи път около 1633 г., комедията излиза от печат през 1636 г. Тази единствена комедийна пиеса на драматурга често е сравнявана с ранните комедии на Корней. Наистина приликите между тях са лесно доловими.

Не е известен източникът на пиесата, но вдъхновението ѝ е несъмнено пасторално. Имената на персонажите, фабулата, изградена около възпрепятствана любов между двама млади, перипетиите като анонимно писмо от зложелатели, скриване и надничане, предрешване, отвличане от съперник, спасение и щастливо избавление, се вписват в пасторалния декор и естетика, като същевременно отпращат и към предпочитания от драматурга трагикомически регистър. Дискусиите, монолозите и обсъжданията на чувствата, емоционалното непостоянство, влюбването и разлюбването в контекста на светското общуване (с които пиесата започва в I, 1 и продължава и в немалко следващи сцени като I, 2, 6; III, 2 и др.) също са присъщи на драматическия пасторал. Интересни са и междутекстовите отпратки към пасторални творби. Така Филемон иронично уверява влюбения си приятел Тирсис, че за да има човек

¹⁹ Дю Рие е преводач и изпълняващ текстописни поръчки признат драматичен автор на своето време, създал множество трагикомедии, а впоследствие и трагедии, и приет в Академията преди Корней. Днес са известни 21 негови пиеси, почти всичките вдъхновени от антични източници.

главоломен успех пред жените, днес е достатъчно само да знае няколко думи от романа *Астрей*:

Pourvu qu'il sache un mot des livres de l'*Astrée*

C'est le plus grand esprit de toute une contrée (I, 1, 69–70).

Влюбеният Полидор заговаря любимата си Доримена в лозята с думите, че именно на такова място са се срещали Артеника и Алкидор, герои от пасторала на Ракан *Артеника или Пастирски истории* (II, 3, 493–494).

Интригите, които се заплитат около любовните преживявания на двамата централни персонажи Полидор и Доримена, също напомнят комедиите на Корней, но и трагикомедиите като цяло. Така влюбеният Тирсис се представя като довереник и приятел на Полидор, своя съперник за сърцето на Доримена, и му предлага помощта си, докато всъщност го мами изобретателно²⁰. От своя страна Лизета, интересен персонаж на остроумна, енергична и предприемчива компаньонка, плете интриги в полза на безответно влюбената в Полидор Флориса.

Подобно на реализациите на Корней в петте му ранни комедии пасторалното обкръжение в пиесата на Дю Риe също е актуализирано, като е вписано в съвременното, макар и не в градския пейзаж, а в добре познатата топоология на парижките околности: лозята край град Сюрен, разположени по поречието на Сена срещу Булонската гора. Актуализацията е задълбочена чрез реалистични отправки към гроздобера и лошата реколта през годината (I, 7, 424 и сл.). Въпреки тази привръзка към реалността обаче фабулата не е особено правдоподобна и по-скоро се доближава до трагикомична.

Самите персонажи също бележат важно различие спрямо тези на Корней. Въпреки пасторалните си имена и обкръжение някои от централните персонажи са вписани в буржоазната парижка среда, а не в аристократичните кръгове. Така *Гроздоберът в Сюрен* се представя като своеобразна „буржоазна“ пасторална комедия, в която материалната изгода и силата на парите имат доста по-голяма тежест, отколкото в комедийния театър на Корней, който все пак се стреми да остане в благородническо обкръжение.

Още преди да излезе на сцената, бащата на красавицата Доримена е охарактеризиран от проникателния Тирсис като „приятел не на добродетелите, а на златото“, „стиснат“ старец, желаещ да омъжи дъщеря си „за златото, което единствено обича“ (I, 2, 147–152). В II, 5 и в IV, 6 родителите на Доримена се препират по повод на бъдещето ѝ и при това разкриват интересни аспекти от

²⁰ В I, 4 Тирсис обещава на Полидор да говори с Доримена за неговата влюбеност и дори го оставя да се скрие наблизо и да ги наблюдава; след това обаче ухазва девойката, която го отблъсква възмутено, а Полидор отдалече решава, че тя отблъсква именно него.

нравите си. Башата, заможен буржоа, осмива стремежа на съпругата си да се сродят с човек от аристократичното съсловие и категорично утвърждава превъзходството на богатството пред благородничеството: „Мъжът е благороден, щом има много злато / Обичан и зачитан е тогава“ (677–678). Самата Доримена, научила, че любимият ѝ скоро ще наследи богатството на чичо си, облекчено констатира: „(...) в днешно време / парите са най-ценна добродетел“ (IV, 8, 1425–1426), а баща ѝ става много по-склонен да я омъжи за него след това богато наследство. Тези доста по-принизено реалистични аспекти в комедията на Дю Риe неусетно я отклоняват към зачатък на комедия на нравите, и то на по-малко извисените нрави, като с това категорично я разграничават от комедиите на Корней.

В комедията присъства и бурлесково комичният персонаж на грубоватия лозар Гийом, носител на относително принизено комично със своите плоски шеги²¹ или с глуповатата си неспособност да разбира преносните значения на думите²². Това представлява завръщане към принизения комичен персонаж, носител на смешното в комедията, което също е важна отлика от комедиите на Корней.

Дю Риe се представя като един от малкото автори, опитали успоредно с Корней да развият пасторалното вдъхновение в нов облик на комедията. Нелишен от талант, но неуспял да изпъкне на фона на много по-талантливи свои съвременници (като Корней), Дю Риe прави изолиран опит да развие в своя собствена посока пасторалното вдъхновение в класицистичната комедия, преди да се завърне към много по-привичната си смесена форма на трагикомедията.

²¹ LISETTE.

Je te voudrais charger d'un secret important

Qui regarde ton maître, et le rendra content.

GUILLAUME.

Je suis assez chargé des raisins que je porte

Sans qu'on me vienne encor charger d'une autre sorte (I, 7, 419–428).

²² POLIDOR.

Fais un tour dans Suresnes

Et ce que tu pourras pour y voir Dorimène.

Cours, vole.

GUILLAUME.

Que je vole ! À vous en bien parler

Les oiseaux comme moi ne sont pas pour voler (III, 2, 881–884).

POLIDOR

Je viens de voir piller les plus grands biens du monde.

GUILLAUME.

Comment ! Quelques soldats en secret assemblés

Sont-ils venus piller et nos vins et nos blés ?

Ce sont les plus grands biens que nous saurions attendre (III, 5, 1094–1097).

Жан Клавре [Jean Claveret] (1590–1666) е друг съвременник на Корней, който също създава само една комедия с пасторално вдъхновение. Адвокат, драматург и преводач, Клавре е автор на 9 пиеси, но в историята на класицистичния театър остава не като драматург, а основно с участието си в публичната полемика, известна като Разпрата за *Cid* (1637–1638), в която напада и остро критикува Корней. Единствената му комедия с пасторални корени *Ангелия или Волнодумецът*²³ [*Angélie ou L'Esprit fort*] е поставена през 1630 г., но е публикувана едва през 1637 г. – същата година, в която излизат и четири пиеси на Корней (*Галерията на двореца*, *Плас Роял*, *Cid*, *Компаньонката*).

И тази пиеса се представя като актуализиран пасторал. Действието в нея се развива в пасторален декор, но в съвремието и в позната топология. Мястото му е изрично определено като „алея в парк близо до Версай“, а в репликите се правят постоянни отправки към алеи, храсти, замък, рибарници, огради и дървета, които по този начин изграждат и словесен въображаем образ на това пасторално обкръжение. Персонажите са благородници от провинцията и от Париж, като дори е загатната известна нравствена опозиция между тях. Традиционната пасторална любовна тематика тук не е конкретизирана чрез верижна поредица от несподелени любовни чувства, а е поднесена чрез отношенията между три девойки сестри и четирима техни ухажори. Цялата фабула се изчерпва с любовните увлечения и взаимоотношения на седмината млади, които се ухажват, подслушват, избягват, подвеждат, мамят и ревнуват.

В драматургичен план пиесата притежава редица слабости. Фабулата ѝ е банална и на места неубедително изградена. Ефектите на симетрия (трима поклонници са влюбени в Ангелия, три девойки харесват Орилам) изглеждат самоцелни, а някои нетипични поведения остават необяснени (като например защо Орилам е възприел стратегията да ухажва и двете сестри на Ангелия, след като обича и иска единствено нея). Комедията на Клавре е преди всичко упражнение по любовна реторика; действието в нея е малко и мудро, а изобилието от дълги реторични тиради го прави още по-инертно. Драматургът е вмъкнал на места някои остроумни реплики, както и някои типично сценични аспекти на комичното, които да раздвижат действието или да внесат комични

²³ Отново речникът на Фюртиер прояснява смисъла на френския израз *esprit fort* през XVII век: „Казва се като оскърбление за онези либертинци и неверници, които отправят предизвикателства към ярванията и към разпространените мнения (...) и трудно се оставят да бъдат убедени“ (Furetière 1690). Волнодумецът в този контекст има и отрицателна, подигравателна конотация.

При представянето си пиесата носи заглавието *Ангелия или Волнодумецът*, по името на главната героиня, но в публикацията заглавието е изменено, като е съкратено само на *Волнодумецът* – промяна, която авторът намира за необходимо да обоснове в предговора. Всъщност измененото заглавие цели да привлече читателския интерес чрез пряката отправка към модерните светски персони на волнодумците, докато в пиесата въпросният персонаж волнодумец е епизодичен и слабо разработен като характер.

ефекти (като играта с портретите и с часовника на Орилам)²⁴, но това не променя особено много декларативния характер на пиесата.

Важен за развитието към нова класицистична комедия е стремежът и дори амбицията на автора да впише *Волнодумецът* в правилата, като създаде упорядъчена комична пиеса и дори като осигури естествена връзка между картините. Той излага в обръщението си към читателя това свое намерение за съобразяване с установяващата се класицистична естетика, с което се присъединява и към сходните амбиции на Корней за създаване на упорядъчена комедия:

Ще можеш, прочее, да видиш, че за да се представи тази фабула, не е нужно повече време, отколкото е трябвало, за да се случат събитията в нея, а връзките между картините, заедно с единството на действието, осигурено от брака между Орилам и Ангелия, са спазени във всички действия (...) (Claveret 1637b).

Комедията на Клавре също може да бъде определена като галантна. *Волнодумецът* се отличава с изящен стил и обща прецизност на изказа. Забавните диалози в нея се редуват с предълги, отегчителни тиради, каквито са на мода в театъра от онова време. Тематиката им е присъщо прециозна: дискусии и разсъждения за влюбването, ухаждането, светското притворство и по-общо за взаимоотношенията в доброто общество. В една подобна тирада в II, 1 Селирея сравнява ухаждането с риболова и съветва злочестия ухаждор на сестра си Клеронт да бъде „малко по-изтънчен“. За отбелязване са и редица прецизни игри на думи, най-изявената от които се изгражда около името на Ангелия, чието съзвучие с „ангел“ позволява тя да бъде назована иносказателно от влюбения в нея Никандър в I, 6 с реторичното „ангел ли е“²⁵. Друга в пиесата дългата тирада на Никандър, възхваляваща красотата и изяществото на девойката (IV, 1), се вписва в куртоазната и платоническа традиция, като добавя и модерното измерение на известна непристойност и сладострастие: така той говори за „алабастровата гладка белота на нейната разголена пазва“ и за гърдите ѝ като „заснежени върхове“, преди Критон иронично да го възпре с възклицанието „За бога, не слизайте по-надолу [в описанието си]!“ (IV, 1). Галантната тематика, стилистика, език и игрословици изграждат една прецизна пиеса и с изначално реторичното си и словесно естество също допринасят в немалка степен за мудността на действието.

Персонажите са по-скоро схематични въпреки явното намерение за реалистичното им обрисване. Най-задълбочено разработеният измежду тях е този на главната героиня, Ангелия, прозорлива и умна девойка, която отхвърля галантните любовни дискурси като празни упражнения в реторика на

²⁴ В IV, 8 Орилам лъже, че не си носи часовника, но в същия момент той иззвънява от джоба му.

²⁵ В оригинал: Angélie – un ange me lie.

чувствата. В централната картина III, 3 в много дългата си тирада Ангелия предлага проникателно и критично описание на облика на модерния светски остроумник като нов социален тип. Той е пространно обрисуван не само в отношенията му с жените и в социалните му контакти изобщо, но и в други поведенчески прояви на дребнавост, пошлост, непочтеност и неморалност. Тази дълга тирада доближава пиесата до комедия на нравите, но нейната реторична декларативност все още остава много далеч от умелото изграждане на нравствени портрети, на което се наслаждават зрителите на Молиер тридесет години по-късно.

Съчетанието между прециозност на съдържанието и стила, от една страна, и по неизбежност по-реалистичните аспекти на комедия на нравите, от друга страна, е трудно за драматична реализация. Към него се добавя и известна драматургична неумелост, намираща израз в редица слабости във фабулата и в изграждането на персонажите. Все пак Клавре също дава своя скромнен принос за развитието на класицистичната комедия като отделен жанр. Макар и драматургичният му талант да се оказва явно недостатъчен за по-убедителното ѝ разработване в повече пиеси, драматургът има ясна визия за това каква трябва да бъде тази нова комедия: упорядъчена, правдоподобна, с единен стил.

Тримата драматурзи Корней, Дю Риe и Клавре добре са се познавали и са си съперничели, но и неизбежно в известна степен са си влияели. Пиесите на Дю Риe и на Клавре са представяни практически едновременно с подобни пиеси на Корней (*Мелита* на Корней и *Волнодумецът* на Клавре през 1630 г., *Гроздоберът в Сюрен* на Дю Риe и *Галерията на двореца* на Корней – през 1633 г.), а тримата без стеснение са черпели един от друг идеи винаги, когато са имали такава възможност. Последното може лесно да се установи дори от най-повърхностен поглед върху пиесите им.

Осезаеми са някои прилики между *Волнодумецът* на Клавре и *Плас Роял* на Корней. И в едната, и в другата пиеса има персонажи, които заявяват несъгласието си да се покоряват на любовните условности и отхвърлят властта на чувствата над разума си. Във *Волнодумецът* на Клавре такъв е второстепенният персонаж Критон, с чието подигравателно прозвище е наименувана пиесата, докато при Корней вече централният персонаж Алидор се бунтува срещу обсебващия и поробващ аспект на галантната и прециозна концепция за любовта (Lintilhac 1904–1911: 39) и отстоява собствената си идентичност и власт над себе си. Нещо повече, Корней дори „открадва“ модерното заглавие *Плас Роял* от Клавре, който вече е представил комедия с такова име пред краля година по-рано, през 1633 г. Самият Клавре го упреква за тази безпардонна заемка в памфлета си *Писмо от г-н Клавре до г-н Корней, така нареченият автор на Сид* (1637)²⁶. Откриват се интересни прилики между някои детайли

²⁶ „(...) Говоря за вашата [пиеса] *Плас Роял*, която спокойно можехте да назовете *Плас Дофин* или другояче, ако не искахте толкова много да ме засегнете. Вие решихте да

в *Гроздобера в Сюрен* и във *Волнодумецът*. И в двете пиеси влюбените младежи заявяват, че притежават неръкотворни портрети на своите избраници, които носят в сърцата си (Полидор в *Гроздобера в Сюрен*, I, 2, Орилам във *Волнодумецът*, I, 3), но това може да се приеме и за разпространен прециозен израз. Един израз от *Волнодумецът* – „Va, cours, vole à Paris“ (II, 5), с който разяреният Клеронт изпраща слугата си да търси помощ в Париж за предстоящия му дуел, се прочува, когато бива употребен в *Сид* на Корней, където старият благородник Дон Диего изпраща именно с него сина си Родриго да измие с кръв нанесеното му оскърбление: „Va, cours, vole, et nous venge!“ (I, 5) („А ти върви, лети – и отмъсти за нас!“ Превод Н. Лилиев). Дори само тези няколко примера свидетелстват за общност, споделяне и заемане на идеи, вдъхновения и удачни реализации между драматичните автори от средата на 30-те години на XVII век.

Тази общност понякога достига и до колективна творческа работа. *Комедията за Тюйлери* (*La Comédie des Tuileries*) (1635, публ. 1638 г.) е още една комедия с пасторално вдъхновение, вписана в съвременен декор, която притежава и любопитното свойство да има колективно авторство. Тя е дело на „Петимата автори“²⁷. Този своеобразен драматургичен колектив е организиран и поддържан от кардинал Дьо Ришельо между 1630 и 1640 г. Задача на петимата ангажирани в него драматурзи е да съчиняват заедно пиеси по сюжетите, които кардиналът, голям любител на театъра, им предлага. Това начинание на Ришельо заедно с политическата му подкрепа за театъра е предназначено да издигне престижа на театъра и да способства за разцвета на театралното творчество и на театралната практика. Сред петимата автори, подбрани измежду най-популярните драматурзи на съвременето, към момента на създаването на тази комедия са и Пиер Корней²⁸, и Жан Ротру. В обръщението към читателя,

напишете тази пиеса веднага щом разбрахте, че аз работя над същата, било за да задоволите завистта си, било за да удовлетворите тази на трупата, за която работите“ (Claveret 1637b: 10).

По-нататък драматургът победоносно говори за успеха на своята *Плас Роял* при представянето ѝ пред краля и в театъра и намеква, че Корней е заел от нея не само заглавието. За съжаление, това няма как да се провери днес, тъй като до нас са достигнали само три пиеси от Клавре (*Волнодумецът*, трагедията *Отвлечането на Прозерпина* и злосторнивата комедия *Оръженосецът или Мнимите благородници*), а въпросната *Плас Роял* най-вероятно изобщо не е издавана. Самата комедия *Волнодумецът* не е преиздавана от 1637 г. чак до наши дни, до изданието Claveret 1997. Вж. Claveret 1997: 8.

²⁷ *Петимата автори* (*Les Cinq Auteurs*) са: Франсоа дьо Боаробер [François de Boisrobert] (1592–1662), Пиер Корней, Жан дьо Ротру, Гийом Колте [Guillaume Colletet] (1596–1659) и Клод дьо Л’Етоал [Claude de L’Estoile] (1597–1652).

²⁸ Корней обаче не остава задълго в групата на петимата автори: неговият независим творчески дух трудно приема императивно налаганите от кардинала сюжети и развития на действието. Негово дело е третото действие на комедията и именно по повод на него възниква разногласие между драматурга и Ришельо, тъй като Корней си позволява да не

предхождащо пиесата, се изтъква високата ѝ стойност, дължаща се именно на сътрудничеството между петима блестящи драматурзи.

Комедията за Тюйлери на практика обаче не се отличава с особено високи драматургични качества, макар също да дава своя принос за развитието на новата класицистична комедия във вече очертаната от Корней посока. Пиесата, съчинена и изградена в съответствие с правилата на класицистичната естетика, представя опитите на всеки от двамата влюбени един в друг млади герои да избегне на всяка цена оженването или омъжването си, тъй като поради недоразумение двамата не знаят, че са предназначени един за друг. Аглант идва в Париж, където трябва да сключи брак, но в църквата се влюбва в Клеоника, която бързо му отвърща с взаимност. Тъй като необяснимо защо и двамата се представят с фалшиви имена, от това произтича драматичното недоразумение, което заляга в основата на решимостта на младите хора на всяка цена да избегнат обвързването си с друг брачен партньор (както те смятат). Готови са на всичко за това: Клеоника бяга от дома си, а отчаяният Аглант се хвърля в рова с лъвовете в Тюйлери. Все пак накрая истината се разкрива и краят е щастлив.

Фабулата притежава определени слабости, сред които са недостатъчното правдоподобие и твърде драматичните перипетии. Явен е уклонът на пиесата към трагикомическия регистър. Същевременно тя е вписана в едновременно пасторално и градско обкръжение: паркът Тюйлери, „прекрасно, очарователно място, повече от вълшебно“ (Les Cinq auteurs 1638). Идеализираният парк е представен в предисловието и като символ на галантната изтънченост на краля и неговия двор. Елементите на реализъм в този декор допринасят за известно правдоподобие, но персонажите и тематиките са измежду най-характерните и най-баналните за пасторала общи места. Така в пиесата има допитване до ехото (II, 2), издълбаване на имена по дърветата, неуспешен опит за самоубийство. Ефектите на симетрия между двете групи персонажи, оформени около двамата влюбени, засягат не само броя и взаимоотношенията им вътре в групата, но и емоционалните им реакции и предизвиканите от тях действия (Guichemette 1972: 18). Тази прекомерна симетричност създава усещане за изкуственост и по-скоро действа в ущърб на правдоподобие: така прекомерният стремеж към естетическа упорядъченост може да има и отрицателни последици за общото въздействие на пиесата. Качеството на стиховете в нея също е нееднакво; днес критиците единодушно приемат третото действие, дело на Корней, за най-добре съчинено и най-умело версифицирано в цялата комедия.

Опитите за създаване на нова комедия на основата на пасторала, наблюдавани и у други автори, са изяви на по-общото желание за обновяване на

следва указанията на влиятелния си покровител, а собствената си авторска интуиция. След представянето на *Комедията за Тюйлери* драматургът се оттегля от групата под благовиден предлог.

жанровата форма, което не е характерно само за Корней. Все пак дали поради драматургичния си талант, или благодарение на по-целенасочената си стратегия единствен той сред своите съвременници се посвещава на съзнателно и последователно разработване на елементите на новата класицистична комедия с пасторални корени, като създава успешна поредица от цели пет такива пиеси.

Изолираните примери за търсения в сходни посоки от една страна изразяват твърде слабия интерес към развиването на комедията изобщо в исторически момент, в който на театралните сцени триумфално властва бароквата трагикомедия, която постепенно ще се измества от новата класицистична трагедия. От друга страна, техните автори, тръгвайки от пасторалната материя, се отклоняват в други направления на комедията: Ротру категорично се насочва към трагикомедията, Дю Риє – към комедия на нравите на буржоазията, Клавре – към прецизност, съчетана с назидателност в трудно осъществима съвкупност, докато колективното творение на Петимата автори пренарежда общите места на драматическия пасторал в актуализирана градска пасторална среда и ги вписва донякъде изкуствено в стриктните формални рамки на класицистичната естетика на театъра.

Тези опити не са безполезни за историята на развитието на класицистичната комедия. Те допринасят редом с достиженията на Корней за утвърждаването на някои нейни основни характеристики, принципи и правила като правдоподобност, упорядъченост, стремеж към елементи на реализъм и изисканост на изказа, които следващите драматурзи подемат и развиват вече с нови вдъхновения и нови творчески решения.

4. Има ли последователи галантната комедия на Корней?

Посоката на развитие на класицистичната комедия на основата на драматическия пасторал, поета и убедително разработена от Корней, не намира повече преки поддръжници. Факторите, обусловили липсата на последователи и на развитие на този вид комедия, могат да бъдат потърсени в по-различните посоки, в които поема развитието на комичния театър след плодотворния импулс за неговото обновление през 30-те години на века.

От втората половина на 30-те години нататък самият драматически пасторал неумолимо залязва. С времето той изчерпва средствата си за театрална експресия, фабулите му се банализират пределно много, персонажите, осъдени да функционират единствено като носители на галантния любовен дискурс, остават схематични, бледи и неправдоподобни, а главозамайващите му перипетии са по-уместни в трагикомедията и срещат по-топъл прием именно там. Самата пасторална естетика, предполагаща утопичен и идеализиран свят на аристократични пастири, овехтява и губи актуалност в бързо развиващото се градско общество, в което парите все повече се налагат като основна ценност и което вече не копнее за полски идилии. Колет Шерер уместно посочва

наличието на свидетелства за това социално-историческо развитие в ранните комедии на Ротру (Scherer 1983: 66). Още в *Диана* персонажите се изказват критично за ниското социално положение на пастирите, правещо евентуалния брачен съюз с тях напълно неприемлив (Оранта в I, 4): полската идиличност е изместена от реалистичното здравомислие на съвремието. Вече отбелязахме и у Корней редица подобни практични съображения за важноста на богатството за брачния съюз. Така постепенно още от края на 30-те години на XVII век образът на пастира изгубва своя аристократичен облик, който се заменя с някои по-реалистични (и оттук много по-малко привлекателни) измерения. Пасторалната традиция в театъра не изчезва, но оцелява вече само като декоративна художествена абстракция с всеобщо приета условност, най-вече в рамките на големите дворцови спектакли в двора на Луи XVI от 60-те години нататък.

Същевременно трагедията бързо увеличава своето присъствие в пространството на театъра, категорично засенчва трагикомедията (без все пак да я измества изцяло) и привлича към себе си най-талантливите драматични поети и най-добрите театрални трупи. Главоломно растящата ѝ популярност, подкрепена и от ценността, която класицистичната естетика ѝ придава, повлиява и върху очакванията и оценките на публиката, която иска и харесва преди всичко трагедии.

Това не означава, че комедийните форми са пренебрегнати. Редом с трагедията и независимо от неголямата си теоретично призната естетическа ценност като „нисък“ жанр тези форми процъфтяват и се развиват в разнообразни посоки под импулсите на различни вдъхновения от испанския и от италианския театър на съвременността им. След първата вълна от ранни галантни и пасторални комедии на Корней и някои епизодични творби на други драматурзи като Ротру, Дю Риє, Клавре и др. комедията се насочва към комедия на интригата под влиянието, от една страна, на трагикомедията, и от друга страна, на италиански и испански театрални традиции и реализации. В нея постепенно започва да се завръща и смехът, макар че едва с Молиер той получава в комичния театър достойното място, което заслужава. Самият Корней също не продължава да пише галантни комедии. Когато за кратко се завръща към комичния театър близо десет години по-късно (с *Лъжеецът* през 1643 г. и *Продължението на „Лъжеецът“* през 1645 г.), той също практикува комедия на интригата и използва като вдъхновение именно испанския театър и по-специално пиесата на Хуан Руис де Аларкон *La Verdad Sospechosa* (1634).

Трябва да се има предвид и още една важна специфика на ранните комедии на Корней. Те се характеризират с особен, почти трагически драматизъм и силни вътрешни напрежения. Драматизмът присъства в различна степен във всички комедии на Корней като ясна филигранна нишка в перипетиите на влюбените.

Неприсъщият на комедията драматизъм е ясно доловим още в *Мелита*, където ревнивият и пренебрегнат Ераст болезнено преживява своето отхвърляне (II, 3). Пак там страданията на Тирцис, видял фалшивите писма на Мелита до Филандър (III, 3), свидетелстват как любовното непостоянство предизвиква дълбоки драматични преживявания у изоставения влюбен, свършено нехарактерни за лековатостта на комедията и доста по-присъщи на трагическия модус на възприемане на реалността. Угризенията на Ераст и лудостта, в която рухва неговият разум, са дълбоко мъчителни и драматични (IV, 6 и 8, 9; V, 2). Колебанията на Тирцис, който става съперник на приятеля си (II, 4), макар и непродължителни, напомнят отдалеч на корнелианския избор, прочут мотив, който се реализира по-късно в трагедиите на драматурга. Във *Вдовицата* драматизмът намира израз най-вече чрез яростта на Филист, научил за отвличането на любимата му Клариса (IV, 1, 2), но и чрез престорения гняв на дойката в IV, 2. В *Галерията на двореца* Селидея напрегнато се колебае дали да отблъсне Лизандър (II, 7), а самият отблъснат Лизандър силно страда (II, 8, 9). Душевните терзания на отхвърлената и излъгана от любимия си Анжелика от *Плас Роял* са едновременно правдоподобни и сърцераздирателни. Този засилен драматизъм в комедията свидетелства и за все по-явното ориентиране на Корней към трагедията: развивайки новата комедия, драматургът се подготвя да развие и новата трагедия.

Изглежда именно относителната естетическа (и отчасти стилова) близост на ранните комедии на Корней до трагедията, чрез която драматургът се стреми да издигне максимално комедията до висок класицистичен жанр, не способват за широкото разпространяване на предложения от него класицистичен комедиен модел въпреки иначе несъмнените му естетически качества в перспективата на класицистичната театрална доктрина. От друга страна, и пасторалната естетика в крайна сметка се оказва не особено плодотворна в драматургичното поле. Тридесетина години по-късно тя ще разцъфти отново в галантния и прециозен роман, макар и видоизменена и пречупена през призмата на куртоазно-прециозния любовен кодекс. Твърде изтънченият език и галантният стил на разговорите се оказват трудни за подражание, но и за възприемане, и намират сравнително ограничена аудитория, докато по-нататъшното развитие на театъра предполага и изисква комедията да достига до възможно най-широк кръг зрители и читатели.

Донякъде парадоксално Молиер е драматургът, който тридесет години по-късно възприема и доразвива в светлината на собствените си вдъхновения най-много от присъщите характеристики на ранните комедии на Корней. Той съумява да открие в новаторските достижения на своя именит предшественик и събрат редица ценни за собствената му драматургия насоки и аспекти, които обогатява и в които влага често изцяло ново, оригинално и обогатено съдържание и други богати драматични функции.

Молиер възобновява отразяването на светската и галантна идеология и култура в своето драматично творчество. Това се установява още на равнището на тематиките: в неговите пиеси често се представят и разискват различни въпроси на любовните взаимоотношения като проблемите на любовта в брака, ревността и взаимоотношенията в семейството, неравния брак и пр. Още по-убедително Молиер вписва и отразява светската галантност и в езика на своите пиеси. Техният изящен и привидно небрежен стил понякога включва и премерени игри с изкусно загатнати еротични двусмислици. Присъщата на галантния етос дискусийност и в по-общ план светските беседи намират израз в композицията и в съдържанието на някои негови „салонни“ комедии, в които отбрано светско общество от почтени хора дискутира по различни въпроси. Така Молиер отразява в театралния мимезис галантната социална практика на светските беседи. Тези дискусии могат да заемат само част от пиесата (както в *Смешните прециозни*, *Мизантроп*, *Графиня Д'Ескарбаня*) или фактически да съставляват цялата пиеса (както в *Критика на Училище за жени* и *Версайски експромт*). Действието в повечето пиеси на Молиер също е убедително вписано в познатата градска среда. Като включва светската жестовост и ритуалност в своите комедии, Молиер по новаторски и много успешен начин подсилва театралността, но и правдоподобие в пиесите си. Хибридни пиеси на Молиер също могат да бъдат пряко свързани с галантния вкус. Те нерядко са съчинени и във формата на пасторали (*Мелисерта*) или включват като интермедия кратък пасторал.

Същевременно, не може да се говори нито за пряко въздействие, нито за продължение на галантната пасторална комедия на Корней у Молиер. Като се връща към някои от елементите, които Корней е открил и разработил в ранните си комедии, Молиер ги разработва в рамките на своята оригинална и творческа авторска концепция за комичния театър, придава им ново, актуално и съзвучно с общата му драматична концепция съдържание и експресии.

Въпреки ранните новаторски реализации на Корней в полето на комичния театър комедията продължава да се приема за второстепенна театрална форма чак до Молиер. Едва Молиер развива и обогатява комичните театрални форми дотолкова, че днес широката публика свързва класицистичната комедия основно и само с него в представите си – въпреки несъмнените приноси на Корней за нейното развитие през 30-те години на века.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Arnould 1970 : Arnould, Louis. Racan (1589–1670) Historie anecdotique et critique de sa vie et de ses œuvres. Genève : Slatkine reprints.
- Barthes 1982 : Barthes, Roland, L. Bersani, Ph. Hamon, M. Riffaterre, I. Watt. Littérature et réalité. Paris : Seuil.
- Claveret 1637a : Claveret, Jean. L'esprit fort : comédie. Paris : F. Targa. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k73906p/f11.image.r=claveret.langFR>
- Claveret 1637b : Claveret, Jean. Lettre du Sr Claveret au Sr Corneille, soy disant autheur du Cid. Paris: [s.n.]. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k722384/f1.image>
- Claveret 1997 : Claveret, Jean. L'Esprit fort : comédie. Publié avec une introduction et des notes par Colette Scherer. Genève : Droz.
- Corneille 1650 : Corneille, Pierre. Dédicace de Don Sanche D'Aragon. http://www.idt.paris-sorbonne.fr/corpus/details.php?table_name=idt&function=details&where_field=id&where_value=141 consulté le 22/2/2017.
- Corneille 1660a : Corneille, Pierre. Discours de l'utilité des parties du poème dramatique. http://www.theatre-classique.fr/pages/programmes/edition_prose.php?t=../theorie/CORNEILLE_UTILITEPOEMEDRAMATIQUE.xml consulté le 6/2/2017.
- Corneille 1660b: Corneille, Pierre. Discours des trois unités d'action de jour, et de lieu. http://www.theatre-classique.fr/pages/theorie/CORNEILLE_TROISUNITES.HTM consulté le 9/9/2016.
- Corneille 1664 : Corneille, Pierre. Le théâtre de P. Corneille, revu par l'auteur. Partie 1. Éditeur : G. de Luynes (Paris) 1664. Цитатите в студията използват електронното издание на адрес https://www.ebooksgratuits.com/ebooksfrance/corneille_pierre_theatre_complet_i.pdf, последно консултирано на 22.2.2017 г.
- D'Aubignac 1657 : Aubignac, François Hédelin (abbé d'). La pratique du théâtre : œuvre tres-necessaire a tous ceux qui veulent s'appliquer à la composition des poèmes dramatiques. Chez Antoine de Sommaville (À Paris), 1657. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k107980n/f66.item> consulté le 26/1/2017.
- Du Ryer 1636 : Du Ryer, Pierre. Les vendanges de Suresne. Paris: A. de Sommaville. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k712037> Цитатите използват електронното издание на адрес http://www.theatre-classique.fr/pages/pdf/DURYER_VENDANGESDESURESNES.pdf, последно консултирано на 13.2.2017 г.
- Furetière 1690 : Furetière, Antoine. Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots françois tant vieux que modernes, et les termes de toutes les sciences et des arts... ([Reprod.]) / par feu Messire Antoine Furetière. Ed. A. et R. Leers (La Haye) A. et R. Leers (La Haye) A. et R. Leers (La Haye) 1690. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k50614b/f658.image> и за бързи справки: http://www.lexilogos.com/francais_classique.htm consulté le 20/2/2017.
- Gilot, Serroy 1997 : Michel Gilot, Jean Serroy. La comédie à l'âge classique. Paris : Belin.
- Guichemerre 1972 : Guichemerre, Roger. La comédie avant Molière, 1640–1660. Paris : Armand Colin.
- <http://www.idt.paris-sorbonne.fr/> Сайт на проекта „Идеите на театъра“ под ръководството на Марк Вюйермоз, който предлага достъп до праговите текстове (паратекстовете) във френските, италианските и испанските пиеси от XVI и XVII век. Последно консултиран на 22.2.2017 г.

- Lebon 2014 : Lebon, Stéphanie. La comédie française : évolution et influences des origines jusqu'au XVIIème siècle. Dans : Revista de Lenguas Modernas, N° 20, 2014, pp. 99–131.
- Les Cinq auteurs 1638 : Boisrobert, François de, Corneille, Pierre, Rotrou, Jean de, Colletet, Guillaume, L'Estoile, Claude de. La comédie des Tuilleries. Paris: A. Courbé. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k71841f/f1.image.r=les+%22cinq+auteurs%22.langFR>
- Mairet 1631 : Mairet. La Silvanire, ou La morte-vive, du Sr Mairet, tragi-comédie pastorale... avec les figures de Michel Lasne. Paris: F. Targa. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k56098141/f2.image> consulté le 25/2/2017
- Picciola 2002 : Picciola, Liliane. Corneille et la dramaturgie espagnole. Tübingen : Gunter Narr Verlag.
- Rotrou 1635 : Rotrou, Jean de. La Diane comédie. Par le Sieur Rotrou. Dédicée à Monsieur le comte de Fiesque. A Paris, chez François Targa, au premier pillier de la grand'salle du Palais, devant la chappelle au Soleil d'or. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86221269/f1.image>
- Scherer 1983 : Scherer, Colette. Comédie et société sous Louis XIII. Corneille, Rotrou et les autres. Paris : A. G. Nizet.
- Viala 2016 : Viala, Alain (sous la dir. de). Le théâtre en France. Paris: PUF (Quadrige manuels), 2e édition.
- Хаджикосев 2013 : Хаджикосев, Симеон. Западноевропейска литература. Част втора. Барок – Класицизъм – Просвещение. София, Сиела, 2013 (трето издание).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО КЛАСИЧЕСКИ И НОВИ ФИЛОЛОГИИ

Том 110

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF CLASSICAL AND MODERN PHILOLOGY

Volume 110

СЕПТУАГИНТА МЕЖДУ СВИДЕТЕЛСКИЯ РАЗКАЗ И ЛЕГЕНДАТА: ДВЕ АНТИЧНИ ВЕРСИИ ЗА СЪЗДАВАНЕТО НА ЕДИН ПРЕВОД

ДРАГОМИРА ВЪЛЧЕВА

Катедра по класическа филология

Драгомира Вълчева. СЕПТУАГИНТА МЕЖДУ СВИДЕТЕЛСКИЯ РАЗКАЗ И ЛЕГЕНДАТА: ДВЕ АНТИЧНИ ВЕРСИИ ЗА СЪЗДАВАНЕТО НА ЕДИН ПРЕВОД

Така нареченото *Писмо на Аристей* е съставено през II в. пр.Хр. от елинизиран еврейски автор в Александрия. То претендира, че е свидетелски разказ за обстоятелствата, при които бива създаден старогръцкият превод на еврейското *Петокнижие*, известен като *Септуагинта*. Два века по-късно Филон Александрийски разгръща Аристеевия наратив, като добавя към него чудотворен елемент, с цел да легитимира *Септуагинта* като превод, вдъхновен от самия Бог. Тъй като съдържа първото запазено описание на конкретен преводен процес, в последните години *Писмото на Аристей* влиза в полезрението на преводаеведите. При все това дори в авторитетни научни публикации се наблюдава известно объркване относно точните компоненти на легендата, погрешно приписвани на една или друга версия. Целта на настоящата студия е да предостави български превод на двата антични откъса, поставени в съответния исторически контекст и придружени с обзор на легендата през вековете. В заключение се изказва твърдението, че двете версии отразяват два различни възгледа за превода на свещени текстове, които според нас могат да бъдат отнесени към дихотомията на Йероним „преводач/пророк“ – патристично съответствие на Цицероновото „преводач/оратор“.

Ключови думи: *Септуагинта*, Аристей, Филон Александрийски, превод на свещени текстове, преводач/пророк

Composed in the second century BC by a Hellenized Alexandrian Jew, the so-called *Letter of Aristeas* purported to be a witness account of the circumstances in which the Greek translation of the Hebrew *Pentateuch*, known as the *Septuagint*, was made. Two centuries later, Philo of Alexandria elaborated upon Aristeas' narrative, adding to it a miraculous element in order to legitimize the *Septuagint* as a divinely inspired work. Since the *Letter of Aristeas* is probably the first extant account of an actual translation process, in recent years it has received attention from the scholars in Translation Studies. Yet, one can observe, even in authoritative publications, a confusion regarding the exact components of the legend, erroneously ascribed to one or another version. Therefore, the aim of this paper is to provide a Bulgarian translation of the two ancient accounts, explained in their historical context and followed by an overview of the legend's development through the centuries. In conclusion, it is argued that these versions reflect two different approaches to the translation of sacred texts, which, in our view, can be related to the Jerome's dichotomy "interpres vs. vates", a patristic counterpart of the Ciceronian "interpres vs. orator".

Keywords: The *Septuagint*, Aristeas, Philo of Alexandria, translation of sacred texts, interpres/vates

1. Два антични откъса и една легенда

Наблюдението, че древните гърци не са намирали за нужно да превеждат чужда литература на своя език, се опровергава от едно-единствено, но затова пък ярко изключение. Всеизвестна е легендата за седемдесет и двамата еврейски мъдреци, които през III в. пр.Хр. превели *Петокнижието* на гръцки език по поръчка на Птолемей II Филадельф, владетеля на египетското елинистическо царство. По силата на някакво случайно или нарочно съвпадение преводът бил завършен за седемдесет и два дена и по-късно се утвърдил под името *Септуагинта*. По-малко известен е фактът, че началното ядро на тази история се съдържа в т.нар. *Писмо на Аристей* – произведение на юдейската александрийска книжнина от II в. пр.Хр. Два века след Аристеевото свидетелство Филон Александрийски включва в съчинението си *Животът на Моисей* своя версия на разказа, видоизменяйки някои детайли, с цел да легитимира *Септуагинта* като превод, вдъхновен от самия Бог.

Оформено като свидетелски разказ, *Писмото на Аристей* векове наред се възприема като напълно достоверен източник. Макар че Ренесансът развенчава неговата историчност, то не престава да бъде обект на интерес за теолозите, библеистите и тълкувателите на *Стария завет*. Поради това че съдържа сравнително подробен разказ – а както изглежда, и първия по рода си, – в който се описва конкретен преводен процес, в последните десетилетия *Писмото* е забелязано и от преводачите. Вървейки ръка за ръка с версията на Филон, то се коментира в трудове по история на превода и откъслечно

се помества в антологични сборници¹. Важността на двата разказа за преводознанието, съчетана с обстоятелството, че дори в авторитетни научни публикации се наблюдава известно объркване относно точните компоненти на легендата, погрешно приписвани на една или друга версия², определя целта на настоящия текст: да предостави български превод на двата антични откъса, поставени в минимален културно-исторически контекст, да проследи развоя на легендата през вековете и в заключение да направи опит за обвързване на темата с преводните концепти на античните теоретици.

2. *Септуагинта* в контекст³

Библията заема особено място в историята на явлението превод не само заради огромния брой езици – близо 2000, на които е преведена. Освен че е най-превежданият текст на всички времена, тя е един от най-ранните литературни паметници, които биват усвоени в чужда културна среда чрез междуезиков пренос, при това странично засвидетелстван още в самия си зародиш. Първите преводи на еврейското *Писание* датират от предхристиянската епоха. Те са направени за литургичните нужди на самите юдейски общности, тъй като с течение на времето библейският староеврейски език (класически иврит) бил станал трудноразбираем за техните членове. Най-ранни са т.нар. таргуми – преводи и тълкувания на арамейски език, тогавашната лингва франка в Леванта и Месопотамия, появили се към средата на първото хилядолетие пр.Хр., първоначално само в устен вид. Погледнато в историческа перспектива, далеч по-влиятелни ще се окажат версиите на старогръцки език (елинистическо койне) от времето на елинизма, чиято съвкупност е известна под събирателното име *Септуагинта*. Макар и създаден със съвсем различна цел, от евреи и за евреи, с оглед на последвалата го съдба старогръцкият превод ще придобие мащабите на цивилизационен акт, довел до вграждането на юдейско-християнския компонент в културната история на Европа.

Донякъде подвеждащо, названието *Септуагинта* се употребява в по-широк и в по-тесен смисъл. В по-общата си употреба то се среща от II в. насетне и бележи гръцкия *Стар завет* в неговата цялост, с други думи, множеството елинистически версии, продукт на четиривековен преводен процес, който протича между III в. пр.Хр. и I в. сл.Хр. Тези версии съвсем не са единни. Установено е, че преводните им техники се движат от пълен буквализъм до парафраза не само от книга в книга, но и в рамките на една и съща книга.

¹ Вж. van Hoof 1991: 12–13; Ballard 1992: 31–33; Delisle, Woodsworth 1995: 163; Robinson 2002: 4–6, 12–14; Weissbort, Eysteinnsson 2006: 23–24.

² Мишел Балар например погрешно слива двата разказа в един, определяйки *Писмото на Аристей* като част от произведението на Филон (Ballard 1992: 31).

³ Прегледът по-долу се основава на Marcos 2000 и Harl, Dorival, Munnich 1988.

В определени трудно датирани моменти към преводния корпус се добавят нови старозаветни книги, които нямат еврейски аналог, било защото от самото начало са написани на старогръцки, било защото впоследствие са отхвърлени от еврейския канон (*Премъдрост Соломонова, Макавейските книги, Първа книга на Ездра, Иудит, Товит, Варух, Псалтир*). Към други еврейски книги (*Естир, Даниил, Иеремия*) са направени гръцки допълнения. Освен това еврейският оригинал претърпява редица промени, що се отнася до заглавията и последователността на отделните книги, както и в подредбата на текста като цяло.

Началото на християнската епоха превръща *Септуагинта* в превод, чието влияние далеч надхвърля първоначалния му замисъл. Преди всичко това е вариантът на *Библията*, който чрез пророчествата за идването на Месията служи за евангелическата подготовка (*praeparatio evangelica*) на прозелитите преди покръстването им в християнската вяра. Това е *Библията*, която, в една или друга рецензия, познават и цитират авторите на *Новия завет*, ранните християнски писатели и църковните отци. В източноправославната традиция влиянието на тази *Библия* се простира и до днес, тъй като тъкмо от нея, а не от еврейския оригинал, са направени преводите на редица говорими езици. Някои от тези късноантични и средновековни преводи (на арменски, грузински, готски и старобългарски) стоят в началото на съответните национални литератури, като за изготвянето им се създават специални азбуки. По-различна е съдбата на *Септуагинта* в живота на Западната църква. През II в. в Северна Африка вече се разпространяват латински преводи на *Стария* и *Новия завет*, направени от старогръцки. Тази стара латинска версия (*Vetus Latina*) не е хомогенна, а резултат от множество ревизии, покриващи времето до края на IV в., когато свети Йероним предприема нов латински превод (т.нар. *Вулгата*) направо от еврейския оригинал (ок. 390–405 г.). *Вулгата* измества *Vetus Latina* едва през VII–VIII в., но все пак последната продължава да се използва за книгите, за които Йероним не е разполагал с еврейски източник. Самата *Вулгата* запазва доста материал от нея⁴.

Отделно от това *Септуагинта* е важна за тексткритиката и екзегетиката на самата еврейска библия, тъй като осветлява етапи, предхождащи каноничния *Masoretски textus receptus*, добил окончателния си вид от VI в. насетне. Това важи с особена сила след откриването на свитъците от пещерите край Мъртво море (при Кумран през 1947 и при Нахал Хевр през 1953 г.), които

⁴ Хронология на преводите, направени от гръцката *Септуагинта*: латински (стара латинска версия – *Vetus Latina*, II–IV в.), коптски (II–IV в.), готски на Вулфила (ок. 383 г.), арменски на Месроп (410–414 г.), грузински (V в.), етиопски (IV–VI в.), сирийски (VI в.), старобългарски (IX в.) (Marcos 2000: 346–361; Harl, Dorival, Munnich 1988: 330–333). Има предположения, че през IV в. е съществувала и версия на езика на траките (срв. Mihailov 1981).

разкриват еврейски текстови варианти, отсъстващи от *Масоретския текст*, но съвпадащи със *Септуагинта*. Не на последно място, чрез първите гръцки преводи до нас достига значителна по обем апокрифна книжнина, която не присъства в еврейския канон.

В своя по-тесен и първичен смисъл названието *Септуагинта* е свързано само със зародиша на гръцките преводни версии. Текстуалните изследвания и външните свидетелства се пресичат в твърдението, че първоначално е преведена само еврейската *Tora*, т.е. *Петокнижието*, което съдържа старозаветните книги *Битие*, *Изход*, *Левит*, *Числа* и *Второзаконие*. Днес за безспорни се смятат единствено времето и мястото на извършване на този превод. Лингвистичният анализ на най-старите запазени фрагменти сочи към елинистическото койне, което се използва през III в. пр.Хр. в Александрия – града, основан през 331 г. пр.Хр. от Александър Македонски. Историческите данни подкрепят тази възможност. Още при първите владетели от династията на Птолемеите, Александровите наследници на престола на египетското царство, в страната се забелязва значителна еврейска общност, която наброява около 200 000 души, половината от тях живеещи в Александрия. Близко е до ума, че тези елинизирани евреи са имали нужда от превод на *Моисеевия Закон* за своите култови и образователни цели. Свидетелствата на лингвистиката и историографията потвърждават част от информацията, която ни дава *Писмото на Аристей*, най-ранният външен извор за генезиса на *Септуагинта*.

3. Версията на Аристей

В съвременните издания *Писмото на Аристей* е разделено на 322 кратки параграфа, като описанието на преводния процес, чийто български превод следва по-долу, заема незначителна част (параграфи 301–317) от общия му обем. Тази несъразмерност изпъква още по-отчетливо, ако се вземе предвид неравната структура на творбата, усложнена от няколко пространни дигреси, които възвиват встрани от основната повествователна линия. Поставен в изолация, преведеният откъс рискува да бъде прочетен непълноценно и това налага да се предговори с резюме на цялостното съдържание.

Разказът се води от гърка Аристей, който представя себе си като висш савовник в двора на цар Птолемей. В началото стои увод, оформен като писмо, в което Аристей се обръща към брат си Филократ и излага намерението си да му разкаже за своето пратеничество в Юдея (параграфи 1–8). Първото, което съобщава разказвачът, е, че в негово присъствие библиотекарят Деметрий Фалерски е докладвал на царя за липсата на юдейския Закон от царската библиотека и за нуждата от превод, който да запълни тази липса (9–11). Птолемей издава постановление за освобождаването от робство на 100 000 юдейски военнопленници, доведени в Египет от баща му, а и в по-стари времена (12–27). Впоследствие се цитират дословно три документа: писмен доклад

на Деметрий до царя, в който отново се съобщава за липсата на Закона и се предлага да се напише писмо до върховния жрец на Юдея с молба да изпрати преводачи (28–34); писмо, в което Птолемей известява върховния жрец Елеазар за освобождаването на пленниците и го моли да му изпрати преводачи, по шест души от всяко юдейско племе (34–40); писмо на Елеазар до Птолемей, в което се разяснява по какъв начин са избрани преводачите, последвано от списък с имената им (41–51). Следват няколко обширни отклонения: описание на изпратените от царя подаръци (златна маса и ритуални съдове за йерусалимския храм, изработени от злато, сребро и пет хиляди скъпоценни камъка) (51–83); пътуването на посланиците Андрей и Аристей до Йерусалим, преплетено с описание на града, страната и Йерусалимския храм (83–120); похвала за качествата на избраните преводачи (старейшини с благородно потекло, притежаващи едновременно юдейско и гръцко образование; запознати с тънкостите на Закона; опитни изпълнители на посланически мисии; добри събеседници с умерен характер) (121–127); алегорично тълкуване на еврейския Закон от страна на Елеазар чрез отговори на въпроси, които му задава Аристей (128–172). Тук разказът се връща към главната си нишка и проследява пристигането на преводачите в Александрия. Приети незабавно от царя, те му връчват изкусно изработени пергаментови свитъци, съдържащи препис на еврейския Закон със златни букви. Царят се покланя пред свитъците и възлага на служителя си Доротей да поеме грижата за гостите според местния им обичай (173–186). Идва ред на най-обширното отклонение: пресъздава се пир, продължил седем нощи, по време на който царят задава на всеки от седемдесет и двамата гости въпроси – главно за принципите на доброто управление, и получава от тях находчиви отговори, неизменно завършващи с позоваване на Бог. Аристей подчертава, че е предал целия разговор с най-голяма точност, понеже е използвал наличен в публичните архиви запис (187–300). Преводачите се оттеглят на близкия остров, за да извършат превода, който впоследствие бива прочетен пред общността на александрийските евреи и пред царя. (301–317). Птолемей се сбогува с преводачите и ги отправя с богати дарове (318–321). Разказът се окръгля със заключителни думи на Аристей към Филократ (322).

Писмо на Аристей, 301–317⁵

301. Три дена по-късно Деметрий събра мъжете, мина по дългия седем стадия вълнолом, който водеше към острова, прекоси моста и се отправи към северната част. В една къща, която бе построена край морския бряг, великолепно обзаведена и разположена на тихо място, той свика събрание на мъжете и ги подкани да се заемат с превода, за който имаха на разполо-

⁵ Преводът от старогръцки е направен по Aristeas 1914.

жение всичко необходимо. 302. Те започнаха да работят, като съпоставяха и съгласуваха помежду си всяко нещо, а добре съгласуваният текст се записваше от Деметрий. 303. Заседанията им продължаваха до деветия час на деня. После бяха свободни да се занимават с телесните си нужди, като всичките им изисквания бяха щедро задоволявани. 304. Освен това в изпълнение на царската заповед Доротей всеки ден приготвяше за тях същото, което приготвяше и за царя. На разсъмване те ежедневно отиваха в царския двор и след като отправяха приветствия към царя, връщаха се на своето място. 305. Отправяха молитва към Бога, като измиваха ръцете си в морето, какъвто е обичаят на всички юдеи, и се заемаха с четене и разясняване на всяко нещо. 306. Аз ги запитах по каква причина мият ръцете си преди молитва, а те ми обясниха, че тъй като всички дейности се извършват чрез ръцете, по този начин свидетелстват, че не са извършили нищо лошо. Така прекрасно и благочестиво те обвързват всеки свой жест със справедливостта и истината. 307. И тъй, както вече казахме, те се събираха всеки ден на онова място, уютно с покая и обилната си светлина, и работеха по поставената цел. Случи се така, че преводът бе завършен за седемдесет и два дена, сякаш по някакво нарочно съпадение.

308. След края на делото Деметрий събра юдейската общност на мястото, където беше извършен преводът. Прочете го пред всички в присъствието на преводачите, които бяха приети от общността с голяма почит, сякаш бяха сторили голямо благодеяние. Същата почит бе оказана и на Деметрий, когото юдеите помолиха да препише целия Закон и да го предаде на водачите им. 310. След като свитъците бяха прочетени, свещениците, по-възрастните преводачи и юдеи, а също и водачите на общността се изправиха и казаха: „Тъй като преводът е направен добре и благочестиво, а и точно във всяко отношение, редно е да остане такъв, какъвто е, и да не се извършват никакви преправки“. 311. Понеже тези думи бяха посрещнати с всеобщо одобрение, те наредиха да бъде изречено проклятие по техния обичай срещу всеки, който би преправял превода, като добавя, изпуска или размества написаното по какъвто и да било начин. И правилно постъпиха, за да остане този превод траен и непроменен завинаги.

312. Когато царят беше известен, той се зарадва много, понеже начинанието му явно бе приключило успешно. Цялата книга бе прочетена и пред него. Той твърде много се възхити от разума на законодателя и попита Деметрий: „Защо ли на никого от историците и поетите не е хрумвало да спомене за едно толкова велико дело?“. 313. А Деметрий отговори: „Защото това законодателство е свято и боговъдъхновено. Някои от понечилите да го сторят били поразени от Бог и се отказали“. 314. И наистина, Деметрий бил чул Теопомп да разправя, че когато се канел да включи в историята си част от по-ранния и ненадежден превод на Закона, той получил разстройство на разсъдъка, което продължило повече от трийсет дена. Когато почувствал

облекчение, помолил се на Бог да му изясни причината за това произшествие. 315. Било му явено насън, че с прекомерното си любопитство желаел да разкрие божии неща пред обикновени хора. Тогава той се отказал и здравето му било възстановено. 316. „Също така – добави Деметрий – научих и от Теодект, трагическия поет, че когато се готвел да внесе в своя драма нещо от написаното в Книгата, получил катаракти на очите. Като се досетил по каква причина го е сполетяло това, той дни наред се молил на Бог и накрая оздравял“. 317. Както казаха по-горе, царят научил тези неща от Деметрий и изпълнен с почит, заповядал книгите да бъдат обградени с големи грижи и благочестиво пазени.

Както се вижда, *Писмото на Аристей* претендира да е свидетелски разказ, но доколко достоверен е той? Специалистите по темата се въздържат да отговорят на този въпрос, преди да са отговорили на въпроса за целта на съчинението. Днес се приема единодушно, че целта на *Писмото* е пропагандна и апологетична (Harl, Dorival, Munnich 1988: 43). При това пропагандата и апологията работят, както е присъщо на елинизираниите юдейски автори, едновременно в две посоки: от една страна, възхвалява на юдеите, на тяхната религия и на техния Закон, на първожреца и старейшините преводачи, получили извънредно ласкав прием в александрийския царски двор, от друга страна, прослава на Птолемеевото управление. Следователно *Писмото* не може да бъде достоверно свидетелство нито за историята на гръцкия превод на *Тората*, нито за възприетите от преводачите стратегии. Единственото, което ни съобщава то, е, че по времето, когато е било написано, вече е съществувал гръцки превод и че авторитетът на този превод е трябвало да бъде утвърден (Wasserstein 2006: 25).

И все пак не всичко в *Писмото* е чиста фикция. Както беше споменато, езиковите проучвания на гръцкото *Петокнижие* потвърждават времето и мястото на превода – III в. пр.Хр., Александрия. Управлението на Птолемей II Филаделф (285/2–246), към което отправя Аристей, се вписва безпроблемно в тези параметри. Лексикографските анализи показват наличието на хронологически хомогенна лексика, която оразличава *Петокнижието* от останалите библейски книги, а това се съгласува с единния акт на превода, описан от Аристей. Оттук нататък започва разминаването. Един от участниците в разказа, прочутият философ Деметрий Фалерски, не е могъл да бъде главен библиотекар при Птолемей II, тъй като бил изпаднал в немилост (и според Диоген Лаерций умрял от ухапване на змия), след като подкрепил друг от синовете на Птолемей I Сотер за приемник на царския престол. Някои споменати в писмото реалии – обозначението на еврейската общност като *politeuma* и придворната длъжност „началник на телохранителите“ (*archisomatophylax*) – са явни анахронизми, проектирани един век назад спрямо появата си. Обратно, дванайсетте юдейски племена, от които според Аристей били избрани

по шестима преводачи, са останка от много далечно минало (Harl, Dorival, Munnich 1988: 57–58, 73; Honigman 2003: 88, 100, 129). Тези несъответствия ни принуждават да не приемаме за чиста монета и останалите факти, свързани с превода, освен ако не бъдат потвърдени от нови открития или нови изследователски подходи.

Такъв подход напоследък предлага Силви Хонигман (Honigman 2003). Тя смята, че въпросът за достоверността на *Писмото* трябва да се преразгледа в ключа, който задават жанровите условности на творбата. Досегашните изследвания, твърди Хонигман, страдат от хроничния недостатък да поместват писмото в отделна категория с етикет „юдейско-елинистическа книжнина“. Така то изпада във от обсега на светлината, която хвърлят последните находки на класическите филолози в областта на елинистическата литература. Преди всичко трябва да се има предвид, че *Писмото на Аристей* съвсем не е писмо. Макар че започва и завършва с обръщение към фиктивен адресат, то не съдържа обичайните епистоларни формули, характерни за писмовния жанр. За първи път е наречено така едва в ръкопис от XIV в., при все че самият му автор двукратно го назовава „диегесис“, т.е. прозаичен разказ. Според класификацията на античните граматични разказите биват три вида: исторически, митологически и политически. Предавайки събития от съвременното на своя автор, творбата се самоопределя като исторически разказ, което я вписва в жанра на елинистическата историография. Реторическите орнаменти, които разколебават съвременното ни усещане за истинност, всъщност са били използвани от тогавашните историци, както сочат най-новите проучвания, тъй като с цел да укрепят достоверността на техните истории. В *Писмото на Аристей* елинистическата реторика присъства на много нива: в кръговата композиция, в стремежа към стилистично и тематично разнообразие (poikilia), в смесването на различни жанрове. Несъразмерното съотношение между основния наратив (9–51, 301–321) и много по-обемистите отклонения (51–300) е водело до усъмняване коя всъщност е темата на *Писмото*. Принципът на кръговата композиция не оставя място за съмнение, че темата е преводът. В същата посока – утвърждаване истинността на разказа – действа и принципът на разнообразието и жанровата пъстрота. Всяко отклонение има паралел в определено подготвително реторическо упражнение (progymnasma) или в определен жанр. Например описанието на даровете, изпратени от Птолемей в Йерусалим, съответства на упражнението „екфрасис“ (описание), съпоставката между Йерусалим и Александрия съответства на упражнението „синкрисис“ (сравнение), пътуването до Йерусалим – на „нереторичните“ жанрове пътепис и утопична география, седемнощният пир – на философския симпозион. Първоличният наратив и включването на фиктивни официални документи също принадлежат към инструментариума на античните историци. И все пак прави впечатление, че на фона на елинистическата историография с нейната склонност към чудеса, парадокси, хиперболи и сензации *Писмото на Аристей*

звучи някак трезво, умерено и рационално. Това дава основание на Хонигман да заключи, че целта на разказа не е била да запази от забрава описваното събитие, а да придаде на *Септуагинта* статус на свещен текст, като го снабди с един вид „учредителен мит“. В крайна сметка отново стигаме до общоприетата версия за пропагандния характер на творбата.

Колкото до истинността на фактите, не трябва да се забравя античният критерий за достоверност, който изисква да липсва нарушение на природните закони (Honigman 2003: 79). Този е пробният камък, с който античните критици отсявали лъжата и истината в една история, независимо дали героят ѝ бил историческа, или митологична фигура. Тъй като нищо в *Писмото* не противоречи на природните закони – дори детайлът за извършването на превода за 72 дена, колкото са на брой и преводачите, би могло да се приеме, че ако не е истинен, разказът е могъл поне да мине за такъв. Иначе казано, фактите, които не са изрично опровергани, биха могли и днес да се смятат за истинни до доказване на противното. Впрочем резултат от съвременната тенденция към частично възвръщане на вярата в историчността на Аристеевия разказ е настояването, че преводът на *Тората* действително е бил иницииран от Птолемея, както се твърди в *Писмото*, а не от александрийските евреи, каквато е наложилата се по-рано научна теза (Marcos 2000: 63, Wright 2015: 8).

4. Версията на Филон

Филон Александрийски е елинизиран евреин от заможено семейство, живял в Александрия на прелома между две епохи (ок. 25 г. пр.Хр. – ок. 50 г. сл.Хр.). Философ и тълкувател на *Стария завет* чрез алегии, в богатото си творчество той постига синтез между юдейската религия и гръцката философия, с което дава повод на по-късните църковни отци често да цитират фразата: „Или Платон филонизира, или Филон платонизира“. Един от малкото биографични факти, които знаем за него, е мисията му в Рим като представител на юдейската общност през 39–40 г. Целта ѝ била да убеди Калигула, че спазването на императорския култ от евреите трябва да бъде отменено. В съчинението си *Животът на Моисей* Филон предлага следния разказ за превода на *Петокнижието*.

Филон Александрийски, Животът на Моисей, II, 25–44⁶

(V) 25. *Че святостта на това законодателство е будела удивление не само сред юдеите, но и сред всички останали, личи от вече казаното, а също и от следното. В древни времена законите били написани на халдейски език⁷*

⁶ Преводът от старогръцки е направен по Philo 1902.

⁷ Съвременните на Филон автори често бъркат халдейския език с еврейски.

и останали в този вид дълго време, без да променят наречието си, все още неразкрили красотата си пред останалите хора. Но тъй като били изучавани и прилагани ежедневно и непрестанно от тези, които ги спазвали, те станали известни и за други хора и славата им се разнесла навред – защото доброто, дори за кратко време да остане в сянка поради завист, отново възсиява в подходящия момент, когато природата е благосклонна. Тогава някои хора решили, че е ужасно законите да присъстват само сред варварската половина на човешкия род, докато гръцката половина е напълно лишена от тях, и се заели с превода им. И тъй като делото било значимо и общополезно, то не било възложено на частни лица или на управници, каквито имало много, а на царе, и то на най-достойния между царете. Птолемей, когото наричат Филадельф, бил трети поред след Александър, завоевателя на Египет. По управленски качества той превъзхождал всички – не само своите съвременници, но и живелите преди това. Славата му се възява и до днес, след толкова много поколения, понеже е оставил много образци и паметници на великия си дух в различни градове и области. По тази причина името му е станало нарицателно и всякакви грандиозни деяния и величествени строежи биват наричани Филадельфови. И въобще, дворът на Птолемиите изпъквал сред другите царски двореца, а Филадельф – сред Птолемиите. Похвалните дела на всички тях, взети заедно, едва се равнявали на онези, които той бил извършил сам. И както главата е ръководната част на живите създания, така и той бил един вид глава на царете.

(VI) 31. Ето такъв бил човекът, който, обзет от силен копнеж по нашето законодателство, решил то да бъде преведено от халдейски на гръцки и веднага изпратил посланици при върховния жрец и цар на Юдея (те били едно и също лице), като му известил желанието си и го помолил да избере по заслуги хората, които ще преведат закона. Върховният жрец естествено се зарадвал и след като преценил, че не без Божия промисъл царят се е заел с такова дело, събрал най-изявените евреи, които били образовани по местния и по гръцкия обичай, и с удоволствие ги изпратил при Птолемей. Когато пристигнали, те били приети гостоприемно и на свой ред нагостили домакина с остроумните си и сериозни слова. Той искал да изпита мъдростта на всеки от тях, като им задавал въпроси – обаче не обичайните въпроси, ами нови – а те отговаряли находчиво и точно, сякаш изричали сентенции, понеже времето не им позволявало да се разпростират дълго.

След този изпит веднага се заели да изпълнят благородната си мисия. Те съзнавали колко трудно дело е да преведат пророкувани свие закони, като запазят първоначалния им вид и форма, без да могат да изпускат, добавят или разместват нещо. Потърсили най-чистото място в околностите на града, понеже пространството отсам стените било пълно с всевъзможни живи същества и будело подозрения заради болестите, смъртите и нечестивите деяния на здравите. Пред Александрия се простира остров Фарос,

който е протегнал тънката си шия към града. Обграден е от недълбоко море с многобройни плитчини, така че силният шум и грохот на връхлитащите вълни затихва на голямо разстояние от брега. Като преценили, че в цялата околност няма по-подходящо място, за да се усамотиш на тишина и спокойствие и душата ти да обичува насаме със законите, те се установили там. Взели свещените книги в ръце, протегнали ги към небето и се помолили на Бог да не се провалят в начинанието си. И Той откликнал на молитвите им, така щото по-голямата част от човешкия род, а дори и целият, да може да се облагодетелства от тези мъдри и прекрасни повели, като ги спазва и усъвършенства с тях живота си.

(VII) 37. И тъй, те се настанили там в уединение. Никой друг не присъствал освен елементите на природата – земя, вода, въздух и небе, с чието пораждане щели да започнат святото си откровение, понеже в началото на Законите е създаването на света. И сякаш обзети от вдъхновение, те предавали свещеното слово, като използвали не различни, ами едни и същи думи и изрази, все едно им ги внушавал някакъв невидим подсказвач. И все пак, кому не е известно, че всеки език, и особено гръцкият, притежава словесно богатство и че една и съща мисъл може да добие различна форма чрез промяна на изказа, като всеки път се използват различни думи? Казват, че това не се е случило с нашето законодателство и че гръцките думи напълно се съгласували с халдейските, като пасвали съвършено на означаваните неща. И смятам, че както в геометрията и логиката означаваните неща не търпят разнообразно изразяване, а заложеното отначало остава неизменно, така и тези мъже намерили подходящи за нещата имена – такива, каквито единствено или повече от всяко друго биха направили означаемите ясни и нагледни. Най-яркото свидетелство за това е следното: ако халдейците научат гръцки език, а гръците халдейски, и прочетат двете писания, халдейското и преведеното, те се дивят и се прекланят пред тях, сякаш са сестри или по-скоро сякаш са едно и също писание – и в думите, и в нещата. И наричат онези хора не преводачи, а свещенодейци и пророци, чиито искрени мисли са им позволили да постигнат съзвучие с пречистия дух на Моисей.

41. Затова и до днес на остров Фарос всяка година се провежда празничен събор, за който не само юдеи, но и всякакви други хора прекосяват морето, за да почетат мястото, на което първом е възсиял този превод, и да благодарят на Бог за това стародавно, но и вечно младо благодеение. След молитвите и благодарностите едни от тях издигат навеси край брега, други полягат върху пясъчния бряг под открито небе и се угощават заедно с роднините и приятелите си, понеже смятат, че в този момент брегът е по-разкошен от покъщината в царските палати. От това личи, че законите са желани и жадувани от всички – и частни лица, и владетели, макар че народът ни вече от много години не живее в благополучие, а притежанията на народите, които не са процъфтяващи, обикновено остават в сянка. Но

какъв ли подем би настанал, ако се открие път към по-светли бъднини? Мисля, че всички народи биха изоставили своите обичаи и загубвайки радостта от бащините си закони, биха започнали да почитат само нашите. Защото, когато законите ни възсият ведно с благополучието на народа ни, те ще засенчат всички останали, тъй както изгряващото слънце засенчва звездите.

В общи линии версията на Филон повтаря версията на Аристей, но заедно с това се отклонява от нея както по някои детайли, така и с цялостното си внушение (Marcos 2000: 48; Wasserstein 2006: 35–45). Ето някои от изпъкващите отлики. Първожрецът Елеазар вече носи и титлата цар на Юдея. Преводачите сами избират работното си място, като името на остров Фарос този път е названо експлицитно. Добавен е цял пасаж за ежегодно честване, което се провежда на мястото, където е извършен преводът. За сметка на това обширният епизод с угощението и дългата размяна на въпроси и отговори е почетен само с бегло споменаване. Броят на преводачите също е спестен. Библиотекарят Деметрий отсъства от разказа, така че инициативата за превода изцяло се измества към Птолемей, чието възвеличаване е силно подчертано.

Най-яркият Филонов отпечатък върху легендата е идеята за чудотворната Божия намеса, която се прокарва в различни звена на разказа. Не само царската инициатива се отдава на Божия промисъл, но и самият превод се представя като продиктуван свише. В *Писмото на Аристей* преводачите работят на съвещателен принцип, обсъждат всяка подробност и изготвят единна и съгласувана версия. Техните съпоставителни методи по нищо не се различават от обичайните практики на александрийските граматичи при изработването на тексткритически издания. Други две дейности, извършвани от Аристеевите преводачи – четенето на глас (anagnosis) и разясняването (diasaphesis), напомнят предписанията на Дионисий Тракийски за правилното тълкуване на Омировите поеми (Wright 2015: 435–437). У Филон, напротив, преводачите стигат напълно самостоятелно до едни и същи думи и изрази, внушени им сякаш от някакъв невидим подсказвач (или „суфлор“, ако се доверим на друго от значенията на думата *huroboleus*). Аристей представя продукта на преводния процес като „направен добре и благочестиво, а и точно във всяко отношение“. За Филон това не е достатъчно. Той обявява изходния и целевия текст за напълно тъждествени и взаимнозаменяеми: превод и оригинал са едно, и единият, и другият са боговдъхновени. И както преводът е повече от превод, така преводачите са повече от преводачи – те трябва да бъдат възприемани като свещенодейци (*chierophantai*) и пророци.

В изискването текстът да бъде защитен срещу промени чрез изпускане, добавяне или разместване откриваме друга съществена разлика между двете версии. Докато Аристей налага това изискване върху преводния продукт, Филон го вменява на отношението между превод и оригинал. Бенджамин Райт (Wright 2006: 61) търси обяснението за това във Филоновите занимания

с библейска екзегетика. За Филон, който вероятно не е знаел езика на еврейския оригинал, мястото и значението на всяка гръцка дума в *Септуагинта* са били от особена важност. Алгоричните тълкувания, които практикува той, са предполагали пълно съответствие, формално и съдържателно, между гръцкия и еврейския текст. Оттам и нуждата гръцкият превод да се представи като двойник на оригинала, продиктуван от самия Бог.

Излиза, че двете антични версии по-скоро разкриват съдбата на *Септуагинта* в съвремие на своите автори, отколкото нейния зародиш (Wright 2006: 61). Времето на Аристей е имало нужда от учредителен мит, който да утвърди *Септуагинта* със статус на самостоятелно *Свето писание*, напълно еманципирано от своя източник и годно да обслужва нуждите на александрийските юдеи. Някои скрити паралели с библейски процедури, чрез които даден текст се обявява за официален и ненакърним, подкрепят това заключение. Забелязано е, че публичният прочит на превода и последвалото му одобрение от юдейската общност, така както са разказани от Аристей, отправят към аналогична ситуация в книга *Изход* (24: 3–7), а клетвената забрана за промяна на текста, съпроводена с проклетие към нарушителите, е отзвук от *Второзаконие* (4: 1–2)⁸. Чрез тези имплицитни паралели Аристей сякаш приравнява приемането на *Септуагинта* с повторно въздаване на *Моисеевия Закон*. Това, което у Аристей се подразбира, у Филон се твърди изрично, в подкрепа на застъпваната от него богословска екзегетика. За Филон сакралният статус на *Септуагинта* не е нещо, което тепърва трябва да бъде доказвано, тъй като не подлежи на никакво съмнение. Основната му грижа е да измести фокуса към действителния постамент, върху който се крепи този статус, а той се определя не толкова от някаква външна институционална санкция, колкото от огледалното – сводимо към законите на геометрията, а не към практиките на тривиалния междуезиков пренос, и затова божествено – съотношение между преводни и оригинални означаващи, които на свой ред отразяват съвършено означаваните неща.

5. Възход и упадък на легендата⁹

Преди да бъде преквалифицирана в легенда, историята на *Септуагинта* извървява многовековен път. Постепенно към нея се натрупват нови и често пъти противоречиви компоненти, в съответствие с нуждите на водещата конюнктура или по силата на случайния подбор. До края на I в. легендата е важна единствено за гръцкоезичните еврейски автори. Хронологически най-ранно,

⁸ Тези забелязани от Хари Орлински паралели се коментират многократно, включително от Хонигман (Honigman 2003: 56–59) и Райт (Wright 2010: 35; 2015: 442–444).

⁹ За историята на легендата следвам плътно изчерпателното изследване на Уосърстейн (Wasserstein 2006). По-кратки обзори се съдържат у Маркос (Marcos 2000: 44–49) и Доривал (Harl, Dorival, Munnich 1988: 45–50 et passim).

предхождащо дори свидетелството на Аристей, но и най-несигурно (доколкото е запазено само чрез по-късни споменавания от християнски автори) е свидетелството на Аристокбул, неясна фигура, свързана с управлението на Птолемей IV Филометор (184/181–146/145 г. пр.Хр.). От един приписван на Аристокбул фрагмент разбираме по косвен начин, че той е знаел за гръцкия превод, извършен по времето на библиотекаря Деметрий Фалерски. Този факт обаче се споменава само михоходом, колкото да се изкаже твърдението, че в още по-ранни времена, преди персийското господство над Египет, е съществувал друг гръцки превод на *Закона*, от който философи като Платон и Питагор са могли да заимстват различни идеи за собствените си учения. Както Аристокбул, така и християнските автори (Климент Александрийски и Евсевий), които го цитират, имат пропагандна цел. Ако за първия е важно да покаже древността на своите еврейски предци и значимостта на тяхното *Писание*, християнската апологетика се стреми да обвърже юдаизма и неговата предначертана от Бог християнска проекция с престижа на гръцката философска мисъл. Два века по-късно Филон Александрийски, чиято версия беше разгледана по-горе, надгражда към легендата измерението на чудотворната Божия намеса. Последен в тази редица е историкът Йосиф Флавий (ок. 37–ок. 100). В съчинението си *Юдейски древности*¹⁰ той предава почти дословно разказа на Аристей, орязвайки някои от дългите дигреси. Йосиф твори в обстановка, белязана от провала на юдейските бунтове срещу римляните, и изглежда движен от мотива да изтъкне контраста между настоящите беди на евреите и високото им положение при най-прочутия от Птолемиите, общувал с тях като равен с равни – а какво по-силно доказателство за това от инициирания от него превод. Прозаично приземен като нагласа, Йосиф не се интересува нито от протичането на съвместния преводен процес (който също отстранява от своя разказ), нито от чудотворни обстоятелства. Колкото и плътно да следва Аристей, той изоставя многозначителното съвпадение между броя на преводачите, закръглен от него на седемдесет, и дните на тяхната работа. Ако допуснем, че по негово време вече е бил установен обичаят числото 70 – на латински *septuaginta* – да се използва както за броя на преводачите, така и за назоваването на техния продукт, ще е възможно да добавим още едно основание за отпадането на мотива.

От възхода на християнството до края на Средните векове легендата се поддържа жива главно от две традиции: еврейската равинска книжнина и съчиненията на християнските писатели.

Равинските източници предават информацията в пределно сбит вид – най-често в рамките на две-три изречения. С леки вариации те съобщават, че определен брой еврейски старейшини (или мъдреци) превели на гръцки *Моисеевия Закон* за Птолемей. Царят ги разделил един от друг в самостоятелни стаи, но при все това те направили едни и същи промени спрямо еврейския

¹⁰ *Antiquitates Judaicae*, XII, 2, 1–15.

оригинал. Тези данни са придружени от списъци на въпросните промени. Непостоянни в това еднотипно ядро са само числовите стойности. Броят на преводачите се движи между петима, седемдесет и седемдесет и двама, а списъците регистрират между десет и осемнайсет преводни промени. Ранната равинска традиция очевидно няма проблем с гръцкия превод и дори приема неговия чудотворен характер, подчертавайки го с въвеждането на нов елемент – разделянето на преводачите, който ще бъде широко експлоатиран от по-късните християнски автори. Отрицателно отношение към *Септуагинта* се промъква едва в по-късните равински текстове и то е изказано в следните две изявления. Според *Сефер Тора* (III в.) денят, в който бил завършен преводът, бил толкова тежък за Израел, колкото и онзи, в който бил направен Златният телец, тъй като правилен превод на *Тората* не е възможен. Второ, в еврейската хроника с бележити дни *Мегилат Таанит* (VIII в.) се съобщава, че в деня, когато *Тората* била преведена за Птолемей, светът бил покрит с триденевен мрак. Колкото до преводните промени, които се изреждат в равинските списъци, съвременните изследвания са установили, че само пет от тях присъстват реално в корпуса на *Септуагинта*.

Причината, поради която християнските автори охотно се позовават на легендата, е двойка. От една страна, тя им служи за полемичен инструмент в теологичните спорове с евреите, тъй като чрез нея обосновават преводните решения в *Септуагинта*, които подкрепят старозаветното пророчество за идването на Спасителя. От друга страна, чрез историята за чудотворната си направа *Септуагинта* бива наложена като боговдъновен текст за сметка на по-късните и по-буквални гръцки преводи, извършени от Аквила, Симах и Теодотион през II в. сл.Хр. Ето какви метаморфози претърпява легендата на християнска почва. Най-ранното ѝ споменаване е в съчинението *Апология* на Юстин Мъченик (ок. 100–165), където се откриват две съществени новости¹¹. Лицето, към което Птолемей се обръща с молба да изпрати преводачи, е не друг, а еврейският цар Ирод, чиято поява в този контекст е не само силно анахронична, но и парадоксална, доколкото става дума за символен враг на християнското послание. Освен това Юстин говори за превод, който включва наред с *Петокнижието* и „пророчествата“. Броят на преводачите не се уточнява, но в друго негово произведение се посочва числото 70. За същия брой преводачи и за превод на цялото *Писание* споменава и църковният отец Иринеи Лионски (ок. 130 – ок. 202) в *Срещу ересите*¹². Той твърди, че Птолемей (този път това е „синът на Лагос“, т.е. Сотер, първият от династията, а не вторият Филадельф) не отправя молбата си към някоя овластена фигура, а направо към жителите на Йерусалим. По-важното е, че Иринеи е първият християнски автор, който изглежда запознат с чудотворната добавка на равинските източ-

¹¹ *Apologia* I, 31.

¹² *Adversus haereses*, III, 21, 2.

ници. Според него царят наредил на преводачите да работят разделени един от друг, за да не се споразумеят да скрият нещо от истината на оригинала. При крайната съпоставка преводите им се оказали напълно еднакви, така че дори присъстващите езичници признали божествения им характер. В същото русло се движи разказът на Климент Александрийски (ок. 150 – ок. 215)¹³, с тази разлика, че той оставя висящ въпроса за монарха инициатор, посочвайки като възможни и Сотер, и Филадельф, а връща в историята и библиотекаря Деметрий. Преводачите отново са разделени, макар и не поради никакви подозрения от страна на царя, и резултатът отново е боговдъхновен. По същото време – в Картаген и под перото на Тертулиан (ок. 160 – ок. 225) – легендата се ражда и на латински език, черпейки направо от извора¹⁴. Тертулиан познава свидетелството на Аристей, към което отправя и чиито данни за броя на преводачите (72) и за участието на Филадельф и Деметрий възпроизвежда точно. В неговата история чудо няма, дори напротив, налице е допълнително рационализиране, намерило израз в добавката, че еврейският оригинал и преводът все още можели да се видят в александрийския Серапеум.

До този момент подробностите за начина, по който били разделени преводачите, не привличат вниманието на християнските автори. Равинското сведение за седемдесетте килии се споменава за първи път в края на III в. от неизвестния автор на *Увещание към гърците*¹⁵. Той изглежда е наясно, че разказът му звучи неправдоподобно, защото бърза да увери, че не става дума за мит или измислица. В подкрепа на това добавя нови факти: самият той е посещавал Александрия, където е видял останките от килиите и лично е чул историята от местните жители, която можела да се открие също у Филон, Йосиф и мнозина други. По същото време църковният историк Евсевий Кесарийски (ок. 260 – ок. 340) отново се връща към Аристеевия разказ и цитира близо една четвърт от него в произведението си *Евангелическа подготовка*¹⁶. Фактът, че в друго свое съчинение той фиксира броя на преводачите на 70, вероятно означава, че е чел Аристей през Йосиф Флавий. Отдавна изоставеният Аристеев детайл за седемдесет и двата дена е възкресен от Кирил Йерусалимски (ок. 315–386), без да е обвързан пряко с броя на преводачите (те са просто по 6 от 12-те племена), но пък кръстосан с равинския мотив за разделянето в отделни къщи. В края на IV в. същата кръстоска (72 преводачи плюс също толкова килии) се среща и у Филастрий, епископа на Бреша.

Легендата достига своя апогей в едно съчинение, чието заглавие – *За мерките и теглилките*, не създава подобни очаквания¹⁷. Амбицията на ав-

¹³ *Stromateis*, I, 22.

¹⁴ *Apologeticum*, XVIII.

¹⁵ *Cohortatio ad Graecos*, 13.

¹⁶ *Praeparatio Evangelica*, VIII, 1.

¹⁷ *De mensuris et ponderibus*. Съчинението е запазено в сирийски и грузински превод и само фрагментарно на гръцки.

тора, епископ Епифаний Кипърски (ок. 315–403), е да изтъкне предимствата на *Септуагинта* пред по-късните преводи на Аквила, Симах и Теодотион. За тази цел осъществява добре премислена спойка между авторитетната Аристеева версия и полепналите към нея вторични свидетелства за чудото. За да направи чудото по-достоверно, Епифаний следва проста стратегия – описва съпътстващите го обстоятелства възможно най-подробно. Птолемей, разказва той, разделил седемдесет и двамата преводачи по двойки и ги настанил в предварително построени от него тридесет и шест килии. В своето уединение еврейските мъдrecи имали на разположение само опитни писари и по двама младежи, които обслужвали нуждите им. За да не общуват помежду си преводаческите двойки, килиите били изградени без никакви отверстия, само с по един прозорец на покрива. Всяка вечер 36 лодки откарвали двойките в двореца, за да вечерят с цар Птолемей. На всяка двойка била предоставена за превод различна книга от еврейското *Писание*, после книгите се разменяли на ротационен принцип. По този начин били произведени 36 превода на всяка книга, които след тържественото си съпоставяне в присъствието на царя се оказали напълно идентични, включително в добавките и пропуските си. Епифаний проявява особено старание да изглади натрупаните с времето противоречия, свързани с числата. За броя на преводачите той дава следното обяснение. Те е трябвало да бъдат седемдесет по примера на седемдесетте израилеви старейци, които Моисей завел със себе си на планината Синай, за да изпълни Божията заповед (*Исход*, 24). Но за да има мир между дванайсетте израелски племена, били избрани по шестима преводачи от всяко коляно – общо седемдесет и двама.

В позициите на Августин и Йероним, по-млади съвременници на Епифаний и отци на Западната църква, са отразени две противоположни нагласи към превода на *Светото писание*. За Августин (354–430) авторитетът на *Септуагинта* произтича не от друго, а от нейната боговдъхновеност, съдържаща се в разказа за седемдесет и двамата, които, макар и разделени, превеждали като един-единствен преводач, понеже във всеки от тях присъствал Светият дух¹⁸. Затова той препоръчва старите латински преводи (версията *Vetus Latina*), които имали нужда от редакция, да се поправят с оглед на гръцката Септуагинта¹⁹. Легендата намира своя пръв здравомислещ критик в лицето на Йероним. В работата си върху новия латински превод на *Стария завет* (*Вулгата*) той използва за отправна точка еврейския оригинал и е напълно обяснимо защо приема за достоверен единствено лишения от чудеса разказ на Аристей. В предисловието си към превода на *Петокнижието* Йероним отсича: „Не знам кой е бил първият лъжлив автор, построил седемдесетте килии в Александрия, в които [преводачите], макар и разделени, били написали

¹⁸ *De Civitate Dei*, VIII, 42.

¹⁹ *De doctrina Christiana*, 428, 15.

едни и същи думи, при положение че Аристей, телохранител на споменатия Птолемей, а дълго време след него и Йосиф не споменават нищо подобно, ами пишат, че те били събрани в една и съща зала, където се съвещавали помежду си, а не пророкували. Защото едно е да си пророк, а друго – да си преводач²⁰.

Ако до този момент легендата расте и избуява, следвайки логиката на частните си употреби, през следващите векове тя сякаш губи опорната си точка. Съставните ѝ елементи изникват все по-окастриени и във все по-чудновати комбинации. Появяват се и нови персонажи. У Козмас Индикоплевст ролята на Птолемея библиотекар се изпълнява от някой си Трифон, в *Пасхална хроника* върховен жрец на Юдея е лице, именуващо се Оний Симон, Никита Хониат пък нарича жреца Азария. Числата 72 и 70 се редуват на напълно случаен принцип и без никакъв спомен за Аристеевото съвпадение. Ту 72 преводачи работят в продължение на 70 дена (*Пасхална хроника*), ту, обратно, преводачите са 70, а дните 72 (Георгий Кедрин).

През Ренесанса рецепцията на разказа преживява пълен обрат. Възможностите на печатното книгоиздаване увеличават видимостта на текста, от който е тръгнала легендата. Още в началото на XV в. *Писмото на Аристей* е издадено в превод на латински и на ред говорими езици – италиански, френски, английски, немски и дори еврейски. Освен че става достъпно за широки аудитории, то влиза в критичното полезрение на ренесансовите учени. Първият изказал съмнения в автентичността на *Писмото* е испанският хуманист Луис Вивес (1492–1540), потомък на насилствено приели християнството евреи. През 1522 г. той публикува коментар към *За Божия град* на Августин, в чието издаване по-рано е участвал по покана на приятеля си Еразъм Ротердамски. По повод споменатия по-горе пасаж на Августин Вивес отбелязва, че съществува кратко произведение под името на Аристей за преводачите на *Септуагинта*, но по негово мнение този автор е живял по-късно от описваните събития. Вивес не е посочил аргументите си – за разлика от водещия хуманист на XVI в. Юстус Скалигер (1540–1609). В едно недатирано писмо Скалигер заявява, че „книгата на Аристей“ е фалшификат от времето на Август, и привежда три довода, валидни и до днес: по времето на Птолемей не са съществували дванайсет юдейски племена, а само две и половина; Деметрий Фалерски е бил в лоши отношения с царя и не е могъл да стои зад проекта; трите цитирани официални писма са дело на едно и също перо. Завършващ удар върху *Писмото* нанася Хъмфри Хоуди, оксфордски възпитаник, който посвещава на темата цял научен труд, публикуван през 1684 г. и опровергаващ както истинността на Аристеевия разказ, така и апологиите на вярващите в него съвременни учени.

²⁰ *Praefatio in Pentateuchem*, 401: „Et nescio quis primus auctor Septuaginta cellulas Alexandriae mendacio suo extruxerit, quibus divisi eadem scriptitarint, cum Aristheus eiusdem Ptolomei υπερασπιστής et multo post tempore Josephus nihil tale rettulerint, sed in una basilica congregatos contulisse scribant, non prophetasse. Aliud est enim vatem, aliud esse interpretem“.

6. Някои преводаведски проекции

Ако погледнем отвъд проблема за достоверността на фактите, можем да се запитаме дали в напрежението между двете антични версии не се очертава някакъв сблъсък на имплицитни възгледи за преводимостта на свещеното слово. В античната теория на превода – доколкото разпръснатите и откъслечни разсъждения на римските автори, изказани в рамките на други дисциплинарни парадигми, могат да бъдат наречени теория – съществува ясно прокарана дихотомия между два типа превод: буквален, „дума за дума“ (*verbum de verbo*), и свободен, „смисъл за смисъл“ (*sensus de senso*). Коментирайки собствения си превод на двама гръцки оратори, Цицерон проектира тази дихотомия върху субекта на преводаческата дейност и същевременно ситуира себе си върху единия ѝ полюс: „преведох не като [буквален] преводач, а като оратор“ (*non converti ut interpres, sed ut orator*)²¹. Цицероновото предпочитание към свободния превод трябва да се разбира под условието на две ограничения: той има предвид само светската литература и се ръководи от педагогическото усилие да изтъкне и развие достойнствата на целевия латински език. Това, че принципът не действа, когато става дума за свещени текстове, става ясно от позицията на свети Йероним, който пренася модела на римските теоретици в патристичната традиция²². Йероним се позовава на Цицероновия авторитет, за да оправдае метода на преводите си от гръцки на латински, при които винаги е следвал еквивалентността на смисъла, а не на думите, но с едно съществено изключение: „не и при *Светото писание*, където самият ред на думите е мистерия“ (*absque Scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est*)²³. От това сякаш следва, че изправени пред въпроса за превода на Божието слово, трябва да очертаем нова дихотомия. Ако си припомним отзива на Йероним за писмото на Аристей – „едно е да си пророк, а друго да си преводач“, можем да попълним празните позиции на тази дихотомия: Цицероновото „*interpres* спрямо *orator*“ бива изместено от Йеронимовото „*interpres* спрямо *vates*“. Преводът като акт на чисто човешка, научна компетентност и преводът като мистериален изблик на боговдъхновено откровение са дълбинните идеи, от които се запазват двете антични версии за раждането на *Сентуагинта*.

²¹ Cicero, *De optimo genere oratorum*, V, 14.

²² За избликването на идеите за превода от античната реторика и херменевтика и прехвърлянето им в патристичната традиция вж. Коупланд (Copeland 1991: 41–55). За паралел между Цицероновата дихотомия и съвременното разграничение между формална и динамична еквивалентност вж. Кели (Kelly 1979: 180–181).

²³ Eusebius Hieronymus, *Epistola LVII. Ad Pammachium. De Optimo genere interpretandi*.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Aristeas 1914: Thackeray, H. (ed). Appendix: The Letter of Aristeas. – In: Swete, H. An Introduction to the Old Testament in Greek. Cambridge: Cambridge University Press, 1914, 531–606.
- Ballard 1992: Ballard, M. De Cicéron à Benjamin. Traducteurs, traductions, réflexions. Lille: Presses Universitaires de Lille, 1992.
- Copeland 1991: Copeland, R. Rhetoric, hermeneutics, and translation in the Middle Ages: academic traditions and vernacular texts. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Delisle, Woodsworth 1995: Delisle, J., J. Woodsworth (eds.). Translators through history. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 1995.
- Harl, Dorival, Munnich 1988: Harl, M., G. Dorival, C. Munnich. La Bible grecque des Septante: Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien. Paris: Éditions du Cerf et du CNRS, 1988.
- Honigman 2003: Honigman, S. The Septuagint and Homeric Scholarship in Alexandria. A Study in the Narrative of the Letter of Aristeas. London and New York: Routledge, 2003.
- Kelly 1979: Kelly, L. G. The true interpreter. A History of translation theory and practice in the West. Oxford: Basil Blackwell, 1979.
- Marcos 2000: Marcos, N. F. The Septuagint in context. Introduction to the Greek version of the Bible (Transl. by W. G. E. Watson). Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000.
- Mihailov 1991: Mihailov, G. On the Problem of a Thracian Version of the Gospels. – *Philologia*, 8–9/1981, 3–7.
- Philo 1902: Cohn, L. (ed.). Philo Judaeus, De vita Mosis. – In: Philonis Alexandrini opera quae supersunt, vol. 4. Berlin: Reiner, 1902 (repr. De Gruyter, 1962), 119–268.
- Robinson 2002: Robinson, D. (ed.). Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche. Manchester and Northampton: St. Jerome Publishing, 2002 (First published in 1997).
- van Hoof 1991: van Hoof, H. Histoire de la traduction en Occident. Paris: Duculot, 1991.
- Wasserstein 2006: Wasserstein, A., D. J. Wasserstein. The Legend of the Septuagint. From Classical Antiquity to Today. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Weissbort, Eysteinson 2006: Weissbort, D., A. Eysteinson (eds.). Translation – theory and practice: a historical reader. New York: Oxford University Press, 2006.
- Wright 2006: Wright III, B. Translation as Scripture: The Septuagint in Aristeas and Philo. – In: Kraus W., R. Glenn Wooden (eds.). Septuagint research. Issues and Challenges in the Study of the Greek Jewish Scriptures. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2006, 47–61.
- Wright 2010: Wright III, B. Moving beyond Translating a Translation: Reflections on A New English Translation of the Septuagint (NETS). – In: Hiebert, R. (ed.). “Translation is required”. The Septuagint in Retrospect and Prospect. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2010, 23–39.
- Wright 2015: Wright III, Benjamin G. The Letter of Aristeas. ‘Aristeas to Philocrates’ or ‘On the Translation of the Law of the Jews’. Berlin: De Gruyter, 2015.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО КЛАСИЧЕСКИ И НОВИ ФИЛОЛОГИИ

Том 110

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF CLASSICAL AND MODERN PHILOLOGY

Volume 110

КУЛТУРНОСПЕЦИФИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА БЪЛГАРО-НЕМСКАТА КОМУНИКАЦИЯ В БИЗНЕС СРЕДА

ГЕРГАНА ФЪРКОВА

Катедра „Западни езици“

Гергана Фъркова. КУЛТУРНОСПЕЦИФИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА БЪЛГАРО-НЕМСКАТА КОМУНИКАЦИЯ В БИЗНЕС СРЕДА

Главната цел на тази студия е анализът на межкултурните различия и изработването на сравнителен модел на съответните културноспецифични различия на българския и немския начин на изразяване и поведение в бизнес среда. Анализът на посочените в темата различия е предпоставка за очертаването на възможните и очаквани грешки и недоразумения в общуването и тяхното предотвратяване. В същото време от това знание могат да се родят действени идеи как целенасочено да се използват конкретни характеристики, което да доведе до синергия и по-ефективни резултати при общуването на български и германски бизнес партньори.

Характеризирането на двете култури се основава на модела на Хофстеде, допълнен с два аспекта от теорията на Едуард Хол. Полученият шест измерен (6-D) модел, който обобщава в таблици различията между българския и немския манталитет, може да се прилага в часовете по немски език или да бъде използван за разработване на комуникативни тренинги за межкултурна компетентност: емпатия и способност за социално взаимодействие, уважение и чувствителност към чуждото възприятие.

Ключови думи: култура, комуникация, межкултурни различия, межкултурна компетентност, български и немски манталитет, Хофстеде, Хол

Gergana Farkova. CULTURAL DIMENSIONS OF THE BULGARIAN-GERMAN BUSINESS COMMUNICATION

This study aims to analyze the differences between German and Bulgarian culture and to develop a comparative model of relevant culture-based differences in behaviour as it relates to the world of business. The complex analysis of the above mentioned differences aids in the delineation and prevention of potential and expected mistakes, misunderstandings or confusion in communication. Further, this knowledge will contribute to the development of practical ideas on how to purposefully use the specific cultural features, which will ultimately lead to synergies and will positively impact the communication between Bulgarian and German partners

The detailed description of both cultures is based on Hofstede's model and is supplemented by two aspects of Edward Hall's theory. The resulting six-dimensional (6-D) model, summarizing in several tables the differences between the Bulgarian and German mentality, can be used in teaching German, as well as in intercultural training and education of employees: improving their communication and interpersonal skills and increasing the level of empathy, respect, and understanding of other people's perceptions.

Keywords: culture, communication, culture-based differences, intercultural competence, Bulgarian and German mentality, Hofstede, Hall

Ефективността в общуването на индивиди от различни националности е сред актуалните изследователски теми заради растящата глобализация и масовото възникване на смесени предприятия в цял свят. Днес срещата на различни култури и различни модели на поведение е неизменна част от работното всекидневие. Комуникацията е сложен процес, при който паралелно с използването на чужд език съществена роля оказват културните особености на дадена страна. Влияние оказват редица фактори, породени от цялостните нагласи, утвърдените ценности и модели на поведение, а чуждият език е важна предпоставка за разбирането, но далеч не е единственото условие за успешното общуване. Културно подплатеният фон на комуникацията и т.нар. паралингвистични аспекти моделират съдържанието на съобщението и тяхното правилно разбиране е част от межкултурната компетентност, а анализът и усвояването им са необходими за придобиване и на по-добри социални и комуникативни умения. Настоящото изследване се фокусира върху комуникацията в бизнеса по две причини. Първо, България и Германия са традиционно добри икономически партньори, а в момента Германия е основният търговски партньор на България. По данни на Федералното министерство на икономиката и енергетиката на Германия търговският обмен между България и Германия за 2014 г. е достигнал най-високата стойност в цялата история на икономическите взаимоотношения между двете страни: 5,9 млрд. евро (ръст от 10,9% спрямо предходната година, която е отбелязала предишната рекордна стойност). Тоест направените изводи могат да бъдат от практическа полза за много участници в реалния бизнес. Второ, бизнес комуникация е доста по-ритуализирана форма на общуване и позволява да се анализират пове-

денческите модели в по-конкретна рамка. Известно е, че в основата на бизнес партньорствата стои доверието – как различните култури създават и поддържат базата на доверие е силно повлияно от ценностните системи и културните кодове, чрез които се реализират. Поведението на работното място – от йерархиите, ролите, екипността, лоялността до изразяването на любезност, респ. нелюбезност, също е силно зависимо от културните компоненти. Тяхното изследване и сравнение може значително да подобри межкултурната интеракция и да повиши предвидимостта на реакциите. А когато познаваме културната идентичност на събеседника си, ние можем да развиваме успешни стратегии и да постигаме целите, които сме си поставили.

По правило недоразуменията в бизнеса са особено болезнени. Те на практика водят до значителни загуби на пари, но още по-негативен е ефектът от загубата на доверие и престиж, който трае дълго време, а понякога и завинаги.

Характеризирането на двете култури в настоящата работа се основава в много голяма степен на модела на Хофстеде, но допълнен с още два аспекта от теорията на Едуард Хол. Чрез изработването на шестизмерен (6-D) модел обобщаваме в табличен вид различията между българската и немската култури на работното място.

Всички сравнения и анализи в тази научна разработка се опират на емпирични данни, които почерпих от авторитетни източници:

– World Values Survey, шестата вълна (2010–2014), е представително проучване за човешките ценности, проведено в 100 страни, в които живее почти 90% от населението на света. Използваният общ въпросник е попълнен от приблизително 400 000 респонденти. <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> – Четвъртата вълна на European Values Study се провежда през 2008/2009 в 44 страни, включително България. Общият въпросник обхваща 480 индикатора и проследява функциониращите ценности в обществото. Изследването е представително, в България са изследвани 2100 пълнолетни граждани на принципа на случаен подбор и по методиката на Лесли Киш. <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

– Анкети на Германо-българската индустриално-търговска камара за „Бизнес средата в България“. Анкетата се инициира от Централата на германските външнотърговски камари (АНК) в Германия и е уеббазирана (CMS Туро3). Провежда се ежегодно от 2005 г. насам. През последните три години се прави едновременно в 16 страни от Централна и Източна Европа, като обхваща общо 1424 фирми. Координатор на провеждането е АНК, Унгария, където се обобщават данните за всички 16 камари. Анкетата за „Бизнес средата в България“ от март 2015 г. е обхванала 107 фирми – членове на ГБИТК, от които 30% големи предприятия с над 250 служители. На база на съотношението участващи в анкетата и общ брой членове на ГБИТК активността в България се определя като много добра. <http://bulgarien.ahk.de/landesinfo/publikationen/ahk-konjunkturumfrage-2015/#c980077>

– Проучването Culture Compass Survey на „Център Хофстеде“, което предлага сравнителни данни за повече от 80 страни, т.ч. България. <http://geert-hofstede.com/cultural-survey.html>

– Данните от сравнителното проучване Globe Study (Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness: 2004) за влиянието на културата върху организационното поведение и лидерската ефективност, който обхваща 17 000 средно ниво мениджъри от 62 страни в света.

– Емпиричното социологическо проучване (ЕСИ) „Национална и организационни култури – 2001, 2008“, проведено сред 1200 респонденти под ръководството на проф. Давидков.

– Данните от 39-ото глобалното изследване в края на 2015 г. на асоциацията „Галъп интернешънъл“, лидер в социалните и маркетингови проучвания в България: <http://www.gallup-international.bg/bg>

Част от изводите са направени и въз основа на лични наблюдения и разговори с германски инвеститори и служители в България в периода 2008–2016 г. Целта на проведените и записани интервюта беше да установя какви са основните проблеми и трудности в комуникацията между немските мениджъри и българските служители.

КОМУНИКАЦИЯ

Съществуват множество дефиниции и най-различни модели за комуникация. Като цяло *под комуникация се разбира процесът, при който двама или повече участници обменят помежду си информация (мисли, идеи, чувства) с цел предизвикването на определени реакции*. Комуникацията като взаимодействие (в настоящата работа използваме като синоним и понятието интеракция) може да изпълнява различни функции:

- служи на междучовешкото разбиране
- цели предизвикването на определени реакции
- предава знание, информация
- демонстрира ролеви/йерархични различия и властови позиции.

За да изпълни своите функции, комуникацията използва определени инструменти: езика (вербална комуникация), други знаци и сигнали (невербална комуникация). Най-важната предпоставка, за да се реализира изобщо комуникационният процес, е наличието на нещо общо между общуващите индивиди. Точно това е залегнало и в самата етимология на латинската дума *communis* (общ) и *communicare* (общувам). Следователно *комуникацията е възможна само при наличието на идентични знакови системи, общи характеристики и интереси между общуващите субекти*.

Кодиращата и декодиращата „апаратура“ трябва да са съвместими: един и същи език, но и близки ментални и социални структури, защото всяко общество разполага със свои вербални и невербални символи и ритуални

практики. Следователно може да се каже, че комуникацията е културата в действие.

При междучовешката комуникация сигналите не се предават и приемат в чиста форма, „едно към едно“, „получателят“ активно моделира сигнала в зависимост от собствения си опит, субективните си представи, нагласи и мащаби, както и съобразно йерархическите отношения.

Съществен момент в развитието на комуникативната наука е именно представянето на комуникацията като двупосочен процес и взаимоотношение, при което централно място заема въпросът за интерпретацията. Правилното кодиране на съобщението е първата предпоставка за разбирането му, но друг съществен елемент, от който зависи разбирането, е кооперативността – участниците дават от себе си само толкова, колкото подусловията изискват, и то винаги е съобразено с целите на разговора. От принципа за сътрудничество Грайс извежда четирите максими за общуването (количество – качеството – връзка – начин) и обръща внимание на прагматичните измерения на интерперсоналната комуникация.

- Максима на количеството означава да бъдеш възможно най-информативен.
- Максима на качеството означава да бъдеш прецизен и да не даваш информация, която е невярна или не е подкрепена с доказателства.
- Максима на връзката означава да бъдеш релевантен и да казваш неща, които са свързани с дискусиата.
- Максима на начина означава да бъдеш ясен, максимално кратък и точен, избягвайки двусмислие и многозначност (Grice 1989: 26–27).

В максимите на Грайс сякаш се поставя акцент върху комуникационния стил на комуникатора, върху начина, по който се дава смисъл и се кодира съобщението. Но още през 70-те години се изтъква доминантната роля и на адресата, който чрез невербални сигнали негласно изисква получаването на релевантна информация и спазването на максимите. „Междучовешката комуникацията се намира под тайния диктат на реципиента“ (Frey 1999: 74). Перспективата, преориентирана от комуникатора към адресата, е съществена стъпка напред в науката и дава тласък за по-задълбочени анализи не само на лингвистичната, но и на паралингвистичната страна на общуването. Защото реципиентът е онзи, който решава какво са искали да му кажат.

ОСОБЕНОСТИ НА МЕЖДУКУЛТУРНАТА КОМУНИКАЦИЯ

Американският антрополог Едуард Т. Хол въвежда през 50-те години понятието „междукulturна комуникация“, което впоследствие се развива като отделна наука. Възгледите и произведенията на Хол играят ключова роля, тъй като те директно обръщат внимание на културния контекст на човешко-

то общуване. По време на Втората световна война той започва наблюденията си върху поведението на жители на тихоокеанските острови, а по-късно и на японците. Хол установява, че не само езикът, но и редица културноспецифични елементи, които на пръв поглед остават скрити, оказват силно въздействие върху поведението и междучовешкото общуване. Наред със значението на езика като централно средство за разбиране Хол изтъква не по-малко важната роля на инструментите на комуникацията: предметите, които човек притежава, разпределението и използването на пространството и времето. Той разделя света на комуникацията на три: език – материална собственост – поведение.

Принадлежността на партньорите към различна културна среда веднага поставя на преден план нещо изключително съществено: при този вид комуникация, за разлика от интракултурната, става дума за директна среща на две различни културни идентичности. Оттук произтичат редица допълнителни особености и потенциални проблеми и по тази причина мнозина добавят към това определение следното уточнение: *междукултурна комуникация е комуникация, при която културноспецифичните различия са релевантни за протичането на интеракцията и могат да повлияят правилното разбиране*. Обвързаността между комуникация и култура се разкрива още в начина, по който се общува, както и в причините, целите и стратегиите за тяхното постигане, които са част от културните практики на всяко общество. Поради различния манталитет на участниците в интеракцията тук трябва да бъдат взети предвид редица странични фактори, които оказват пряко влияние върху съдържанието на вербалното послание и активизират основния въпрос в комуникацията – „Правилно ли съм разбран?“⁴. Освен конкретните комуникативни действия, съставени от вербалните и паралингвистичните компоненти (най-вече езика на тялото), не бива да се забравят всички елементи, които определят комуникативното поведение като цяло. Такива елементи са културноспецифичните модели и ритуали, които намират най-силно визуално изражение точно в директното общуване. В този смисъл междукултурната комуникация освен че съдържа в себе си всички други характеристики на комуникативния процес, тя е натоварена в по-голяма степен със скрити препятствия, които биха затруднили разбирането. Недоразуменията възникват тогава, когато тази обвързаност се забрави или пренебрегне.

Това разбиране за междукултурната комуникация дава възможност да тематизираме причините за недоразуменията, както и да типологизираме възможните грешки с културен нюанс.

Междукултурната комуникация може да се реализира във всички сфери, но нашето изследване се концентрира върху нейните особености само в деловия контекст. В бизнес комуникацията ситуативният характер е по-ограничен, тук можем да говорим до голяма степен за по-общи и често повтарящи се ситуации, в които имаме донякъде ритуализирана комуникация, което пък ни

позволява да направим по-обобщени изводи за различията между българските и германските модели на поведение и за възможните проблемни точки. Друга важна особеност на бизнес комуникацията е това, че в нея йерархичните различия оказват по-силно и пряко въздействие върху общуването. Всяка култура възприема по свой начин и има свои сигнали за изразяване на властовото неравенство. Пряко свързано със статуса са въпросите за управленския стил и как този стил се интегрира в друга ценностна система. Особено важен аспект на бизнес комуникацията като цяло е етиката, която често пъти остава встрани от интересите на бизнесмените и се пренебрегва в името на максималната ефективност (минимални разходи за максимални печалби). Практиката обаче доказва, че тези две величини – етика и ефективност, са в диалектична връзка и пренебрегването на ценностите води понякога до тежки конфликти и разбира се, загуби. В този смисъл, ако България е привлекателна с най-ниската си цена на работната ръка в ЕС (според анкетата на Германско-българската индустриално-търговска камара 92% са доволни от този факт), то за да бъде тази цена наистина изгодна, е необходим правилен подход за мотивацията на служителите и повишаване на резултатността.

Характерът на межкултурната бизнес комуникация може да бъде обяснен особено добре с аксиомите на американския психолог и теоретик в областта на междучовешкото общуване Паул Вацлавик.

„Човек не може да не комуникира“ – гласи най-популярният цитат, когато става дума за комуникация изобщо. Прочутата мисъл е първата от петте аксиоми на комуникацията, формулирани от Вацлавик, чрез които той обяснява комплексно как функционира междучовешкото общуване:

1. Човек не може да не комуникира.
2. Отношенията определят съдържанието.
3. Интерпунктуацията на комуникацията определя характера на отношенията между партньорите.
4. Междучовешката комуникация протича дигитално и аналогово.
5. Комуникационните процеси са или симетрични, или комплементарни (Watzlawick 2011: 29–48).

Формулираните от Вацлавик принципи имат много важно практическо значение за межкултурната бизнес комуникация.

С първата си аксиома Вацлавик доказва, че човек непрекъснато изпраща информации за себе си: дори когато мълчи, само езикът на тялото може да бъде достатъчно интензивен. За него поведението в „интеракционна ситуация“ е непрестанно изпращане на съобщения, следователно поведението само по себе си вече е комуникация и тъй като не съществува „не-поведение“, не може да съществува и „не-комуникация“. Всяка комуникация започва с първото впечатление, в мига, в който участниците се видят.

Действие или бездействие, думи или мълчание всички те имат стойността на съобщение: те влияят на другите и другите от своя страна не могат да НЕ отговорят на тези съобщения и по този начин между тях протича комуникация (Watzlawick 2011: 30).

Тази аксиома, наречена също метакомуникативна аксиома, показва, че ние общуваме не само вербално и съзнателно, но и невербално и несъзнателно. Тя има ключово значение в бизнеса, защото първото впечатление често се пренебрегва, а е доказано, че през това няколко секундно сканиране ние вече сме си създали мнение за непознатия, коригирането на което се оказва доста трудно и отнема значително повече време. Една комична ситуация при опит да се установи първи контакт, споделена от служителка на германското посолство в София, представлява добър пример за едно злополучно начало и значително смущение при първото впечатление. При опита си по телефона да си уговори среща с препоръчан от посолството лекар (предполага се, че лицето говори чужди езици) служителката онемява, защото вместо обичайното в Германия представяне с име чува „Ауу!“ и по никакъв начин не се досеща, че докторът отсреща всъщност казва обичайното за България „Ало!“. Това засилва в нея съмненията, че лицето отсреща е професионалист, на когото може да се довери. Въпреки че днес голяма част от фирмите са въвели задължителното назоваване на името на предприятието, това все още не е обичайна практика и е истинска рядкост сред държавните институции и учреждения. При проведен от мен експеримент в периода март–април 2014 г. при 50 обаждания (сред тях малки фирми, данъчни служби, министерства, образователни институции, институт за изучаване на български от чужденци, СУ, УНСС) само трима служители вдигат телефона, назовавайки името на службата.

Втората аксиома – „Отношенията определят съдържанието“, осветлява връзката между същностната информация и емоционалния заряд – желанието на говорещия как точно да бъде разбран и как той гледа на отношенията си с реципиента. „Всяка комуникация се състои от съдържание на съобщението и аспекта на личните отношения, при което второто определя първото“ (Watzlawick 2011: 35).

Отношенията, в които се намират събеседниците, могат да моделират и видоизменят съдържанието на посланието. Въпросът „кой, какво, на кого казва“ контролира разбирането на съобщението. Успешната комуникацията не е просто умението да общуваш, тя е тясно свързана с ангажираността, със съзнанието за себе си и за другия.

Третата аксиома – „Интерпунктуацията на комуникацията определя характера на отношенията на партньорите“, показва, че комуникацията е реципрочен процес, без фиксирано начало и край. „Всяка серия в комуникацията може да се разглежда като непрекъсната последователност в редуването на участниците“ (Watzlawick 2011: 35).

Интерпунктуацията определя структурирането на интеракцията: реда и разчленяването в комуникацията, кой започва разговора, кой и как взема думата. Чрез интерпунктуацията събеседниците се стремят да структурират комуникацията възможно най-ясно и най-ефективно. Това структуриране на изказването също е силно подвластно на културни модели и Вацлавик открива в него корените на множество комуникативни конфликти. Тъкмо структурирането е сред основните конфликтни зони, когато говорим за комуникация между български и германски бизнес партньори.

При така нареченото редуване на събеседниците – съществуват три модела:

- *секвенциална комуникация*, при която двамата партньори се редуват, като всеки изчаква говорещият да приключи своето изказване. Комуникацията е директна и по същество, ориентирана към постигане на конкретна цел;
- *симултанна комуникация*, при която участието на двамата събеседници е неравномерно по продължителност. Те скачат от тема на тема и могат да се прекъсват, започвайки изказването си преди другият да е приключил изказването си. Разговорът се води по-разгорещено и е придружен от по-интензивна жестикуляция;
- *накъсана комуникация*, при която отделните изказвания обикновено са съпроводени с по-дълги или по-кратки паузи. По този начин се дава възможност на събеседника да обмисли казаното и едва тогава да реагира. Този вид комуникация е разпространен във Финландия и Япония, където мълчанието не се възприема като смуцаващо.

При една среща между българи и германци веднага може да се установи различната традиция в интерпунктуацията: за българите е характерна симултанната, за германците – секвенциалната комуникация. Това разминаване често води до негативни емоции и погрешни изводи. Германските партньори интерпретират погрешно прекъсванията от страна на българските събеседници: те приемат това за демонстриране на нетърпение поради липса на респект или липса на интерес. Най-честата реакция в отговор от немска страна е директната забележка, че не са се изказали и молят да не бъдат прекъсвани. Българите приемат тази забележка като грубост, която накърнява хармонията и добрия тон. В това разминаване на интерпретациите се корени и разпространеният стереотип за германците като груби и високомерни всезнайковци.

Четвъртата аксиома – „Междучовешката комуникация протича дигитално и аналогово“, изтъква друг важен аспект в комуникацията. Той засяга пряко подчинеността и отношенията между участниците в интеракцията и затова е особено важно за бизнес комуникацията. Вацлавик въвежда понятията дигитален код на комуникацията, което е словесният език, и аналогов код, който обозначава сферата на паравербалното, и обръща внимание на прагматичните ефекти на невербалната комуникация. С това разделение се очертават

допълнителни проблеми в общуването. Възможни са недоразумения както на семантично (дигитално), така и на аналогово ниво, защото отношенията и емоциите намират израз главно със средствата на аналоговите модалности. Аналоговата комуникация е значително по-нееднозначна от дигиталната и нейното интерпретиране се затруднява особено когато тези знаци са натоварени от участниците с различни културни значения.

Дигиталният език има изключително сложен и мощен логичен синтаксис, но не разполага с адекватна семантика в сферата на взаимоотношенията, докато аналоговият език притежава семантиката, но няма адекватен синтаксис за еднозначна дефиниция на естеството на отношенията (Watzlawick 2011: 48).

Само когато дигиталните и аналоговите изявления са в синхрон, посланието е недвусмислено и комуникацията е успешна.

Чрез петата аксиома – „Комуникационните процеси са или симетрични, или комплементарни“, Вацлавик казва, че човешките взаимоотношения са базирани или на равнопоставеност, или на различия. При симетричната комуникация събеседниците са равни и в процеса на общуване те се стремят да минимализират всяко неравенство. При комплементарната комуникация те се конкурират и допълват, като демонстрират различието със съответно поведение, най-често чрез йерархичните и властови отношения. В бизнес комуникацията тази аксиома действа субтилно и е силно повлияна от културните схеми. Не само вербални, но и редица паралингвистични елементи сигнализират желание за доминантност или равнопоставеност в една бизнес връзка. Например начинът, по който се подава ръката за поздрав в Германия, издава недвусмислено самопреценката за собствения статус и желанието за заемане на водеща, подчинена или по-неутрална позиция. В България водещото при ръкостискането дори в бизнеса е спонтанността и затова все още се наблюдава известно дилетантство при интерпретирането, а понякога и неволни грешки, продиктувани от желание за показване на любезност.

Немският психолог Фридеман Шулц фон Тун, опирайки се на идеята на Вацлавик за диференциране на съдържанието и отношенията, разработва т.нар. комуникационен квадрат, с помощта на който илюстрира общуването и възможните нива, на които се появяват недоразуменията. Той е широко използван и особено практичен за межкултурната комуникация, защото показва как могат да бъдат анализирани и преодолявани редица грешки в разбирането.

Шулц фон Тун прави разлика между *съобщение* (онова, което казвам) и *послание* (онова, което имам предвид) и по този начин прецизира комплексния характер на съобщението. Той го разглежда като сложно съставно от четири компонента: същинска информация (Sachinhalt), апел (Appell), индикация за отношенията (Beziehung), себеразкриване (Selbstkundgabe).

Така всяко съобщение може да бъде интерпретирано и представено по различен начин в зависимост от това коя линия в него надделява (Schulz von Thun 2009).

Четири страни на съобщението могат да се разглеждат като квадрат:

- *информация* – какво съобщавам;
- *апел* – каква реакция искам да предизвикам;
- *отношения* – какво смятам за реципиента и в какви отношенията се намираме;
- *себеизява* – какво разкривам от себе си.

Всички тези линии се съдържат в едно съобщение и те се залагат от говорещия съзнателно или несъзнателно. Реципиентът от своя страна сам търси смисъла на съобщението и сам открива доминиращата според него линия и съответно декодира смисъла на съобщението. В тази връзка от страната на реципиента Шулц фон Тун въвежда метафората „четирите уши“, за да представи нагледно четирите възможни прочита на съобщението. Именно в тази многозначност на съобщението се крие и конфликтният потенциал. При межкултурни различия възможността за неправилна интерпретация на посланията значително нараства. Както кодирането, така и декодирането се базират на нашия опит, на етичните норми и културните практики. Моделът помага за развитието на съзнание за многопластовото звучене на всяко съобщение и стимулира сензитивността и емпатията при общуването. Той се прилага успешно не само в межкултурната комуникация, но и във всяка проблемна комуникация, попаднала в омагьосан кръг. Анализирайки динамичния квадрат, Дагмар Кумбиер стига до кратка дефиниция на грешките в комуникацията.

Изпратени съобщения, които не постигат целта си, защото реципиентът изобщо не ги регистрира или ги възприема преиначено, са *изгубени*; от друга страна говорим за *имагинерни* послания, когато реципиентът открива значения, които отстрещната страна фактически не влага в посланието. (...) Недоразуменията в комуникацията са *изгубени или имагинерни* послания. При това е напълно възможно едно послание да се загуби (напр. на ниво себеизява¹) и на негово място във въображението на реципиента да възникне ново послание (напр. на ниво отношения²) (Kumbier 2013: 50).

Как точно ще прозвучи и ще бъде разчетено едно съобщение зависи от много неща, например от контекста на ситуацията, интонацията, нагласите. Нека да илюстрираме как работи моделът на Шулц фон Тун и как може да бъде използван за анализиране и предотвратяване на недоразумения в българо-германската бизнес комуникация чрез две типични ситуации от професионалния живот, в които се сблъскват българската и немската култура.

¹ Като какъв искам да се покажа чрез казаното.

² За какъв ме смята моят събеседник.

Да разгледаме по-отблизо следната ситуация: в дъщерно дружество в България на германска фирма е назначен български управител по препоръка на дългогодишен партньор, който познава добре българския пазар. Преди да вземе решение дори по нестратегически въпроси, българският ръководител винаги търси мнението на германските мениджъри. От това те са смутени:

1. дразни ги отнемането на ценно за тях време
2. започват да се съмняват в компетентността и професионализма на българския управител и сериозно обмислят идеята да потърсят друг човек.

От гледна точка на немската култура, където общуването е директно и експлицитно, интерпретацията е следната: щом някой задава въпрос, той не знае и има нужда от допълнителни обяснения. Когато човекът е на определена позиция и пита постоянно, това означава, че той не е компетентен и не може да се справя самостоятелно с поверените му задачи. На него не може да се разчита като на добър професионалист.

В българската култура обаче затворените въпроси от типа (смятате ли, че можем..., дали да...) се поставят не поради несигурност, а за да покаже имплицитно уважение към другия. Те са знак за любезност, имат за цел да укрепят добрите взаимоотношения. Скрытият подтекст гласи: „Питам ви, за да покажа, че съм надежден и не подминавам вашето мнение“. Апелът е: „Аз съм любезен и коректен, на мен може да се разчита“.

В случая обаче доброжелателната любезност се интерпретира с отрицателен знак и води към негативни преценки и последствия. Вследствие на културните различия едно положително послание се интерпретира като отрицателно.

Решение: това недоразумение може да се избегне, ако и двамата партньори познават характерните за отсрещната култура модели на мислене и поведение. Ако българският управител преформулира въпроса си като съобщение за аргументирани стъпки, които планира да направи, за да постигне общи корпоративни цели, ще се покаже като инициативен, самостоятелен и отговорен мениджър. Така посланието му ще бъде интерпретирано положително и доверието към него ще се засили. Германският му колега е добре да положи повече усилия за излизане от строгия делови тон. Ако му благодари за идеите и го похвали за набелязаните стъпки, това ще подсили добрите взаимоотношения и ще създаде още по-стабилна база на доверие.

От тази проста ситуация ясно се вижда, че за добрата комуникация се изискват усилия и от двете страни и стремеж към опознаване на различните културни практики. В конкретния случай: тъй като в България рядко се планира, а самостоятелността и липсата на инициатива са едни от слабите характеристики на българския персонал, се налага съзнателно развиване на тези умения. В Германия пък рядко се раздават похвали за добре свършена работа, тъй като се очаква всеки да изпълнява съвестно задълженията си и да търси

съвет само в проблемна ситуация. Същевременно личните взаимоотношения често се пренебрегват за сметка на деловите. Но за подобряване на комуникацията с българските партньори споделянето на личната симпатия е важен ключ към доверието и лоялността. Причината за описаното недоразумение категорично произлиза от културния сблъсък на различната потребност от близост и разграничаване.

Множество неловки ситуации и комуникативни проблеми в българо-германската бизнес комуникация са факт при употребата на изрази от типа „след пет минути“, „след десет минути“, които германците почти винаги интерпретират като фиксирано време. За по-голяма яснота по-долу анализираме тази често срещана конфликтна ситуация с помощта на комуникационния квадрат на Шулц фон Тун.

Партньорът от Германия иска да изясни с българската фирма даден въпрос набързо по телефона. Българският служител е зает с друга спешна задача. Той има нужда от време, преди да се заеме с въпроса на германските колеги, затова казва: „Ще ви се обадя след десет минути“. В българската комуникация това означава: „В момента съм зает и не мога да говоря по този въпрос. Ще оправим нещата в някакъв момент. Важното е да свършим работа, времето не е съществено“.

Германците обаче интерпретират тази реакция като фиксирана уговорка, точно след десет минути те очакват отговор на поставения проблем. Отлагането според тях се дължи на желанието да се проверят точно фактите. Напълно реално е служителят да не държи нужната документация пред себе си, той иска да провери или да приготви съответните документи, за да е точен в отговора си след десет минути.

Когато обаче не последва обаждане, германските партньори са разочаровани и търсят сметка за неизпълнението на дадената дума. Българинът се чувства притиснат и в съзнанието му това се превръща в потвърждение на разпространения стереотип за педантизма и дребнавостта на германците.

Решение: българите трябва да знаят, че разбирането на германците за времето е дигитално, посоченият час е точен, а не ориентиrowъчен, и те очакват стриктното спазване на срока. Ако не може да се фиксира точен момент, трябва да се посочи изрично, че става дума за ориентиrowъчен времеви прозорец. Германците ще си спестят стреса от работата с „неточните българи“, ако направят допълнителни уточнения и евентуално конкретизират колко спешен е въпросът.

С помощта на комуникационния квадрат на Шулц фон Тун могат да се анализират и отстраняват своевременно грешки, възникнали от неправилно или обратно тълкуване, от неразпознаване на сигнали или натоварване на казаното с дописани значения. Ако недоразуменията и конфликтните полета не се предвидят и изчистят навреме, съществува опасност от възникване на напрежение. Оплаквания от типа „Българска му работа!“ и „Германска му

работа!“ все повече ще отдалечават партньорите и ще провалят потенциални възможности. Следната история, записана през април 2014 г., показва как практически се случва това. Българска машиностроителна фирма, която произвежда машинни части главно за Германия и Швейцария, си прави реклама с германското управление и добре обучен български персонал. Комуникацията на немските мениджъри с работниците обаче е доста трудна. Освен езиковата бариера проблеми създават начинът на работа и определени трудови навици. Немският мениджър е учуден от отношението на персонала към машините: не пазят струговете. А най-изумителното е неугледният вид, в който всички оставят машините си след работа. На първата забележка, че след края на работния ден струговете трябва да се почистят, българите недоумяват как е възможно да се иска толкова абсурдно нещо. Нещо, което коства допълнителни усилия без видима полза. Те отговарят с въпрос: „Защо да ги чистим, като утре пак ще ги изцапаме“. Германецът е възмутен: „А защо се къпете, като пак ще се изцапате?“. Българските работници се разсмиват на хубавия виц и продължават да оставят машините мръсни. Германецът обаче настоява това да се прави, следи още по-зорко дали струговете се чистят и критикува. Ако изобщо се изпълнява „тази прищявка“, това се прави немарливо и с неохота. Колкото по-педантичен става германският шеф, толкова по-засегнати са работниците, чувстват се надзиравани и ограничени в свободата си. Влагат повече усилия в опозиционното си поведение, отколкото в ефективната работа. Така отношенията влизат в безкрайна спирала за установяване на надмощие на правилното поведение: българското или германското. Същият мениджър прави връзка между това поведение в цеха с отношението на българите към обществената собственост като цяло: разбити улици, тротоари, асансьори, стълбища водят към чисти и подредени „под конец“ домове, в които събуваш обувките си и влизаш по чорапи. Сякаш светът свършва зад входната врата на собственото жилище.

Така българската фабрика трябва да се раздели с германския си мениджмънт. Остава със своя добре обучен персонал и средните си резултати.

Можем да обобщим, че в межкултурната комуникация особено силно влияние оказва факторът култура, което изисква от всички участници по принцип добра гъвкавост и усет за различните нагласи и модели на поведение, за различния начин да изразяваш намерения и да постигаш целите си. Разпознаването на видимите и недотам видими „правила на играта“ в една чужда среда обаче изисква време и усилия и научаването на чуждия език е само началото.

От съществено значение за межкултурната бизнес комуникация е адаптивността на стила на работа и управление, уменията да се приспособяваш бързо в друга среда. Желанието и на двете страни да стигнат до общ език и мислене зависи от степента на бизнес интересите.

От друга страна, различните навици и разбирания не водят единствено до конфликти, различията могат да се допълват и да се използват съзнателно за подобряване на работата.

КУЛТУРА

Ако погледнем етимологията на думата, ще установим, че понятието култура (от лат. *cultura*) идва от *cultus*. Като причастие на глагола *colo*, *cultus* означава *обработен, украсен, накичен*, а като съществително – *обработване, образование, развитие, почитане, грижа, начин на живот*³ – значения, които в крайна сметка намират място в многобройните дефиниции. Кьобер и Клъкхоун в своето класическо произведение *A critical review of concepts and definitions* (1952) преброяват и посочват 164 различни определения за култура, които осветляват различните аспекти на това понятие и показват колко многопластово и сложно е то. Според тяхното разбиране културата е споделен от група хора феномен, който се съхранява и предава чрез символите. Тя съдържа всички материални и нематериални постижения на дадено общество – идеи и артефакти. Културата е едновременно процес и резултат – тя, от една страна, е продукт на човешкото поведение, а от друга, е елемент и предпоставка за определено поведение (Kroeber, Kluckhohn 1952: 181).

Въз основа на битуващите определения относно понятието „култура“ може да се обобщи, че културата е:

- всичко постигнато в областта на науката, техниката и изкуствата, както и всички подобрения на социалната среда;
- цялостен модел на човешкото знание, вярвания и поведение, препредаван благодарение способността на хората да мислят в символи;
- набор от споделени ценности, явни и скрити модели на поведения и практики, които са характерни за дадена организация или група.

След дълги дебати на Световната конференция по културната политика *Mondiacult* в Мексико през 1982 г., организирана под егидата на ЮНЕСКО, 126-те държави участнички стигат до следната единна формулировка на понятието:

В широк смисъл културата днес може да бъде разглеждана като съвкупност от отличителни духовни, материални, интелектуални и емоционални черти на дадено общество или обществена група. Тя обхваща освен изкуството и литературата, начина на живот, формите на съжителство, основните човешки права, ценностните системи, традициите и вярванията (Mondiacult 1983: 53).

Днес все по-настойчиво се включва и налага една психо-социологическа перспектива към феномена култура. Тъкмо културно-релятивистичното

³ Латинско-български речник (1980), изд. Наука и изкуство.

разбиране на понятието най-вече като национална култура е едно от най-разпространеното.

На първо място глобализацията и развитието на технологиите бе онова, което доведе до скъсяване на разстоянията, до мигновен обмен на информация, до чести и бързи срещи на хора от различни културни среди и превърна културното общуване в още по-динамичен и двупосочно протичащ процес. Това отваряне задълбочи разбирането за системни процеси на интеракция и комуникация и постави въпроса за идентичността. Какви изменения претърпява една култура в контекста на глобалното общуване в мрежи и доколко тя може да се съхрани, са много важни въпроси от практическо значение за съвременната комуникация. Въпреки интензивното смесване и взаимовлияние на културите не можем да говорим за превръщането на културата в някакъв хибрид или генномодифициран продукт. В отделните си нива и пластове тя е податлива на различни форми на влияние, но в ядрото си като цяло продължава да бъде стабилна.

За целите на настоящото изследване, което по пътя на съпоставката търси потвърждение за различните културни идентичности на две нации, българската и германската, ще се придържаме тъкмо към социално-антропологичното разбиране за културата, където на преден план излиза социално-психологическият аспект на понятието: културата не толкова като дейност за извисяване на духа, колкото като поведение (система от ценности, начин на мислене, образци, роли, йерархии, модели, знаци) в рамката на конкретната обществена среда.

Настоящата научна разработка се опира на възгледите за културата, развити от редица актуални изследвания за межкултурните различия и общуването в мултикултурна среда. В тях културата се дефинира като „конфигурация от усвоени модели на поведение и резултатите от това поведение, чиито съставни елементи се споделят и се предават нататък от членовете на дадено общество“ (Linton 1945: 32).

За да разберем мотивите за определено поведение, е необходимо задълбочено да изследваме средата и причините, които пораждаат точно това поведение. „Културата се придобива, тя не се наследява. Тя произтича от социалната среда на индивида, а не от гените му“ (Хофстеде 2001: 6).

Американският антрополог и лингвист от немски произход Франц Боас, наричан баща на американската антропология, като представител на културния релативизъм обръща особено внимание на разнообразието на културите. Той изтъква, че всяка култура е уникална и притежава определени модели на възприятие, начин на мислене и емоционална настройка, които се възприемат като чужди в друга среда. В съвременната антропология като цяло все пак се налага разбирането, че всяка култура има свой специфичен комуникационен код, който обаче може да бъде усвоен и от чужденеца. Гари Фераро обобщава понятието култура като „всичко, което хората *имат* (материалните ценности),

мислят (знания, идеи, ценности, позиции) и *правят* (поведенчески модели) като членове на дадено общество“ (Ferraro 2011: 29).

Последното доказва, че културата е споделен феномен. Тя придава идентичност на обществото. И се превръща в част от основните човешки потребности, защото гарантира оцеляването и възпроизвеждането на *homo sapiens*. По дефиницията на Аристотел човекът е *zoon politikon*, той по природа е социално създание, за него е важно не само оцеляването на индивида, а съхранението на общността като цяло, именно затова необходимостта от интеракция като фактор за оцеляване е довела в продължения на хилядолетия до наложителната необходимост всяко общество да развива своята собствена система на комуникация, която намира израз в специфичните модели на възприятие, мислене и поведение като основни елементи на културата. В този смисъл можем да определим културата като:

процес на адаптиране към заварената от човека естествена среда. Различните човешки общества е трябвало от самото начало на своята история да се научат да живеят във и със конкретното си обкръжение (Bronszinsky-Schwabe 2011: 70).

Именно в зависимост от конкретните изходни условия се формират и различните култури. Изграждането на елементите на всяка култура (ориентировъчни системи и модели за поведение, социални йерархии, роли, ценности, норми) е дълъг процес, който се пази, предава и развива от всички принадлежащи към дадената култура. Индивидът не се ражда с изградени социални и културни структури, той усвоява тези структури в процес на учене и възпитание. Приемането на елементите и кодовете на тази култура от всеки индивид означава идентификация с нея и съответно с групата. Колкото по-ясна е идентификацията с една култура, толкова по-силни са и перспективите за оцеляване не само на групата, но и на отделния неин член. Всеки индивид се ражда и расте в определена, вече съществуваща култура. Процесът на адаптиране започва от най-ранна възраст и първоначално е несъзнателен. Учените установяват, че между 7- и 10-годишна възраст децата вече са усвоили всички основни ценности и норми на поведение на своята култура. Този процес на израстване в една култура се нарича социализация, като в английското понятие (*enculturation*) най-ясно се поставя знак за равенство между възприемането на културните модели и приобщаването към групата (обществото). Доказано е, че човешкият мозък работи социално ориентирано – не само при ранната социализация, но и чрез емпатията и умението светкавично да се отгатват мислите и чувствата на другите, което служи като инструмент за адаптация към групата.

Интеграцията в културата на дадена общност става с възприемане на нейните специфични кодове на комуникация (език, невербални сигнали, ритуали, традиции, модели на поведение, ценности, норми, табути и пр.), на които се базират съвместният живот, дейността и развитието на обществото. Кому-

никативното поведение на пръв поглед е нещо автоматично, но зад неговите правила се крият ценностите, нормите и табутата, които за чуждото око понякога са неразпознаваеми. Едуард Т. Хол сравнява човешкия мозък с компютър, който регистрира и подрежда външната реалност само в съответствие с компютърната си програма. И пише:

Хората от различни култури не само говорят на различни езици, но което може би е още по-важно, обитават различни сетивни светове. Селективното сканиране на сензорната информация признава някои неща и филтрира други (Hall 1990: 2).

Холандският изследовател Хеерт Хофстеде застъпва подобна теза – културата се състои от неписаните правила на социалната игра. „Тя е колективно програмиране на ума, което различава членовете на една група или категория хора от друга“ (Хофстеде 2001: 6).

От кратката и съдържателна дефиниция на Хофстеде може да заключим, че културата е:

- ▶ ментален софтуер;
- ▶ програмирано съзнание,
 - което се споделя от всеки член на дадена общност, група или организация
 - и което определя тяхното поведение.

Оттук следва, че:

- ▶ културата е система за ориентиране за групата, обществото;
- ▶ чрез културата интерпретираме света и обкръжението си;
- ▶ културата ни казва как да разбираме света и съответно как да се държим;
- ▶ културата ни помага да придадем смисъл и подредим външния свят;
- ▶ културата е динамична система, която се променя с времето;

Следователно, познавайки установените в дадена култура модели и норми, можем не само да разбираме, но и да предвиждаме определени действия и реакции.

Много експресивно е описанието на Фонс Тромпенаарс на *културата като нормалната ни жизнена среда*, за която си даваме сметка едва когато попаднем в чужда среда. „Рибата открива потребността си от вода само когато вече не е в нея. Собствената ни култура е като водата за рибата. Тя е нашата жизнена среда. Ние живеем и дишаме чрез нея“ (Тромпенаарс 2004: 31).

КУЛТУРНОСПЕЦИФИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ПОВЕДЕНИЕТО И МЕЖДУКУЛТУРНИ РАЗЛИЧИЯ. СЪПОСТАВЯНЕ НА КУЛТУРИТЕ: КОНЦЕПЦИИ И МОДЕЛИ

Сред най-известните модели за изображение на културата са „айсбергът“, реплика на фройдисткото представяне на човешката психика, популяризи-

ран от Едуард Хол, както и „лукът“ на Хеерт Хофстеде, на който се спираме по-подробно. И двете изображения онагледяват едно и също нещо – изключително важното обстоятелство, че само малка част от културата е видима, докато най-същественото – стойностите, светогледът, убежденията, нагласите на едно общество, които се явяват на практика и най-могъщият двигател на човешкото поведение, са дълбоко скрити и много устойчиви образувания. И ако човек сравнително лесно може да се информира за политическата, икономическата или законодателната система на дадено общество, то за достигането и разгадаването на кодовете на поведението са необходими много по-голяма наблюдателност и знание.

МЕЖДУКУЛТУРНИТЕ РАЗЛИЧИЯ СПОРЕД КОНЦЕПЦИЯТА НА ЕДУАРД ХОЛ

Родоначалникът на межкултурната комуникация Едуард Хол слага знак за равенство между „култура“ и „комуникация“, доколкото всичко, което човек казва, произвежда и притежава, има определен смисъл за събеседника му, предава някакво послание (още с облеклото, колата, начина, по който стои, човек предоставя достатъчно информация за себе си). В своите изследвания Хол се концертира върху онези различия в поведението, които са заредени с потенциал за отключване на комуникационни конфликти. Така Хол отсява четири модела на основно поведение, по които културите се различават помежду си.

Особена известност му носи анализът на отношението на различните нации към времето и пространството, които той определя като основополагащи величини. Два аспекта определят „ориентирането в пространството“: лична сфера и публична територия. Всеки човек има нужда от лично пространство, което е невидимо. То покрива човека като стъклен похлупак и в него той допуска само много близки хора. Отвъд този невидим мехур, който обхваща интимната и личната дистанция и съпровожда човек навсякъде, се простира публичната територия, разделена на две зони в зависимост от взаимодействията между хората: социална и публична дистанция (Hall 1990: 114). Така Хол описва субективните нагласи в различните културни контексти по отношение на физическата дистанция, която всеки човек се стреми да спазва.

С концепцията си „ориентиране във времето“ Хол обяснява различното поведение на културите в зависимост от отношението към времето. Времето е величина, която стои в основата на множество съпоставителни анализи на различни култури и се оказва един от най-категоричните критерии за диференциране. Заслугата на Хол е, че въвежда термините полихронизъм и монокронизъм като илюстрация на това как хората в дадена култура възприемат и структурират времето в зависимост от това дали са склонни да вършат нещата

едновременно или последователно (Hall 1990: 173). Величината монохронизъм и полихронизъм показва дали в една култура:

- времето е мащаб за всичко („времето е пари“)
- или времето е подвластно на хората („времето е бесплатно“; „времето е наше“).

Тази величина е особено важна, защото ясно разграничава културите и същевременно може да доведе до неразбиране и дори до остри противоречия в комуникацията. Затова нейното познаване е от съществено значение за успешното сътрудничество. Друг съществен елемент за Едуард Хол е „комуникационният контекст“, или това как се съхранява и предава информацията в обществото. Дали за разбирането на едно съобщение човек трябва да разполага с предварителна информация, която не се получава експлицитно. Едуард Хол въвежда понятието „висок“ и „нисък“ контекст на общуването, което днес вече често се използва в съвременната антропология. В зависимост от начина на предаване на съобщенията той разграничава култури с висок контекст на комуникация и култури с нисък контекст на комуникация.

Културите с висок контекст на комуникация (към които можем да причислим България) са колективистични, интуитивни и съзерцателни. Това означава, че междуличностните връзки са от първостепенно значение, включително и при размяната на информация. Хората в тези култури са водени не толкова от разума, колкото от чувствата и интуицията. Думите не са толкова важни, колкото контекстът, към който се причисляват всички предходни информации, включващи и паралингвистичните елементи като тон, интонация, изражение на лицето, жестове, поза, статус и дори семейната история на лицето. Запазването на хармонията е от първостепенно значение. Избягването на директната конфронтация налага имплицитен стил на общуване, където информацията се предава „между редовете“, често пъти закодирано и е разбираема главно за членовете на съответното общество.

На другия полюс Хол поставя културите с нисък контекст на общуването (към които можем да причислим Германия). Там яснотата е важна предпоставка за добрия резултат. Тези култури са логични, линейни, индивидуалистични и ориентирани към действието. Приоритет имат логиката, обективната действителност и прямотата. Само подреждането и анализът на фактите водят до съевременно изчистване на проблема. Решенията се вземат въз основа на реални обстоятелства, а не по интуиция. Дискусиите завършват с действия. Тези култури залагат на директния експлицитен стил на комуникация, в който точната и недвусмислена формулировка ограничава опасността от грешки, думите се приемат буквално и цялата информация се съдържа в съобщението, за разбирането на което не е необходим допълнителен контекст. Директното изказване на мнение не е оскърбително, то е важно и ефективно за обществото като цяло и е поставено над личните взаимоотношения. Германците са строго ориентирани към съдържанието и в работна среда пренебрегват лич-

ните отношения. За да бъде редуциран рискът, те отдават голямо значение на фактологията, уточнява се всичко до най-малките детайлите. Обясненията са по-пространни с множество аргументи и факти. За да се избегнат всякакви недоразумения и двусмислени тълкувания, те избягват хумора и се фокусират върху директните и точно формулировки. Директният стил на комуникация, който в България не се приема добре от служителите, до голяма степен е свързан с желанието за елиминиране на риска.

Заради това различие типичното за германеца очакване за изчерпателна информация се сблъсква със съвсем различна вербална практика. Важен подход във вербалната комуникация за германците е именно експлицитността и свързаните с нея точност, изчерпателност и фокусиране в съдържанието, които максимално редуцират възможността за свободна интерпретация. Всичко, което е важно, което е необходимо за ориентиране в ситуацията, трябва да бъде вербализирано. За тази цел е задължително да се говори открито, да се казва точно онова, което се мисли. Намеците и алюзиите са несериозни и просто не се вземат под внимание. Само експлицитно вербализираното съобщение според германците е съдържанието, което трябва да бъде комуникирано, и те не допускат, че има допълнителни кодове, които са от решаващо значение за декодиране на истинското съдържание. За тях достоверна и надеждна е само информацията, която се получава по „каналния ред“, и то „накуп“. Те не знаят, че неформалните разговори по различни поводи и по различно време също дават важен контекст за интерпретиране на съответната ситуация и трябва да бъдат вземани предвид.

Това различие много добре може да се онагледя чрез сравнението между табелите или указанията за използване на предмети и съоръжения в България и Германия. Прави впечатление, че немските табели обикновено са много конкретни и подробни, докато българските са лаконични и доста императивни. Забранителните табели на немски например почти винаги посочват причините и евентуално последиците при престъпване на забраната, докато тази информация в българските е спестена, тя би следвало да е ясна от само себе си, важно е само ограничението или забраната.

КОНЦЕПЦИЯТА НА ХЕЕРТ ХОФСТЕДЕ ЗА КУЛТУРНИТЕ РАЗЛИЧИЯ

Холандският психолог Хеерт Хофстеде е първият, който изследва и дава количествени измерения на културните различия въз основа на едно от най-подробните емпирични проучвания, правено някога за културните характеристики.

За да онагледя зависимостта между явленията, в които се проявяват културните различия, Хофстеде използва прочутия си модел на „лука“. През 1968 и 1972 г. той прави едно от най-мощните емпирични проучвания сред около

116 000 служители на IBM от над 50 държави и групира в четири категории многобройните феномени, чрез които се манифестират културните различия:

- ▶ символи и практики;
- ▶ герои или образци;
- ▶ ритуали;
- ▶ ценности.

Най-външният слой съдържа видимите елементи на културата (като артефакти, език, облекло, навици при хранене и пр.), които забелязваме дори само при една екскурзия в съответната страна, а най-дълбоко скрити остават реалните ценности. И макар като цяло културата да е динамична система, промяната се извършва бързо само във външните „люспи на лука“ и много бавно в сърцевината му.

Националните ценности трябва да се приемат като даденост, толкова непоклатими – като географското положение на страната, толкова предопределени – като климатичната зона (Hofstede 2012: 543–544).

Защото ценностите са:

- ▶ централната същност за съответната група или общество;
- ▶ червената нишка в ориентировъчната система на обществото;
- ▶ ценностите са нещо, с което съответната група или общество строго се съобразява;
- ▶ те са изключително важни, но търпят компромиси.

ИНДЕКС ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА МЕЖДУКУЛТУРНИТЕ РАЗЛИЧИЯ НА ХЕЕРТ ХОФСТЕДЕ

В резултат на статистически анализи Хофстеде установява, че в различните страни в конкретни сфери (като социалното неравенство, взаимоотношенията индивид–група, риск–сигурност, толериране на определени поведенчески модели) се появяват „едни и същи основни проблеми. Само решенията на тези проблеми в отделните страни са различни“ (Хофстеде 2001: 16). Хофстеде обобщава изводите си и още през 70-те години разработва първия уникален модел с четирите измерения на културните различия като теоретична основа за описание на разликите и ценностните перспективи между националните култури. Той предлага теоретична рамка, анализираща взаимовръзката между организационните действия и културните нагласи. Хеерт Хофстеде продължава наблюденията и опитите си до ден-днешен, които потвърждават и доразвиват установените резултати. В първоначалното изследване България не е включена. Хофстеде разширява кръга на изследваните държави и допълва модела, основаващ се на първоначалните четири измерения на културните

различия с още две измерения. Именно шестото измерение в скалата си Хофстеде заимства от разработките на българския си последовател и сътрудник Михаил Минков, когото кани като съавтор в третото и преработено издание на класическото си произведение *Култури и организации. Софтуер на ума* (*Cultures and Organizations: Software of the Mind*, 1991, 2005, 2010), преведено на повече от 20 езика. За статистическите измервания за България и своите анализи българският антрополог се позовава на емпиричните данни от различни големи световни проучвания и анкети – на базите данни, събрани и анализирани в най-големия световен научен проект *Световно изследване на ценностите* (СИЦ, World Values Survey) от 1980 г. насам, както и на представителните извадки от мащабното *Европейското изследване на ценностите* през четвъртата му вълна 2008–2009 (European Values Study), а също и на публичната информация от проучванията за възгледите, проведени през 2002–2003 г. от американския институт Pew Research Center.

Изводите по отношение на измеренията на българската култура в модела на Хофстеде са потвърдени и чрез представително изследване на ценностите и културните практики в България, проведено от екип на проф. Хайгануш Силгиджийан сред служители и мениджъри в български фирми съответно през 2000 и 2005 г. (Силгиджийан 2007), както и от екипа на проф. Цветан Давидков (Давидков 2002).

Хофстеде е най-цитираният учен в областта на межкултурните изследвания, а присъствието на България в неговите скали за измерване на различията улеснява значително настоящия съпоставителен анализ и гарантира точността на изводите. Измеренията, характеризиращи една национална култура според теорията на Хеерт Хофстеде, са:

- ▶ властово разстояние (Power Distance);
- ▶ индивидуализъм срещу колективизъм (Individualism);
- ▶ мъжественост срещу женственост (Masculinity);
- ▶ избягване на несигурността (Uncertainty Avoidance);
- ▶ дългосрочна срещу краткосрочна ориентация (Long/Short Term Orientation);
- ▶ задоволяване срещу сдържаност (Indulgence/ Restraint).

Какво по-точно означават тези измерения?

ИЗМЕРЕНИЕТО „ВЛАСТОВО РАЗСТОЯНИЕ“

„Може да се каже, че тази величина е барометър за неравенството в обществото“ (Hofstede 2012: 1073), защото тя се занимава със социалната дистанция в едно общество, с това как се възприема властта и какво значение имат йерархическите структури. Тя разглежда следните въпроси:

- ▶ доколко йерархическите структури се приемат за абсолютна даденост;
- ▶ до каква степен се изпитва респект към хора във висока позиция и как се възприемат различията в общественото положение;
- ▶ как е разпределена властта;
- ▶ как се възприемат социалните и икономически различия.

ВЛАСТОВАТА ДИСТАНЦИЯ В БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

Методиката на Хеерт Хофстеде е тествана с редица анкети, проведени от различни екипи нееднократно в български условия. Анализирайки интерпретационните таблици, Цветан Давидков заключава и потвърждава, че „България определено е сред страните с голяма властова дистанция“ (Давидков 2009: 71). Ефектът от това върху организациите се изразява в строга вертикална йерархична система и екзистенциално неравенство. По този показател България според цифровите стойности на Хофстеде достига 70 пункта (за сравнение: стойността на Германия е 35, вж. фиг. 1). Властовото разстояние в България се характеризира със силна демонстрация на властовите структури. Българското училище е хрестоматиен пример в това отношение. Както е известно, училището не коригира, а по-скоро утвърждава разпространените в обществото ценности и образци на поведение. По принцип отношението между обучаващ и обучаван може да бъде характеризирано като своеобразна властова структура. В нея преподавателят прилага специфичен набор от награди и наказания, с които да стимулира обучаваните и да влияе върху тяхното ангажирано участие. Ролите в двойката „учител–ученик“ в България са белязани от силно властово разстояние. По време на час инициативата задължително идва от страна на учителя; от учениците се очаква да седят мирно и да пазят тишина. Те вземат думата само след вдигане на ръка и ако учителят ги посочи. Желателно е да дават точни и ясни отговори, които се придържат към вече казаното от учителя. От учителите се очаква да знаят всичко. Учителят винаги е прав и не може да му се противоречи, нито да бъде критикуван. Всяко мнение, което се отклонява от обичайното, се заклеймява, инакомислещите се осмиват и потискат, грешките се наказват. Ако някой ученик „пречи“ на учебния процес, той се наказва, а често се викат и родителите му. След забраната на физическото насилие и боя най-разпространената форма на наказание е възлагането на повече домашни.

Като потвърждение на тази реалност са и резултатите от национално представително проучване сред учителите за състоянието в българското училище, проведено от социологическа агенция „Глобал Метрикс“ сред 300 учители от 1 до 8 клас в цялата страна в периода 6–20 юни 2015 г. Сред най-големите проблеми учителите посочват липсата на дисциплина (48%).

В култури с ниско властово разстояние като Германия учителят трябва да

се отнася към учениците като с равни, а процесът на обучение е ориентиран към ученика. Стимулира се инициативата на децата. В ученето те трябва да са активната страна. Когато не разбират нещо, трябва да питат. Системата е отворена за дискусии, различни мнения и идеи. Знанието не се задава наготово, а до него се стига с търсене.

Корените за това поведение са заложени още в семейството. В България децата се възпитават в послушание. Детето се контролира непрекъснато, постоянно някой бди над него и го предупреждава за възможни опасности (да не падне, да не се изцапа, да не си намокри краката, да носи терличките; опасните занимания са забранени за децата). Една от първите думи, които детето чува е забраната „Не!“ , а самото то бързо и последователно бива отучвано да отказва. В резултат на което децата стават несамостоятелни, тяхната зависимост се поощрява с всички средства. Майката (респ. бабата) не оставя детето да открива и овладява света само. Дори когато седи във влака до прозореца, неговото внимание постоянно е насочвано от родителите към обектите, които според тях си струва да бъдат регистрирани. А желанието на детето да надникне зад визуалната страна на нещата, да разбере същинското им предназначение най-често бива пресичан под мотото „много питаш“.

Родителите покровителстват децата, докато самите те не създадат свое семейство. По-големите братя и сестри често заемат ролята на родителите спрямо по-малките. Те подражават на родителите – понякога дори са по-строги във възпитанието, но и много грижовни към по-малките.

Хофстеде прави интересно сравнение между определението лош характер и слаб характер, когато става дума за възпитание на децата. В една родова култура от детето се очаква да е послушно и да не „отвърща“ (особено на по-възрастните). И ако то не спазва това правило и не отговаря на тези очаквания, а изказва мнението си, получава етикета, че има лош характер. В индивидуалистичните култури децата биват приучвани да мислят самостоятелно и да си създават собствено мнение, а ако детето повтаря единствено „мненията на другите, се смята за слабохарактерно“ (Хофстеде 2001: 80). Нека посочим един съвсем пресен пример за това от социалния експеримент „VIP Brother“ сезон 2015, където една участничка номинира за изгонване своя съквартирантка, защото никак не одобрява поведението ѝ. В същото време тя в нито един момент не ѝ е казала директно мнението си, тъй като въпросната участничка е на годините на майка ѝ и следователно е неудобно да я критикува. Виждаме как в този своеобразен социален експеримент, който изважда на повърхността характерни поведенчески модели, двама души гледат на себе си не като на съперници в телевизионна игра, а автоматично приемат силно неравностойни роли, продиктувани им от възпитанието и обществената практика.

Самият Хофстеде обяснява механизма на възпроизвеждане на културните модели на поведение: тъй като в семейството се корени нашият първи ментален социален софтуер, влиянието му е огромно и е трудно вече съществу-

ващите модели на мислене да бъдат изкоренени или променени (Хофстеде 2001: 43). Така моделът се репродуцира по-късно в училището, университета, професията, обществото.

Властовите структури се пренасят и в поведението на работното място. В страни като България зависимостта на служителите от техните началници е голяма. Тя се приема като даденост, обикновено с отрицателен знак. Отношението служител–началник много напомня на връзката баща–дете, ученик–учител. В повечето случаи служителите предпочитат авторитарния тип управител, подобно на добрия баща, който поставя задачите, контролира работата, наказва или прощава грешките. В тази връзка би следвало да се интерпретира и прословутото неспазване на правилата в България. Правилата и законите тук не са нещо неприкосновено както в Германия, където те изначално са създадени, за да служат на общото благо. В България те по-скоро представляват продължение на властта, която в очите на хората мисли само за себе си и ограбва народа. Законите се приемат скептично, тъй като често са използвани с политически цели. Не само по време на тоталитаризма, но и в новото демократично време хората вярват, че се приемат редица закони, които облагодетелстват определени икономически кръгове и групи лица. От тази гледна точка неспазването на всички правила е вид съпротива и несъгласие срещу произвола и несправедливостта на държавата. Неспазването на закона е форма на протест, а разбирането за свободата е равнозначно на противопоставяне на официалните структури. От друга страна, отношението на българите към писаните правила е съвсем прагматично. Те се прилагат изключително гъвкаво според ситуацията, а липсата на правова държава и ширещата се безнаказаност стимулират още повече подобно отношение към законите и реда. Тази гъвкавост се превръща в конфликтно поле при работа с германски партньори, които посочват, че „прекалената гъвкавост пречи на работата им с българи“ (според записан разговор с един от крупните германски инвеститори в България от януари 2015 г.).

Благосъстоянието и властта в България са неразривно свързани. На властта се гледа като на привилегия, възможност да стигнеш лесно до добър живот. В същото време в обществата с ниска социална дистанция използването на властта се регулира от закона и моралните норми за добро и зло. Неравенството принципно е нежелателно като краен резултат, защото е опасна предпоставка за социално напрежение. Законът гарантира, че всички, независимо от общественото положение, имат равни права и задължения. „Властта, благосъстоянието и статусът не вървят ръка за ръка“ (Хофстеде 2001: 51).

В България дори при явни несправедливости формите на протест са пасивни. Както казва големият българист Норберт Рандов: „българите са най-послушните бунтари“. Именно затова толкова разпространено у нас е демонстрирането на власт. Доста популярни са символите на високо обществено положение, които правят властта видима (луксозни коли, скъпи дрехи,

бижута, часовници). Парите и богатството засилват репутацията, затова доста често се върви по обратния на логиката път. За разлика от западноевропейската причинно-следствена връзка, според която успеят човек купува скъпи вещи, защото може да си ги позволи, в България се сблъскваме ежедневно с мисленето: „има скъпи вещи, значи съм успял“, тук е важно не толкова да си богат, а да го покажеш. Конкретни примери за несъответствие между социалното положение и демонстрацията на скъпи предмети всеки би могъл да намери в непосредственото си обкръжение.

В западните демокрации изтъкването на символите, внушаващи определен социален статус, будят недоверие.

Хофстеде установява, че индексът за властовото разстояние е в пряка зависимост със следващото измерение в методологията му – индивидуализъм срещу колективизъм. България е добър пример, който потвърждава заключението на Хофстеде, че общества с голяма социална дистанция обикновено са колективистични.

В културите, в които хората са относително независими от вътрешни групи, те обикновено имат по-малка зависимост от властните (Хофстеде 2001: 76).

ВЛАСТОВАТА ДИСТАНЦИЯ В НЕМСКАТА КУЛТУРА

Като страна с ниска социална дистанция Германия се различава значително от българското общество в отношението си към социалното неравенство, където всички усилия са насочени към минимизирането му. Основните цели във възпитанието са развитието на самостоятелност и социална отговорност, както и стимулирането на чувството за равнопоставеност. Този принцип е заложен още в отношението деца–родители: отношението към децата повече или по-малко е като към равнопоставени от мига, в който те станат активни. Целта на семейното възпитание е детето да поеме отговорност за живота си, колкото може по-рано. Детето бива окуражавано само да овладява света. „На детето е позволено да противоречи на родителите – то се научава да казва „не“ много рано“ (Хофстеде 2001: 42). Детето се учи да бъде самостоятелно, а „под самостоятелност се разбира способност за преценка, критичност, вяра в собствените качества, собствена воля, конкурентност“ (Schroll-Machl 2013: 118).

Компетентност и усърдие са най-важните качества, които ще бъдат от полза както за индивида, така и за общността. Ред, дисциплина и самоконтрол, но не под формата на сляпо покорство, а в съчетание с устояване на личната свобода, е немската рецепта за просперитет.

За развитието на тези ценности допринася много протестантската етика в Германия, която възприема труда като жизнена необходимост. Благосъстоянието трябва да се изработва, то не е даденост и всеки има равен шанс за постигането му. Усърдието е пътят към самоуважението и респекта на другите. На това се дължи и прословутата немска дисциплина, която е родила

едни от най-големите световни търговски марки и най-силната икономика в Европа.

Консенсусът и справедливостта са другите важни принципи, които редуцират социалното неравенство. Типично за немската практика е решението да се вземат общо, с демократично обсъждане на всички аспекти и чрез възможността всеки да изрази мнението си. Чрез участието си всички са отговорни за решението. Включването във вземането на решение е един от най-силните мотивационни фактори на работното място. Немците са научени да отстояват своите позиции и се убеждават в противното само на базата на рационални аргументи, а не защото опонентът е по-високопоставен. „Веднъж взети, решенията се фиксират и се превръщат в задължителна норма, която се спазва стриктно от всички“ (Rösch 1999: 60).

Отклонения от решението, пък било то и под формата на импровизации с по-добри идеи, са недопустими и трябва да бъдат обсъдени.

Справедливостта се асоциира с прилагането на еднакви стандарти за всички по отношение на правата, задълженията и шансовете.

На работното място зависимостта на служителите от началниците е по-ограничена, предпочитан тук е партиципативен стил на управление, който разчита на екипността, личната отговорност и инициативата на служителите. На подобен стил на управление в България би се гледало като несигурно и слабо управление.

Йерархиите в предприятието са по-скоро функционални структури, те дефинират кой каква роля и какви задачи изпълнява, за да бъдат реализирани определени стратегии за постигане на корпоративните цели. Освен че ръководителят работи екипно със служителите си, от него не се очаква натиск и постоянно контролиране. От служителите се очаква съвместно изпълнение на задълженията, самоконтрол и своевременно информиране за грешки и проблеми. Признанието за грешка говори за професионална отговорност и не води до санкции, а до отстраняването на проблема, преди той да се е задълбочил. Прикриването и премълчаването на проблеми е осъдително. „Немците обичат екипната работа и колегиалността. Те обичат да обменят опит с колегите си и да координират с другите какво и как го правят“ (Rösch 1999: 60).

От друга страна, служителите следват интересите на работодателя само ако те съвпадат със собствените им интереси. Емоционалната дистанция помежду им също не е голяма, при необходимост служителят винаги може да се обърне за разговор към началника, той е достъпен, при несъгласие може да му се противоречи. Ролите са взаимозаменяеми.

Видимата страна на ниската властова дистанция е негативното отношение към демонстрирането на благосъстояние и власт. В Германия не се гледа с добро око на символите за статус. И тук се разкрива влиянието на протестантските добродетели: пестеливост, смирение, усърдие, материален просперитет, но редуциране на показността.

Следната ситуация, цитирана от Зигрун Комати в книгата *Културен шок*, илюстрира добре сблъсъка на българската и германската култура вследствие на различията по измерението властово разстояние. Немски предприемач решава да инвестира в туристическия сектор и открива хотел с ресторант в София. Назначава общо 35 служители, българската му съпруга отговаря за счетоводството и контрола, той се заема с ръководството и маркетинга. Бизнесът върви добре. След половин година жена му излиза в отпуск по майчинство и финансовият отдел и контролът се поемат от жената на един от служителите в хотела. От този момент нататък мениджърът всекидневно бива затрупван от „дреболии“, които възникват поради лични разпри и разногласия сред персонала. Той обаче отказва да бъде строгият началник, който да удари с юмрук по масата. Предпочита да ръководи предприятието по западен модел, разчитайки на екипност, самоконтрол и взаимно доверие. Не иска да се превръща в надзирател.

Една година по-късно съпругата му се връща на работа. Още на следващия месец приходите му значително се покачват. При проверка на документацията се установява, че доста средства са били отклонявани. Немският мениджър се въбесява заради измамите. Исква да заведе дела, но жена му го убеждава, че е безсмислено, защото е трудно да се докаже. Вземат друго решение: трябва просто да въведе строг външен контрол. Определя по един човек във всяко звено, който срещу малко по-висока заплата отговаря за работата там и е длъжен да му докладва всеки ден в точно определен час. Така немският мениджър е разтоварен от злободневните проблеми (кой с кого, защо си е сменил дежурството и пр.) и се посвещава изцяло на значително по-важните си задачи като управител. Сега служители са управлявани значително по-строго, те получават нареждания и постоянно биват контролирани. Този стил на управление, който му е чужд и никак не харесва, се оказва резултатен в България (Flader, Comati 2008: 146).

Различният стил на управление е едно от най-съществените неща, пряко повлияни от властовата дистанция. Тук различията са толкова съществени, че автоматичното пренасяне на мениджърски подходи е доста неефективно.

Очакването на постоянен контрол отвън, прикриването на проблеми и грешки, вечното оплакване от „некадърния шеф“ са само част от различията. В таблицата на с. 144 са систематизирани всички конфликтни несходства по този показател, които влияят на бизнес отношенията.

ИЗМЕРЕНИЕТО „ИНДИВИДУАЛИЗЪМ“ СРЕЩУ „КОЛЕКТИВИЗЪМ“

Този индекс определя приоритетите в обществото по отношение на взаимовръзките между хората – дали връзките помежду им са по-слаби или по-силни. Кое стои в центъра и доминира мисленето. Как се възприема отделната личност по-скоро:

- като индивид
- като част от групата.

Характерни черти на индивидуалистично ориентираните общества са:

- ▶ нуклеарно семейство;
- ▶ връзките между хората са слаби;
- ▶ в центъра стои индивидът;
- ▶ важно е всеки да „поеме и да върви по своя път“;
- ▶ високо се цени независимостта, личното постижение, личните цели и решения: „да плуваш срещу течението“ е по-добре отколкото „да се носиш по течението“;
- ▶ хората се грижат сами за себе си и отрано са готови да поемат отговорност за живота си;
- ▶ професионалната мобилност е по-голяма, всеки се чувства свободен да напусне групата;
- ▶ цени се откровеното мнение;
- ▶ цени се директността и откритостта в комуникацията;
- ▶ конкуренцията има приоритет пред кооперативността.

Характеристики на колективистично ориентираните общества:

- ▶ патриархално семейство;
- ▶ хората са интегрирани от самото раждане, растат, живеят и мислят в затворени „ние“-общности, които ги закрилят (цял живот), като в замяна се очаква пълна лоялност към групата (напр. участия в общи празненства);
- ▶ силно чувство на привързаност към групата;
- ▶ групата е по-важна от личната реализацията на всеки неин член;
- ▶ в центъра стои групата като цялост (НИЕ – преди АЗ);
- ▶ хармонията и запазването на личните отношения е по-важно от откритостта и прямотата в комуникацията (директните забележки са обидни);
- ▶ в общуването се избягват директните изявления (голяма част от информацията се пласира между редовете);
- ▶ откровеността и личното мнение се потискат в името на хармонията, тъй като по-важно е мнението на групата;
- ▶ слаба професионална мобилност (децата често наследяват професията на родителите, а назначенията често стават чрез познанства).

КОЛЕКТИВИСТИЧНИЯТ ХАРАКТЕР НА БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

България е сред посочените за пример колективистични страни наред с Китай, Индия, Корея, Япония, Мексико, Италия и Гърция.

„България е с доста силно запазена родова система и е на едно от първите места в Европа в това отношение“ (Минков 2007: 28). Колективистичният характер на българското общество впрочем е една от най-съществените черти, които определят поведението и мисленето в българската култура.

Интересни са българските поговорки, които обобщават много добре тъкмо гореизложените характеристики, тъй като фолклорът е духовна еманация на обществото и предава чрез пословици, поговорки и приказки ценностите и правилата за поведение: „Всяка жаба да си знае гола“; „Една шугава овца цяло стадо ошугавява“; „Вярна дружина – яка твърдина“; „В задружна къща немотия не влиза“; „Гдето пеят много петли, там късно съмва“.

Ефектите от колективизма в съвременния живот откриваме на първо място в традицията на „задружното“ голямо семейство, липсата на структури, които благоприятстват отделянето на младите хора от родния дом и започването на самостоятелен живот. В България младите живеят с родителите си често до брака и дори до старини. Голямото семейство под един покрив все още е често срещано. Според изследването на фондация „Фридрих Еберт“ за социологическия портрет на българите на възраст между 14 и 27 години 3/4 от младежите живеят с родителите си. Промените в тази структура са в резултат главно на икономическа миграция, а в художествен план обикновено са пресъздадени драматично: от началото на ХХ в. „Я, кажи ми, облаче ле бяло“ (Ран Босилек 1916) до най-новия век „Къде ли са, майко, чедата ти / на тежки гурбети обречени“ (рефрен от съвременна песен на Кичка Бодурова). Сред наложените образни метафори, като започнем от фолклора и изкуството (емблематичното за всеки първолак Вазово стихотворение „Детенце мъничко“) и стигнем до рекламите от най-ново време (ДСК), е споеният в едно образ на възрастна жена и невръстно дете. Ако погледнем отвъд битийността на тази картина, ще открием грандиозната комичност на източната философия за цикличността на света, за приемствеността, за живота като безкраен кръговрат (Славов 1995: 50).

В българската родова култура имат приоритет затворените групи и във всички сфери се прави разлика между „ние-групата“ и „групата на другите“. Българското колективистично общество дава преимущество на плоскостта на персоналните отношения. Личните контакти са ключът към успех дори на работното място и в бизнес комуникацията.

Освен посочените по-горе български поговорки като образно представяне на родовата обвързаност, примери откриваме и в рекламата, а както е известно, ефективната реклама работи с утвърдените ценности в едно общество. Български продукти открито се рекламират с посланието „за наши хора“ като обещание и гаранция за най-високо качество. А българските фермери редом с производството за пазара винаги поддържат специална градина за задоволяване само на собствените нужди.

Подобно разделение води до едно типично българско явление, което в последните години се задълбочи. Поведение, което може да се нарече социално безразличие, а българският антрополог Михаил Минков го определя като пълна липса на емпатия. Има безброй примери от ежедневието ни за това: от феномена „български шофьор на автобус“, през изгорялата крушка на общото стълбище, до липсата на достатъчно ясни указателни табели в комбинация с най-разпространения надпис „Тук не е информация“ (Минков 2007: 67). И макар понякога тези ситуации да ни изглеждат дребни и банални, всъщност отразяват нещо много по-комплексно, защото зад думите или действията са скритите културни особености, които са потенциални причини за конфликт при сблъсък на два културни „айсберга“.

Българинът е много взискателен към другите, но е снизходителен към себе и близките си, тях той освобождава с лека ръка от строгите правила и закона. Възмущава се от хаоса, но за него е въпрос на чест да наруши правилата, на зелен светофар не бърза да потегли, но минаването на червено е доказателство за майсторско шофиране.

Христоматиен пример за липсата на емпатия е поведението на съгражданините ни в метрото, не само при качването и слизането, но и при използването на ескалаторите. Въпреки че дори в правилника на „Метрополитен“ изрично пише „На ескалаторите да се стои от дясната страна; да се преминава от лявата страна“, вътрешното чувство на българина изключва социалното мислене. Въпросът „Дали не преча на околните“ е чужд и голяма рядкост. Ако се опитате да направите забележка за някакво неудобство, в България вместо извинение ще получите отговора: „Аз не ви преча“. Реакция, която показва липса на емпатия и пълно неразбиране, че всеки сам най-добре знае какво му пречи.

Причината за подобно социално безразличие е в това, че чувството за отговорност е сведена само до „ние-групата“. Последното европейско изследване на ценности от Четвъртата вълна на Европейското изследване на ценностите (European Value Survey – EVS през 2008–2009 г.) ясно показва, че българите проявяват загриженост за условията на живот единствено за най-близките си (вашето семейство 80,7%) и за никого друго (вашите сънародници – 6,9%; европейците – 2,8%). Обществото е нещо абстрактно и спрямо него лисва чувство за дълг и отговорност. „В България нито една форма на обществена ангажираност не включва повече от 4% от гражданите, а средното ниво е 1,5%“ (Неделчева 2012: 24).

Социологът проф. Георги Димитров отбелязва нещо много любопитно – фундаменталната цивилизационна нагласа към обществото на българите намира израз в етимологията на самата дума. В българския език думата „общество“ произлиза от „общ“, „във френския, английския и немския език думата за общество произтича от партньорство, съучастие, съдружие, а не от „общото“ (Димитров 2009: 103).

Според Клаус Рот, цитиран от Бонакер, разделението на вътрешни (ingroup) и външни групи (outgroup) в българското общество е много силно. Включването отвън винаги среща съпротива. Особено ясна е границата е между личното и общественото. Отношенията в групата винаги са много интимни, но всеки, който идва отвън, веднага се сблъсква с границата, отделяща групата. Самостоятелните опити за сближаване са табу и се приемат като агресивен опит за нахлуване в интимната зона.

Този комуникативен механизъм е познат на всеки, който се е опитал в България да се включи в решаването на даден проблем, при което веднага установява, че предложенията му просто се игнорират без контрааргументи (Bohnaker 2011: 198).

Със силния сепаратизъм на българското общество е свързан и начинът, по който в него се предава информацията. Писателят Димитър Динев споделя с мен следната история (записана през май 2006 г.). По време на престоя си в бежанския лагер в Трайскирхен, Австрия, той забелязва колко по-различно споделят информацията другите националности. Често той получава информацията от другите или се налага сам да проверява в канцеларията. Управата там е учудена, че техните съобщения никога не стигат до всички българи. Когато кажат нещо, всички други разпространяват информацията помежду си бързо, само в българската група разпространението ѝ се прекъсва или върви зигзагообразно.

При директната комуникация от първостепенно значение е запазването на хармонията и добрите отношения. Най-важната информация не идва официално, а се предава устно сред групата, тя е и най-ценното знание, което се получава или търгува „под тезгяха“. Истината се крие между редовете, не се казва експлицитно, а по-скоро с намеци. Директното назоваване на нещата е неучтиво и нежелателно. Думичката „не“ се произнася трудно, защото директният отказ означава конфронтация. Предпочитаните форми на любезен отказ са „ще видим какво може да се направи“, „трябва да стане“, „добре, но някой друг път“, „и това ще стане, като му дойде времето“, „а дано“ и т.н., които от гледна точка на немската култура дават основания да се твърди, че българите са лесни на обещания, но трудно изпълняват дадената дума.

Интересен пример за това е следната интерпретация на едно българско клише, което представлява наглед суперлативно съгласие или съвсем любезно „да“. Много германски служители и мениджъри се чувстват объркани от често използвания в България израз „няма проблем“, който всъщност е израз на приятелско и сърдечно отношение и готовност за съдействие. Интересно е, че това клише среща различни погрешни интерпретации. Преди да стигнат до истинското му значение, едни са убедени, че „няма проблем“ е опит за омаловажаване на важен проблем и означава приблизително „това е дребен проблем“, а други го интерпретират направо като отричане, че поставеният въпрос въобще представлява проблем, в смисъл „нямаме проблем“.

В същото време в индивидуалистичните култури откритото изразяване на мнение се смята за добродетел. Да кажеш откровено какво мислиш, е доказателство, че си честен и открит човек. Конфронтацията може да бъде полезна; сблъсъкът на мнения приближава хората до истината (Hofstede 2012: 2194).

Централно понятие във връзка с колективистичния характер на българската култура е принадлежността ѝ към т.нар. култури на срама. Когато се нарушават обществени норми, които вътрешно се приемат за правилни, се изпитва не чувство на вина, а чувство на срам и загубване на репутацията както за човека, който ги допуска, така и за цялата група. Чувството за вина и отговорност до голяма степен липсва, те не се отнасят до „ние“-групата и по-скоро се прехвърлят върху чуждата група. Българинът не е склонен да търси вината за неуредиците и грешките в себе си, а винаги намира оправдание навън. Грешките и отговорностите се прехвърлят на другите, на нас ни се полагат само лаврите. И подобно поведение е характерно не само за управлението на страната и политическия елит, то може да се наблюдава във всички сфери и на всякакви нива. Примери: българското кино няма големи международни успехи не защото не е интересно и оригинално, а защото не ни обичат.

В същото време в индивидуалистичните култури, които са т.нар. култури на вината, хората изпитват вина при прекрачване на правилата. Грешките предизвикват чувство на вина и загубване на себеуважението.

Характерно за родовите общества също така е силното съобразяване с чуждото мнение, като често пъти то може да има блокиращо действие при прекалено радикални промени. Българинът като цяло е доста загрижен за това какво мислят другите за него, като се започне от външния вид и се стигне до световния принос на българската нация. За българите много по-важна е фасадата, как изглеждат нещата отстрани, външната представа, била тя и фалшива, отколкото истинското съдържание и стойности, които много често просто се прикриват. Това води до доста сериозни абсурди в поведението, лансирането и подражанието на модели, които са по-скоро карикатурни. Търсеното на доказателства за значимостта ни като нация почти винаги ни отвежда към минали исторически събития. Култът към Левски и Ботев (които трябва да се пазят неопетнени) има за цел да докаже, че щом сме имали такива високоморални сънародници, то значи ние също сме такива.

В училище колективистичността се разкрива ясно в дълбоко различния възглед за значението и целите на възпитанието. В Западна Европа децата се учат най-вече да се справят с нови, непознати, неочаквани ситуации. Съществува нагласата, че ученето е безкраен процес, който продължава през целия живот. В България акцентът се поставя върху уменията да се адаптираш. Стимулира се развитието на умения и качества, необходими, за да станеш добър член на групата. Ученето се възприема като еднократен акт, който има смисъл единствено или най-вече за младите хора (чудесно верба-

лизиран от Алеко Константинов чрез поредица изказвания на националния образ Бай Ганьо).

Различна е също така ролята на дипломите: в известен смисъл в България те са нещо като ключ към влизането в по-висока социална група. Социалното приемане и признание са по-важни от знанието и личното удовлетворение, че дипломата е удостоверение за професионалната значимост и компетентност на притежателя ѝ. Тъкмо това е причината, от една страна, за инфлацията на българското образование, а от друга – за процъфтяващата търговия с фалшиви дипломи.

Нека проследим по какъв начин се изразява родовата зависимост и как заложената още в семейството ментална нагласа в „ние-формата“ се проявява в професионалната среда. На работното място приоритет имат не постиженията и трудовата дейност, колкото качеството на личните взаимоотношения. При избора на персонал се вземат под внимание не толкова личните качества и пригодността за позицията, колкото личните връзки, назначават се с предимство приятели и дори роднини. Широко разпространено явление е шуробаджанацината, което на Запад е преследвано заради недвусмислен конфликт на интереси.

Отношенията между колегите в България по правило се считат по-скоро за приятелски, а не като между съревноваващи се субекти на пазара на труда. В анкетата на Цветан Давидков от 2008 г. в таблицата, отразяваща динамиката на трудовите ценности, като най-важна сред общо четиринайсетте зададени е разбирателството между служителите: възможността да работят с хора, които добре си сътрудничат, е посочена като много важно от 55% от анкетиранияте, като този мотивационен фактор се засилва в сравнение с предходното изследване от 2001 г. На второ място са добрите взаимоотношения с ръководителя с 53%, а на дъното на класацията с 27% остава самостоятелността като ценност (Давидков 2009: 26).

Под добра работна атмосфера в България се разбира хармония и безконфликтност като в сплотено семейство. От шефа се очаква закрила и бащинско снизхождение дори при незадоволителни резултати. Мениджърът трябва да бъде грижовен и да прощава. В Германия отношенията между служителите са преди всичко служебни като между участници на пазара на труда. „Лошата работа на един служител или по-доброто финансово предложение от друг работодател са законни и социално приемливи причини за прекратяване на трудовите взаимоотношения“ (Хофстеде 2001: 88).

Успешният мениджмънт в индивидуалистичните култури е мениджмънт на индивиди. За да бъде ефективен мениджмънтът в колективистичното българско общество, той трябва да се изразява в ловко управление на групата (Хофстеде 2001: 89).

Типично за България е и персонифицирането с работното място. Българите не правят строго разделение между личната и служебната сфера. Това

е и причината всяка критика да се приема като атака срещу личността, а не като забележка за конкретни слабости в някаква определена дейност. Когато немците критикуват, те имат предвид конкретни грешки, а не личността като цяло, немската критика е конструктивна. В България директното оценяване на служителите нарушава хармонията, то е обидно, ето защо критичните мнения често се премълчават или се изразяват в доста завоалирана форма.

Колективното мислене води до лоша екипна работа, от една страна, няма ясно разпределение на задачите и отговорностите и така всеки се опитва да прехвърля отговорността на другите, особено при евентуални грешки и неточности в изпълнението.

Вътрешнородовата нагласа на българите се проявява ясно и в работата на държавните институции. Анализът на този въпрос е в пряка зависимост с бизнес отношенията, тъй като именно институциите задават икономическата рамка, в която действат икономическите субекти, а от това до голяма степен зависят инвестиционните интереси в страната. От анкетата за „Бизнес средата в България“, проведена през март 2015 от Германо-българската индустриално-търговска камара (ГБИТК) сред 107 фирми, нейни членове, от които 30% големи предприятия с над 250 служители, много ясно се очертава недоволството на германските инвеститори от работата на българските институции: само 8% оценяват икономическата обстановка в България като добра и 36% като лоша. По-нататък от анкетата се вижда, че 62% от анкетираните са недоволни или много недоволни от работата на публичната администрация, 76% са недоволни или много недоволни от правната сигурност (по този показател сме на самото дъно в общата анкета, проведена паралелно от германските външнотърговски камари в 16 държави в Централна и Източна Европа между общо 1424 фирми) и 77% са недоволни или много недоволни от прозрачността при провеждането на обществени поръчки (почти на последно място, само две държави са след нас). Онова, от което най-много се оплакват немските инвеститори, са:

- неефективно публично управление;
- слаба правна система и липса на политическа и социална стабилност;
- непрозрачност на обществените поръчки;
- липсващи реформи в сферата на образованието;
- корупция и престъпност;
- ниска квалификация на работната ръка.

Защо често чуваме критиката, че държавните институции не работят и защо този упрек е верен само външно погледнато? Вероятно би могло да се каже, че държавната машина работи безупречно, само че тук действат механизмите на една друга култура: в България администрацията не работи за обществото, каквито са очакванията според германската практика, а за кръга от „наши хора“. А бюрокрацията следи строго не за буквата на закона, а за

степената на принадлежност към този кръг. Хората от „нашия кръг“ имат право на специално обслужване, докато обслужването на непознатия се възприема като тежест, досадно бреме. Достъпът до „ние-групата“ освен по родствена и приятелска линия се осигурява с подкуп, с услуга-за-услуга или с подаръци.

Това мислене в известна степен е благоприятната среда за разгръщане и на корупцията, която толкова пречи в бизнес отношенията. В българската преса често четем за кръгове и „обръчи“ около влиятелните политици. Една от най-негативните последици от това измерение е блокирането на свободната пазарна икономика, която е политическо-икономическа система, базирана на индивидуализъм и влизаща в конфликт с колективистичните интереси. Това обяснява и четвъртвековния несъстоял се български преход към пазарно стопанство и демокрация. Това е причината демокрацията в България да остане по-скоро само „фасадна“. А преакцентиранието върху

семейството като базова стойност води до лансирането на особена форма на пазарна икономика – предвид, че значителна част от икономическите отношения са тясно преплетени със семейно-родствените, може дори да се издигне парадоксалната хипотеза за съществуването на неопатриархална пазарна икономика в глобалната епоха (Неделчева 2012: 25).

Редица примери за сепаратизма и силния родов характер на българската култура откриваме в българския език, на лексикално и на морфологично ниво. Наличието на подробна парадигма от названия и взаимовръзки на роднините например показва колко съществена е семантиката на ролите, които тези лица изпълняват. Самата дума съдържа в себе си информация и затова дали роднината е по бащина или по майчина линия, а както е известно в патриархалните общества позицията на майката и на бащата са различни. Голямо разнообразие и различна семантична натовареност предлага синонимното гнездо около думата приятел: познат, близък, събрат, побратим, съмишленик, последовател, привърженик. Самото понятие „приятел“ е доста по-широко от немското Freund. В зависимост от контекста под приятел на български се има предвид от истински приятел до познат и привърженик. Ако контекстът не е достатъчно ясен, обикновено е необходимо уточнение: „един много близък приятел“, „най-добрият ми приятел“, „партиен приятел“ и т.н.

На граматическо ниво е интересно използването на личните местоимения. За разлика от немския език на български в повечето случаи местоимението отпада в изречението, оставя се само когато искаме да поставим акцент върху лицето като субект на действието. Иначе чрез формите на спрегнатия глагол ние веднага разбираме кой е извършителят на действието. Така глаголят не само е натоварен с функцията да показва кой е субектът, но и разкрива, че по-важно е събитието, не толкова лицето. Затова в сегашно време на български имаме отделни форми за всички лица (аз прав-Я; ти прав-ИШ; той прав-И; ние прав-ИМ; вие прав-ИТЕ; те прав-ЯТ). Ако съпоставим с немския,

виждаме, че в немското спрежение на глагола имаме общо само четири различни форми на глагола: от тях три в ед.ч. (ich mach-E, du mach-ST; er mach-T), а в мн.ч. имаме повторение, като две от тях съвпадат с инфинитива, другата с 3 л.ед.ч. (wir mach-EN, ihr mach-T; sie mach-EN). Това ние интерпретираме като знак за индивидуалистичната нагласа: важно е лицето, личността; множеството не е толкова важно. Освен това показателно е съвпадението между „ние“ и „те“ формата.

За да се постигне ефектът на специален акцент върху извършителя на действието, на немски е необходимо използването на допълнителни лексикални единици като genau, gerade du (точно ти).

ИНДИВИДУАЛИСТИЧНИЯТ ХАРАКТЕР НА НЕМСКАТА КУЛТУРА

Според изчисленията на Хофстеде Германия е ярко изразено индивидуалистично общество. Социализацията започва от нуклеарното семейство, където възпитанието е насочено на първо място към утвърждаване на съзнание за силата на отделната личност, на собственото аз и относителна емоционална независимост от групата. Цялото възпитание (както в семейството, така и в педагогическите институции) работи за изграждането най-напред на собствената идентичност, на базата на това се разгръща и идеята, че индивидът трябва да бъде равноправен, независим и отговорен за вземането на самостоятелни решения, уважавайки също толкова високо личността и интересите на другите. Семейството, училището и обществото имат за цел колкото може по-отрано да научат индивида на самостоятелност. На децата се гледа като на равноправни, тяхната преценка и мнение се търси, от учениците и студентите се изисква самоподготовка и самодисциплина. Създадени са структури, които толерират самостоятелния живот на младите, които обикновено при пълнолетие напускат родния дом и поемат отговорността за собствения си живот. От възрастните се очаква да бъдат добре информирани, за да могат да се ориентират и справят в съответната ситуация. Търсенето на помощ се счита за слабост, затова и не се предлага, без тя изрично да е потърсена. Затова пък задаването на въпроси е нещо положително, то се възприема като знак за интерес, ангажимент и инициативност. От ръководителите не се очаква постоянен контрол и опека, добре свършената работа е нещо задължително и не се нуждае от специална похвала, а при грешки критиката е конструктивна и не е насочена към личността. Оценка се правят на базата на убеждения, принципи и факти. Назначенията стават на основата на качества, а не заради принадлежност към определена група. Като цяло принадлежността към групи не е необходима, тъй като всички са третирани равно според закона и действащите регламенти. Валидни са моралът и законът, а за постигането на

нещо не са необходими връзки, дори при подбора на персонал действат ясни критерии, в които субективният фактор е сведен до минимум. Използването на посредници се интерпретира като слабост и неумение сам да се справиш.

Прословутото подробно описание на служебните компетенции на всяка заемана длъжност в Германия също трябва да се разглежда в контекста на индивидуализма. Всеки служител има своите отговорности и те са израз на неговата зона за вземане на самостоятелни решения. Навлизането в областта на другия е недопустимо, при отсъствие на ресорното лице веднага се посочва заместник. Тази свръхразпределеност на компетенциите понякога се възприема като свръхбюрокрация и свръхпедантичност и когато човек не знае към кого точно да се обърне, това може да бъде извор на много комични ситуации с едно безкрайно дълго прехвърляне, докато въпросът стигне до точния служител.

Друга важна характеристика, породена от това измерение, е потребността от строго очертана и по-голяма лична зона, както и строгото разделение на личната и деловата сфера в Германия. На работното място приоритет има деловата комуникация, в частния живот са важни личните отношения и личните занимания и не се обсъждат служебни въпроси, така както в офиса не се споделят лични информации. Отношенията с колегите обикновено са по-скоро любезно дистанцирани, комуникацията с тях приключва най-често с работния ден, а приятелствата на работното място са по-скоро рядкост.

Личната сфера е неприкосновена, тя е запазена само за най-близките хора, в този смисъл германците гледат и на собствеността си като на неделима част от личната сфера, затова не обичат да я споделят или раздават.

С индивидуализма се обясняват и редица други различия в комуникационното поведение на германците спрямо българите. Този принцип е залегнал дори в начина, по който се посрещат гостите. Ако българското гостоприемство се изразява в постоянно обгрижване на госта, за германците то означава да се даде на госта време и за собствените му планове. Затова се отдава голямо внимание на оптималното планиране на служебните срещи. Често сме чували български бизнесмени да споделят разочарованието си от командировки в Германия заради липсата на специално обгрижване по начина, по който те посрещат своите чуждестранни гости.

Измерението „мъжественост“ срещу „женственост“

С тази величина Хофстеде описва две, така да се каже, противоположни култури, чиито характеристики той ориентира към „специфичните за половете“ качества. Така Хофстеде ги разделя на:

- ▶ женствена култура;
- ▶ мъжествена култура.

Женствената култура се характеризира най-вече с типично женски качества като съчувствие, толерантност, чувствителност, социална ориентира-

ност, взаимопомощ и известна симпатия към по-слабите. Ролите на половете в тези общества не са толкова стриктно разграничени. Важен е социално-емоционалният климат. Важна е солидарността и качеството на взаимоотношенията.

Мъжествената култура се характеризира най-вече с типично мъжки качества като твърдост, войнственост, агресивност. Тук доминира материалната ориентираност (парите са силен мотивационен фактор). Честолубието и упоритостта са високо ценени. Само най-добият/най-доброто е важно, толерантността и съчувствието играят второстепенна роля. Ролите на половете са ясно разграничени. Приоритет има постижението и конкуренцията, симпатията в тези общества е насочена към успешните.

Германия е сред страните (наред с САЩ, Япония, и Италия), считани за типични мъжествени култури.

Показателят „женственост“ в българската култура

По отношение на този показател България е под средната норма и клони към женствените култури. Примери за това са силното чувство за солидарност с по-слабия и ненавист към успешните, съчувствие и отзивчивост към нуждаещите се. Често пъти бездействието на институциите се компенсира с активна взаимопомощ и благотворителност на частни лица.

В обществото доминират качествата, които са присъщи по-скоро на жените: стремеж към равенство, взаимопомощ, сигурност, хармония. По-голяма стойност имат добрите отношения и балансът на интереси, отколкото конкурентоспособността и амбицията за високи постижения. За българския студент например е важно да вземе изпита, но не и максималният резултат. Най-добрите ученици и студенти дори са обект на подигравки, те са неприятни и наричани с презрителното определение „зубари“ и „натегачи“. Разпространена практика е помощта при преписване като форма на солидарност за изкарване на изпита, което потвърждава тезата за липса на конкурентно мислене и амбиция да докажеш собствените си знания, да дадеш най-доброто от себе си. Според цитираната анкета сред българските учители в българското училище не посредствените постижения се считат за толкова голям проблем, колкото лошата дисциплина. Възпитанието на малките момчета е насочено към това да не се бият, побоят се наказва както вкъщи, така и в училище. В часовете по физическо възпитание в училище приоритетно са включени предимно отборни спортове и много по-малко индивидуални състезания.

На работното място, както вече беше споменато, най-важното е добрата атмосфера, което означава разбирателство с колегите и липса на конфликти. Сурови и критични дискусии с цел подобряване на резултатите, каквито се водят в Германия, се възприемат като неприятни. Публичната критика е срамна и това усещане се засилва от историческия факт, че по време на тоталитарни-

зма в България тя активно се използва като инструмент за репресии. Практика, която впрочем все още се използва много успешно тъкмо с тази цел (под формата на медийна атака например). Критиката поначало се приема много емоционално и лично, като атака срещу личността, а не като конструктивна забележка за обективна слабост. За разлика от немците, които комуникират изключително директно, българите предпочитат индиректния стил на комуникация. В българския език имаме доста поговорки („Удряй самара, да се сеща конят“; „Казвам ти дъще, сещай се снахо“), които дават ясно указание как трябва да се прави забележката по български: задължително индиректно, за да не се наруши хармонията в отношенията. Според анкетата с немските инвеститори повечето посочват като един от най-смущаващите фактори за проблемната комуникация отношението на служителите към директните забележки и критики.

Българите са обидчиви и чувствителни. Мотивите им за поведението неизбежно имат и емоционален елемент, склонността към импулсивност води до спонтанни и необмислени реакции.

При избора на работодател за българите чувството за сигурност има приоритет пред по-доброто заплащане. Интересна характеристика на българския мениджмънт е, че се основава в много голяма степен на интуицията и разчитането на непрекъснато одобрение.

Ролите на половете: българската жена работи наравно с мъжа (за равнопоставеността особено показателни са народните ни танци. Малко са фолклорните танци, в които ролята на мъжете и жените да са толкова равнопоставени, колкото в българските хора – жената танцува наравно с мъжа, и женската, и мъжката игра са разнообразни и еднакво сложни по строеж), а от българския мъж се очаква да е чувствителен и емоционален. Както споменахме, възпитанието на малките момчета е насочено към това да не се бият, побоят се наказва. Доказателство за женствения характер на българската култура намираме в анкетите на Давидков, където и през 2001 и 2008 г. с най-висок показател сред трудовите ценности е сътрудничеството, а като най-несъществена се възприема самостоятелността.

Показателят „мъжественост“ в немската култура

Този показател също е извор на големи различия и потенциални конфликти в общуването между българи и германци. Немският комуникационен стил често се възприема от чужденците като груб и арогантен. Сред разпространените стереотипи за германците е образът на „надутия всезнайко“, който има мнение за всичко и се чувства длъжен да го изкаже непременно, дори без да е попитан. Самоувереността и самочувствието също са сред характеристиките, които се възпитават отрано и стават част от образа на компетентния и успешен човек. Откритостта и честно изказаното мнение не е нетактично, а е знак за отговорност. За немците е важно да покажат, че са експерти в дадената

област, те не се притесняват да противоречат, да правят забележки и директни критики за евентуални грешки, които трябва да бъдат коригирани. Обичат да дискутират и спорят, защото искат да са убедени, че е намерено оптималното решение. При този вид комуникация напълно се изключва нивото на личните взаимоотношения.

Ако не се държи по този начин, той рискува да бъде възприет от германците като „слаб“ или „некомпетентен“ и отношението към него съответно ще бъде точно като към такъв, или ще бъде обвинен в „лицемерна преструвка (Rösch 1999: 59).

От гледна точка на професионализма се изисква висока емоционална интелигентност, цени се съдържаното и неутрално делово поведение.

Показването на чувства в Германия се третира като слабост, овладяното поведение означава суверенност. Дори когато решенията са взети под въздействието на емоции, те трябва да са снабдени с обективни аргументи (Rösch 1999: 58).

Водещите лостове в поведението на работното място са стратегиите за постигането на целите, при което е много важно всеки да покаже и да даде най-доброто от себе си. Респект заслужава само силният и най-добрият, за неуспехите не се говори.

Налагането на този стил на поведение в българска среда се възприема като желание за демонстративно доминиране, което редуцира мотивацията на служителите.

На вербално ниво опозицията женственост–мъжественост се разкрива и в структурата на бизнес разговорите. Деловите срещи винаги започват с общи въпроси, които целят лично сближаване. Чак след това се преминава по същество. Фазата на „smalltalk“ у нас обикновено е значително по-дълга – 10–15 минути, докато в Германия тя се редуцира до три минути, по данни в книгата на Бонакер (Bohnaker 2011: 123). Ако в Германия това се счита за загуба на ценно време, то в българската вербална комуникация „smalltalk“, също както и сбогуването са израз на симпатия и любезност. Те стимулират хармонията и добрите взаимоотношения и са база за добро партньорство. Много германци посочват като нещо необичайно дългия ритуал на сбогуване (както при лични срещи, така и по телефона) – според записани от мен впечатления. Смущаваща за германците е не само продължителността, но и практиката след сбогуването да се подхване отново кратък разговор и отново следва сбогуване. При това продължителността на този ритуал е индикация за степента на симпатия: колкото по-симпатичен е партньорът, толкова повече се проточва раздялата.

Многословието, дългите телефонни разговори и обсъждането на колегите също са част от характеристиките, които са чужди на германския комуникационен стил.

Различието на българската и немската култура по този показател се вербализира също по време на преговори. Българският стил на преговаряне се различава доста от немския. Българите не обичат директния сблъсък, те разчитат на възможността да предразположат опонента. Затова използват силата на вица и хумора. Опитват се да убеждават чрез обяснения (най-вече на външни зависимости), докато германците аргументират целите си, следвайки строгите закони на логиката. Интуитивността и високият градус на емоцията влиза в колизия със студената фактология и емоционалната интелигентност. И двете страни са разочаровани: българите – от „студенината“, германците – от „непрофесионализма“.

За хора от почти всички други култури директният стил на комуникация на германците се възприема като нелюбезен, често като много строг и (когато става дума за шеф) авторитарен, оскърбителен и арогантен, понякога безсърдечен и студен в своята праволинейност, но при всички случаи като лишен от чар. Германците сякаш не се интересуват от нищо друго освен настоящите делови въпроси (Schroll-Machl 2013: 187).

С помощта на този измерител можем да разберем и едно от най-конфликтните полета в българо-германската бизнес комуникация: отправянето и приемането на критика. От гледна точка на немската мъжка култура директната критика не е страшна. Германците посочват директно и искрено онова, което не им харесва и от което не са доволни. Те са убедени, че „тяхната конструктивна критика“ е насочена единствено към конкретни слабости, а не засяга личността на човека, който ги е допуснал. „Те изобщо не обръщат внимание на социалните фактори като изострена чувствителност, възраст, пол или на това дали някой се интересува от мнението им, в случая им се струват маловажни“ (Schroll-Machl 2013: 184).

Българите обаче не възприемат критиката така. Те не търпят директни забележки, приемат ги твърде лично. В повечето случаи немските мениджъри са учудени от реакциите: българите или се обиждат, или гледат на забележките като на „моментно настроение на шефа, който нещо не е в настроение“ (по мой запис, април 2013 г.).

Измерението „избягване на несигурността“

Тази величина измерва степента на комфорт за дадена култура в ситуация на неизвестност. Тя показва нагласите в едно общество по отношение на риска и неизвестността. До каква степен то е склонно да поема риск и да живее без директна сигурност или се цени по-скоро сигурността и затова в обществото се развиват съответни механизми за избягване на несигурността. Инструмент за редуциране на опасностите например е техниката; религията, законите и правилата също създават рамка за по-голяма сигурност.

„Онова, което е различно, е опасно“ – страх, тревожност, агресивност, ксенофобия, невротизъм, нетолерантност, наранимост са сред посочените характеристики от Хофстеде на културите с висока степен на избягване на несигурността (Хофстеде 2001: 150).

„Онова, което е различно, е интересно“ – доверие, искреност, жертвоготовност, скромност, адаптивност характеризират съответно културите с по-ниска степен на избягване на несигурността. В тези общества на риска се гледа като на предизвикателство, а на несигурността като на част от живота. Фалитите и личните неуспехи не са нещо страшно, а са безценен опит.

„Избягване на несигурността“ в българското общество

Това е показател, по който Германия и България имат близки стойности и се нареждат сред културите с по-висока степен на избягване на несигурността. И в двете общества неясните и несигурни ситуации се понасят зле и предизвикват тревожност, а поемането на непремерени рискове е по-скоро нежелателно. Интересно е обстоятелството, че системата от инструменти за редуциране на риска и засилването на сигурността са доста различни, тъй като по другите показатели двете култури значително се различават.

Този индикатор много ясно се проявява при социализирането на децата от най-ранна възраст. В процеса на възпитанието българските родители непрекъснато контролират и бдят над децата и се мъчат да ги опазят от всички възможни опасности. Има твърде много забрани, които също имат за цел да предпазят детето. Грешките, непослушанието се наказват както вкъщи, така и в училище. Нестандартното поведение се осмива и потиска. Българските ученици се чувстват по-спокойни в една ясна структура на учебния час, където учителят поднася знанието в готов вид, а от тях се изисква само старателно да го препишат от дъската и да го запаметят, не се очаква сами да търсят път към знанието чрез предварителна подготовка или в дискусия. Добрите оценки се изкарват не само с учене, а и с късмет.

Българският фатализъм и суеверие водят до своеобразна пасивност, а вярата в силата на късмета дава приоритет по-скоро на ритуалите за предпазване от действието на лошите сили, отколкото на реално и ефикасно противопоставяне на лошите явления.

Българите вярват повече в късмета, отколкото в постоянното и дългосрочно развитие на модели на работа. Пътят към успеха не минава през конструктивни усилия, а е предопределен по-скоро от външни фактори. С пасивната нагласа и реактивното мислене е свързан и страхът от промени, огромната подозрителност и недоверие към новото. Трудно е например да бъдат убедени българските учители, които би трябвало да участват в духовното израстване на нацията, да въведат нещо ново в системата си на преподаване без министерска заповед. Страхът от промени също можем да разглеждаме в контекста на това измерение като нещо, което ще доведе до неизвестни последици. Не-

щата се правят под натиск, за да се прехвърли отговорността за евентуални несполуки на другия. От друга страна, склонността към непрекъснато оплакване, излъчването на песимизъм и черногледството са резултат от убеждението, че споделеното щастие и удовлетворение ще предизвика завист и обръщане на ситуацията.

По отношение на щастието през отминаващата година (2015) България е на последните места в света с 39% определящи се като щастливи, 9% – нещастни, 47% оставащи в средата, а останалите се затрудняват да отговорят. Така нетната стойност (дялове на щастливите минус дялове на нещастните) за България е 30%. (По данни на „Галъп Интернешънъл България“ от 39-ото глобално изследване в края на 2015 г.: <http://www.gallup-international.bg/bg/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8/2015/254-WIN-Gallup-International%E2%80%99s-annual-global-End-of-Year-survey-reveals-a-world-of-conflicting-hopes,-happiness-and-despair>)

Високата степен на бюрокрация принципно е тясно обвързана с желанието за намаляване на несигурността в едно общество. Съпоставяйки Германия и България обаче, можем да установим различния характер и различните цели на бюрократичната машина. Свърхбюрократията в България само донякъде цели засилването на сигурността. Бюрократичният хаос, както обяснихме по-горе, има своите корени и е обвързан главно с родовия характер на българската култура, като засилва разделението между „ние“ и „чуждите“, а в този смисъл е лост за отсяване и поставяне на повече пречки пред „нежеланите чужди елементи“. Допускането и получаването на разрешение опира не само до закони и правила, а често до личната преценка на чиновници. Нормите и правилата в България се асоциират не с реда и сигурността, а с корупцията и неравнопоставеността. Явление, което се третира от немските бизнесмени като непрозрачност. Ерика Лазарова определя това като „пълно отрицание на принципността за сметка на партикулярни и конюнктурни интереси“ (Лазарова 2012: 125).

Основният инструмент за минимализирането на непредвидимостта в България е свързана по-скоро с начина на предаване на информацията. Моделите, по които се движи информационният поток, поначало са културно-специфични. Едуард Хол въвежда разграничението между „висок“ и „нисък“ контекст на комуникация. Българският стил на общуване е белязан от неоткритата комуникация с висока степен на подтекст, което създава вид кодираност, разбираема предимно за групата и целяща блокирането на проникване и саботаж отвън. Предпочитат се метафори и преносни значения, много информация се поднася заобиколно и с намеци, често пъти невербално. Необходимо е умение да се чете между редовете, което е много трудно за външните лица. Най-важните информации в България обикновено не идват официално, а се предават устно между обвързани лица, което е нелогично и почти непонятно за немските мениджъри.

В България нежеланието да се планира също би могло да се разглежда в светлината на това измерение: когато нещата са необозрими и често променящи се, те много трудно се поддават на контрол. Изпълнението на задачите се оставя за последната минута, действия се само в случай на спешна нужда, фокусът се поставя върху решението, а не върху пътя, който води до него. Точно обратна е практиката в Германия, където прецизността, точността до милиметър и безпрекословното придържане към нормите служат да се редуцират до минимум опасностите.

Българинът е силно прагматичен, той винаги търси най-прякото и сигурно решение, нещо, което немските партньори високо ценят. Той е много изобретателен, но липсата на дисциплина, точност и последователност му пречи да довежда нещата до качествен завършек.

Друга характеристика, която произтича от това измерение, е крайната подозрителност на българите. Високата степен на тревожност ги превръща в пессимисти и ги кара да се възприемат като неудачници. Данните от европейското изследване на ценностите сочат: българите очакват, че повечето хора биха се опитали да ги измамят. А на въпроса дали по принцип на повечето хора може да се има доверие, почти 80% застъпват мнението, че трябва много да се внимава (Фотев 2009: 87–88). Европейското изследване на ценностите показва, че всеобщата подозрителност е насочена и спрямо авторитетите (особено към институциите, държавата, властта). Тази подозрителност в работна среда може да се изрази в липсата на лоялност към работодателя или началника.

Най-изконният страх на българина е „да не се мине“, затова и винаги залага на сигурното. Влизането и капсулирането във влиятелни групи със силни позиции е честа тактика за постигане на по-добър статут и осигуряване на по-добър живот. Друга разновидност е образуването на временни групи, обединени от общи интереси, които се разпадат с изчезването на прагматичните интереси. Тази нестабилност нарежда България на последните места (изпреварваме само Косово и Босна) в изследване за социалната и политическата сигурност сред 16-те страни от Централна и Източна Европа. Тази несигурност се отразява изключително лошо на бизнес средата в България и води до срив на германските преки инвестиции: по-малко 275,6 милиона евро по данни на БНБ за 2014 г. (ГБИТК 2015).

От проведените емпирични изследвания на Цветан Давидков се вижда, че за периода 1995, 2001, 2008, 2014 г. има тенденция за нарастване на показателя „избягване на несигурността“ (Давидков 2015: 649). Статистиките показват, че предпочитани работодатели продължават да са големите и сигурни предприятия с добър имидж. Ниската мобилност на служителите, големият процент от хората, които биха искали да се пенсионират в предприятието, в което са започнали работа, са само част от показателните примери за това как избягването на несигурността винаги е част от индивидуалната мотивация.

По-съществени трудности в българо-германската бизнес комуникация, свързани с този измерител, произтичат от „високия“ контекст на българския комуникативен стил. На вербално ниво откриваме редица потвърждения в тази посока. ИмPLICITният начин на изразяване, при който информацията се дава частично, предпазливо и между редовете, понякога и доста закодирано, затруднява германските партньори. Както пише Силвия Шрол-Махл, германците говорят за нещата директно, без увъртания и заобикалки. Формулировките им не оставят място за интерпретации и очакват същата прецизност от отсрещната страна. „Германците просто не регистрират намеците и алюзии-те“ (Schroll-Machl 2013: 173).

Предпочитанието на условните формулировки е другата особеност в българския стил на общуване, което от немска гледна точка е непрофесионално особено когато става дума за уговорки. Следната ситуация, споделена от германски бизнесмен, който работи с български доставчик, е показателна за разминаването на разбиранията по този показател.

При получаването на доставката от България в германската фирма установяват, че има разминаване в размера на изпратените машинни елементи. Служителят незабавно се свързва по телефона с отговорното лице в България. Българският колега приема оплакването и иска да провери къде точно е станала грешката. Той казва: „Ясно, ще проверя случая и ще ви се обадя“. Германецът не е доволен от този отговор (по мой запис от 2010 г.) Интересно е, че при анализ на тази история със студенти от Стопанския факултет, те не виждат причина за недоволство. „Ще се обадя!“, „Ще се чуем!“, „Ще се видим!“ принципно са шаблонни фрази вместо „довиждане“, но от германците те се възприемат като уговорка. Дори при толкова проблемна ситуация служителят, следвайки автоматично българския ритуал, обещава да се обади, без да се ангажира с точен час. Посочването на точен срок обаче в Германия е задължително. Прави се не само в спешни случаи. Даже при най-обикновени срещи се посочва продължителността на разговора и тя стриктно се спазва.

„Избягване на несигурността“ в германското общество

Коренно противоположно на нашата практика, в Германия точността, планирането и експлицитността са характеристиките, които целят минимизирането на риска. Родителите започват отрано да приучават децата си на дисциплина и самостоятелност, така че те да могат сами да се пазят: да преценяват и предвиждат опасностите. За слабите слоеве – децата, учащите си, възрастните или попадналите в неблагоприятна ситуация хора, съществува система от добре действащи институции и закони за закрила. Германия е страната, която е въвела системата на социалната пазарна икономика, чиито принципи са насочени към това да се намери баланс между диктата на пазара и силните и гарантиране сигурността за слабите.

За доброто функциониране на системата като цяло е задължителна добра регулация и спазването на нормите от всеки, независимо от статуса му в обществото. Не само в професионален аспект, но във всяка сфера за германците е задължително да бъде създадена добра организация, така че нещата да протекат предвидимо и безаварийно. Те обичат да организират и да реализират плановете си. Водещата максима в поведението е „Ordnung muss sein“ (Трябва да има ред). Добрата организация означава благонадеждност, хаосът предизвиква тревога. Тази ценност е видима още във външния слой на „лука“. Дори обикновените туристи забелязват колко подредена е градската среда, превозните средства, супермаркетите. Това може да се илюстрира с един прост пример – опашките в Германия и България, съотв. образуването на редица и скупчването пред входа.

Свърхсилната ориентация към реда води до свърхрегулация на всички взаимоотношения и силна бюрокрация в Германия, където почти всичко се регламентира със закон и цели предотвратяването на нелегитимните практики. Но от друга страна парализира бързото вземане на решения при непредвидени ситуации.

Друг инструмент за минимализиране на несигурността е издигнатата в култ точност. Точността е важна характеристика на немския манталитет и по-нататък се спираме подробно на тази ценност във всичките ѝ измерения. Хофстеде я онагледява с чудесен пример, цитирайки британския социолог Питър Лорънс, който отбелязва, че пътувайки в Германия, на чужденеца веднага му прави впечатление колко важна тук е точността, независимо дали е спазена или не.

Точността, а не времето, е стандартната тема за разговор между непознати във влака. Немските влакове с дълъг маршрут имат брошура във всяко купе, наречена *Zugbegleiter* (буквално „придружител във влака“), която изброява всички гари с времето на пристигане и заминаване и всички възможности за прекачвания по маршрута. (...) Когато влаковете закъсняват, а това се случва, съобщението по високоворителя обявява този факт с тон, който се колебае между стоицизъм и трагизъм. Най-лошият тип закъснение е неопределеното закъснение (Хофстеде 2001: 152).

Точност се очаква от всички не само по отношение на уговорките, но и като качествено изпълнение на поетите ангажменти. Тя е част от чувството за отговорност и дисциплина. Германците са прецизни, ценят точността, приоритет имат фиксираните плановете и графиците, те следват много стриктно процедурите, изпълняват стриктно задачите и отдават изключителна важност на анализите, за които се нуждаят от обширна допълнителна информация.

Германците вярват в един свят, който се управлява от реда (*Ordnung*), където всяко нещо и всеки има точно определено място в една грандиозна конструкция, която е така изчислена, че да работи с максимална ефективност (Lewis 2006: 136).

Точността и дисциплината са първите характеристики, с които се асоциира немският манталитет – качества, заради които германците са осмивани като прекалено сковани, но това са именно качествата, заради които можем да им се възхищаваме, тъй като те са ключът към успеха на най-силната икономика в Европа, която е третата в света и най-големият световен износител.

Друг аспект на точността откриваме в начина, по който се разменя информация. За обективното преценяване на ситуацията и вземането на адекватни решения от особена важност за немците е точната информация. Те извеждат умозаключенията си по дедуктивен път и се нуждаят от много фоновна информация, искат да са сигурни, че имат всички релевантни факти, технически данни и обяснения. Фактите са важни за изводите. Тяхната склонност да анализират до последния детайл и издигането на ратиото над всичко създава усещане за прекалена педантичност и известна сухота. Но субективните мнения и преценки на професионално ниво според немците са дилетантски.

Като култура с „нисък“ контекст на общуването в Германия се наблюдава доста по-различен начин на размяне на информация. Германците са строго ориентирани към съдържанието, емоциите и личните отношения остават встрани. За да бъде редуциран рискът, те отдават голямо значение на фактите, всичко се уточнява до най-малките детайли. Обясненията са по-пространни, с множество аргументи и факти, за разлика от българските, които са по-общи и по-кратки. За да се избегнат всякакви недоразумения и двусмислени тълкувания, те избягват намеците, загатванията, хумора и се фокусират върху директни и точни формулировки. „Германците мислят това, което казват, и казват това, което мислят“ (Schroll-Machl 2013: 172). Директният стил на комуникация, който в България не се приема добре от служителите, в Германия е свързан с желанието за елиминиране на риска.

В бизнес комуникацията всичко се фиксира черно на бяло, по време на срещите се водят бележки, които накрая се обобщават и потвърждават направените изводи и споразумения. Не доверието, а договорите имат приоритет.

Надеждните канали, по които достига информацията, също са противоположни на тези в България. Германците вярват само на официалните източници, а не на информации, подхвърлени тук и там в неангажиращ разговор. Сигурна е само информацията, която се дава цялостно за обсъждане. Затова особено се цени експертното мнение, доверието в авторитетите е безспорно, но разбира се, винаги има много ясни критерии за това кой е експерт. Дипломите, титлите например са гаранция за компетентност и затова докторската титла се е превърнала в част от името и не бива да се забравя при директната устна и особено писмена комуникация.

Измерението „дългосрочна ориентация“ срещу „краткосрочна ориентация“

Хофстеде прибавя това пето измерение в модела си през 1991 г. То се базира на концепцията на Майкъл Бонд за „конфуцианския динамизъм“, наречен така, тъй като стойностите, които Бонд анализира, са заимствани от учението на Конфуций. Бонд прави изследванията си сред студенти чрез анкети, които разработва съвместно с китайски служители и мениджъри. Измерението е приложено към 23 страни. След проучванията на Михаил Минков през 2010 г. броят на класифицираните нации нараства до 93.

Величината, дефинирана от Хофстеде като дългосрочна/краткосрочна ориентация, показва какви добродетели се ценят повече в едно общество. Дали това са ценностите, свързани:

- с дългосрочната ориентация като пестеливост, постоянство и чувство за срам или
- с краткосрочната ориентация като изпълнението на социалния дълг и уважение към традицията.

Чрез изводите от този индекс се прави разделението на западна и източна логика. Западноевропейската логика отрича съществуването на повече от едно вярно твърдение или истина, докато източната логика допуска съществуването и на двете. Западното мислене е аналитично в своята същност, а източното – синтетично.

По отношение на времето това измерение напомня на вече познатите параметри за времевата ориентация към миналото, настоящето, бъдещето в концепцията на Клъкхон и Стродбек и на монохронизма и полихронизма на Хол. Съществената разлика е, че измерението на Хофстеде е ориентирано към бъдещето. Но и това измерение засяга въпроса за отношението към времето по същество. „Дългосрочната“ или „краткосрочната“ ориентация показва доколко в дадената култура съществува нагласа за планиране на времето: дали задачите трябва да се изпълняват в обозрими срокове, или „хубавите неща стават бавно“, ако си послужим с народната мъдрост. Прилики се откриват и в отношението към миналото и традицията, съответно към настоящия момент, което определя и динамиката на поведението.

В страните с дългосрочна ориентация се влагат усилия за неща, които ще донесат резултат и в по-далечно бъдеще. В тези култури особено ценно е търпението, както и пестеливостта при използването на ресурсите.

Докато в страните с краткосрочна ориентация се цени бързото постигане на резултат, усилията трябва да носят бързо удовлетворение.

„Дългосрочна ориентация“ и „полихронизъм“ на българската култура

По отношение на измерението „дългосрочна“/„краткосрочна“ ориентация в модела на Хофстеде България и Германия не показват драстично раз-

лични стойности и двете попадат в групата на културите с „дългосрочна“ ориентация. Не само съвременното поведение, но и редица народни поговорки потвърждават това. „Бързата работа – срам за майстора“ и многобройните ѝ варианти показват, че е необходимо търпение, защото резултатите идват бавно. Още някои характеристики, свързани с това измерение като пестеливост, приемане на даденостите и приспособимост, готовност да се служи на някаква цел и силно чувство за срам, също доминират в българската култура.

Но когато говорим за бизнес отношения, времевата ориентация или най-общо проблемът как човек организира деня и работния си график се детерминира особено ясно с дефинираната от Едуард Хол величина „полихронизъм“/„монохронизъм“, която използваме в съпоставителния анализ, тъй като точно възприемането на времето като средство за комуникация от страна на българите, съотв. на германците, модифицира значително характера на двете култури. Хол разделя културите генерално на две: култури с фиксирано планиране на времето (монохронни общества) и култури с гъвкаво планиране на времето (полихронни общества).

България е полихронна култура. Поговорката „Времето е без пари“ или политическият слоган „Времето е наше“ синтезират българското отношение към времето, което е диаметрално противоположно на монохронното разбиране, най-добре синтезирано от крилатата фраза на Бенджамин Франклин „Time is money“. Това различие е особено важно, защото често е причина за множество недоразумения в комуникацията и води до остри реакции и неразбиране между две договарящи се страни, които изповядват различни възгледи за времето. „Немците имат часовник, ние имаме време“ е остроумие от офиса на българо-немска компания, което резюмира по ироничен начин отношението на двете култури към времето и точността.

Полихронната нагласа на българите означава, че времето не се възприема като първостепенна, а по-скоро като подчинена категория. Възприемането на времето е аналогово, т.е. не като точен момент, а по-скоро като ориентировъчна рамка. Уговорките се спазват приблизително, плановете не са нещо абсолютно фиксирано, те могат да бъдат променяни според обстоятелствата. По-важно е задачата да бъде изпълнена, а не толкова кога ще стане това. Закъснението на нашите географски ширини се приема като нещо нормално и винаги трябва да се калкулира при уговорки и срещи. Това поведение може да бъде интерпретирано обаче през монохронната призма на германския партньор като обидно неуважение.

Полихронно означава също така, че няколко процеса могат да текат паралелно. Задачите не се изпълняват стъпка по стъпка, а по-скоро едновременно. Това прави българският стил на работа много гъвкав за разлика от работния стил на немците, при който всичко протича по план. Благодарение на тази

характеристика българите намират бързи и креативни решения в кризисни ситуации и при неочаквани отклонения в плана. В същото време това намалява стреса при работа, породен от страха от несправяне и неизпълнение на графика.

Редица особености на полихронното мислене намират отражение и в езика. Факт е, че българският език има една от най-сложните глаголни системи. Образоването на глаголните форми е ориентирано не само линейно по оста на времето (преди – сега – после), а и спрямо категорията резултат. Минало неопределено време означава приключило в някакъв минал момент действие. Но този момент не изпъква в езиковото съзнание, остава на заден план – не е важно кога, в кой минал момент е приключило действието, важното е, че то до момента на говоренето се е извършило, така че в момента на говоренето като следствие има някакъв резултат (Пашов 1999: 153).

Много по-голямо разнообразие в сравнение с немския наблюдаваме съответно и с парадигмата на причастията заради категорията вид на глагола: приключило/неприключило или еднократно/повтарящо се действие.

Красноречив пример за различното отношение на българската и немската култура към феномена време намираме на лексикално ниво. Названията на времеви категории в българския език са доста по-ограничени и винаги звучат обобщително, за разлика от немски, където има доста точно разграничение: например момент – Augenblick/Zeitpunkt/Moment; междуременно – inzwischen/mittlerweile/zwischenzeitlich; срок – Termin (краен срок)/Frist (период от... до); време – Zeit (астрономическо)/Wetter (атмосферно). Тъкмо „в тази семантична недифенцираност се отразява начинът на преживяване на времето от културологична гледна точка – точността не е сред основните ценности“ в нашата езикова и културна общност. Обстоятелството, че българският разполага само с едно название за време, Ана Димова интерпретира като знак, че

в българското езиково съзнание астрономическото време продължава да носи белези на цикличното, на митологичното време, което е пряко свързано с метеорологичното (Димова 2009: 20).

„Дългосрочна ориентация“ и „монохронизъм“ на германската култура

През монохронния и дигитален времеви филтър за немците времето е точно фиксиран момент. Щателното планиране има първостепенно значение. Отношението към времето е като към някаква скъпоценност, която трябва да се пести и използва рационално. Пилеенето на времето ни излиза скъпо – и на нас, и на другите. Уговорките, срещите, сроковете се спазват стриктно. Закъснението е обидно, защото е неуважение към партньора, от друга страна то говори за непрофесионализъм, лоша организация и липса на дисциплина. Спонтанността тук се приема за дилетантство.

Друга характеристика, свързана с монохронизма, е линейното отношение към времето: съществува един-единствен живот, времето е последователност от сегменти, които следват един след друг. Подобна монохронност на темпоралното усещане означава, че задачите се планират като отделни стъпки, и за да се постигне най-висока продуктивност и ефективност, нещата трябва да се правят едно по едно (*one-thing-at-a-time*). Работният стил на немците се характеризира със строго планиране и координиране на задачите. За постигането на оптимална координация при този стил на работа е необходима интензивна и обстойна подготовка на процесите, дори когато става дума само за водене на разговори или преговори.

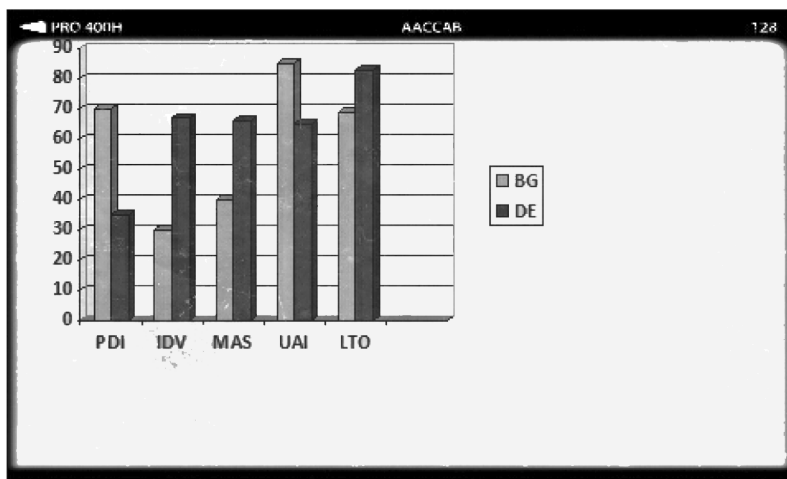
Наред с предимствата на този подход към процесите, като например систематичност, предвидимост, контролируемост и ефективност, този стил е доста скован и негъвкав и при неочаквани отклонения от плана или внезапни аварии води до паника и неадекватни решения.

Структурирането на времето е тясно свързано с хабитуалния ритъм на човек, който се манифестира и на невербално ниво.

Ритъмът на тялото е в непосредствена връзка със съответния културен кръг. Този ритъм е образуван под въздействие на навиците и подражанието, на влиянието и натиска от предприятието или семейството, най-общо погледнато, под въздействието на обкръжението и събрания в тази среда през годините и десетилетията опит (Molcho 1998: 74).

Човек принципно може да бъде разпознат и чрез ритъма, който в крайна сметка намира израз в ритъма на труда и на делника, но и в ритъма на говорене, мислене и т.н. Езикът на тялото издава представителите на монохронни култури чрез по-резките и по-многобройни движения на всяка част на тялото, което създава впечатление за повече енергичност като цяло. Тук е важно да изглеждаш зает и в постоянно действие, което придава на тялото буквално и повече динамика, забързаност, дори когато самото действие съвсем не е от ранга на борсова спекулация, дори по време на обедната почивка, по време на хранене или само при правенето на ксерокопие (Warthun 1997: 158).

Характеристика на българската и германската култура по модела на Хофстеде и Хол

Фиг. 1. PDI (властово разстояние), IDV (индивидуализъм), MAS (мъжественост), UAI (избягване на несигурността), LTO (дългосрочна ориентация)

Цифровите стойности (фиг. 1) по измерителите на Хофстеде показват нагледно контраста между българската и немската култура. Разликата в четири от шестте измерения е двойна, единствено по отношение на избягването на несигурността, т.е. при възприемането на риска и несигурността, и при дългосрочната ориентация имаме сравнително близки стойности. Нека обобщим различията по отделните измерения на работното място в съпоставителни таблици, като добавяме към тях величините на Едуард Хол за времевата и пространствената ориентация.

„Властово разстояние“ на работното място

България	Германия
Високо властово разстояние	Ниско властово разстояние
<ul style="list-style-type: none"> • значителен социален статус • централизирано управление • авторитарен стил на управление 	<ul style="list-style-type: none"> • незначителен социален статус • децентрализирано управление • партиципативен или демократичен стил на управление
<ul style="list-style-type: none"> • управление чрез поставяне на задачи 	<ul style="list-style-type: none"> • управление чрез поставяне на цели и делегиране на задачи
<ul style="list-style-type: none"> • липса на инициатива • очакван външен контрол 	<ul style="list-style-type: none"> • от служителите се очаква инициатива • вътрешен контрол и самоконтрол

• мениджърите разчитат на прекия си началник	• мениджърите разчитат на опита си и на екипа от служители
• очакване на положителен фийдбек	• очакване на директен, конструктивен фийдбек
• критиката на ръководителите е табу	• различното мнение, критика и дискусия дори между началници и подчинени са възможни
• комуникацията се инициира от ръководителите	• директна и партиципативна комуникация
• на поставени въпроси от ръководителя се очаква готов отговор	• въпросите се обсъждат демократично
• идеалният ръководител е доброжелателният автократ („добрият баща“)	• идеалният ръководител е справедлив демократ с добри идеи
• вертикални йерархии: неравнопоставеност	• хоризонтални структури: равнопоставеност и пренебрегване на йерархии
• издигне чрез лобита (познанства)	• издигне по заслуги
• голяма разлика в заплащането	• пропорционална разлика в заплащането
• служителят е по-висока категория от работника	• физическият труд има същия статус като чиновническият
• отношенията началник–служител са емоционални	• отношенията началник–служител са прагматични, основават се единствено на договор
• привилегии и символи за висок статус са нормални	• неодобрение на привилегии и символи за висок статус
• дипломите отварят вратите към групи с по-висок статус	• дипломите повишават икономическата стойност и чувството за собствена значимост
• двоен стандарт при прилагането на законите и правата в зависимост от статуса	• равнопоставеност пред закона, равни права и задължения
• целта на обучението е по-добрата адаптивност	• целта на обучението е да се научиш как се стига до знание
• непрозрачност при вземането на решение	• демократичност и прозрачност при вземането на решение

„Индивидуализъм“ срещу „колективизъм“ на работното място

България	Германия
Колективизъм	Индивидуализъм
• служителите – членове на група	• служителите – хомо икономикус
• отношенията между служителите като в семейство	• отношенията между служителите като участници на пазара на труда
• ниска професионална мобилност	• висока професионална мобилност

<ul style="list-style-type: none"> • назначенията, съотв. повишенията, са под влияние на връзките и приближеност към „ние“-групата 	<ul style="list-style-type: none"> • назначенията, съотв. повишенията на основата на лични качества и правила
<ul style="list-style-type: none"> • лоша работа в екип 	<ul style="list-style-type: none"> • екипна работа
<ul style="list-style-type: none"> • личните отношения – по-важни от служебните задачи 	<ul style="list-style-type: none"> • служебните задачи – по-важни от личните отношения
<ul style="list-style-type: none"> • инициатива при групата 	<ul style="list-style-type: none"> • висока лична инициатива
<ul style="list-style-type: none"> • избягване на директното оценяване на служителите 	<ul style="list-style-type: none"> • открита и директна комуникация с конструктивна критика
<ul style="list-style-type: none"> • грешките предизвикват чувство на срам 	<ul style="list-style-type: none"> • грешките предизвикват чувство на вина
<ul style="list-style-type: none"> • комуникация с висок подтекст 	<ul style="list-style-type: none"> • комуникация с нисък подтекст (всичко се формулира експлицитно)
<ul style="list-style-type: none"> • информацията се разпространява неофициално само между членовете на групата 	<ul style="list-style-type: none"> • само официалната информация е надеждна и достига бързо до всички
<ul style="list-style-type: none"> • колективно мислене: нежелание за поемане на лична отговорност 	<ul style="list-style-type: none"> • мислене в „аз“-формата: ясно очертан профил на компетенциите
<ul style="list-style-type: none"> • мненията – предопределени от групата 	<ul style="list-style-type: none"> • важно е собственото мнение
<ul style="list-style-type: none"> • длъжностна характеристика с неясно очертани параметри 	<ul style="list-style-type: none"> • длъжностна характеристика с конкретни и ясни параметри
<ul style="list-style-type: none"> • персонифициране с работното място, смесване на личната и служебната сфера 	<ul style="list-style-type: none"> • строго разделение между личната и служебната сфера
<ul style="list-style-type: none"> • успешен мениджмънт: управление на групата 	<ul style="list-style-type: none"> • успешен мениджмънт: управление на индивиди
<ul style="list-style-type: none"> • изборът на професия е силно предопределен 	<ul style="list-style-type: none"> • свободен избор на професия
<ul style="list-style-type: none"> • споделяне на финансови и други средства с роднините 	<ul style="list-style-type: none"> • индивидуална собственост върху ресурсите
<ul style="list-style-type: none"> • нисък БВП на глава от населението 	<ul style="list-style-type: none"> • висок БВП на глава от населението
<ul style="list-style-type: none"> • повечето предприятия са семейна собственост или на приятелски кръгове 	<ul style="list-style-type: none"> • акционерните дружества са собственост на отделни крупни инвеститори
<ul style="list-style-type: none"> • идеал за равенство 	<ul style="list-style-type: none"> • идеал за индивидуална свобода
<ul style="list-style-type: none"> • преобладава патриотичният идеал 	<ul style="list-style-type: none"> • преобладава идеалът за автономия
<ul style="list-style-type: none"> • очаква се силна държавна регулация 	<ul style="list-style-type: none"> • ограничена роля на държавата
<ul style="list-style-type: none"> • солидарност: помощ се предлага без поискване 	<ul style="list-style-type: none"> • самостоятелност: помощ не се предлага, за помощ трябва да се помоли
<ul style="list-style-type: none"> • гостоприемство: интегриране в групата и специално обгрижване 	<ul style="list-style-type: none"> • гостоприемство: уважение пред личността и даване на повече свобода за лични планове

„Мъжественост“ срещу „женственост“ на работното място

България	Германия
• женственост	• мъжественост
• хармоничните отношения имат приоритет; директната конфронтация се избягва	• откритото изразяване на мнението е характеристика на честния човек
• проблемите се заобикалят максимално дълго	• търси се решение на проблеми при първата индикация
• конфликтите се решават с преговори и консенсус	• конфликтите се решават с победа на по-силния
• мениджмънт: въз основата на интуицията и консенсус	• мениджмънт: въз основата на факти, ориентиран към решения
• средните постижения са нормата	• най-доброто е нормата
• стремеж да не изпъкваш	• стремеж да си най-добрият
• уравниловка при заплащането	• заплащане според заслугите
• равни стимули за всички	• стимули според заслуги
• „работим, за да живеем“	• „живеем, за да работим“
• повече свободно време, по-малко пари	• повече пари, по-малко свободно време
• ценности: равенство, солидарност, добра работна атмосфера	• ценности: работоспособност, конкурентност
• кариерата е факултативна за двата пола	• кариерата е задължителна за мъжа, факултативна за жената
• устна култура (многословност, дълги телефонни разговори)	• писмена култура (писмени потвърждения, записки, договори)
• ниска емоционална интелигентност	• висока емоционална интелигентност
• преговаряне чрез обяснения	• преговаряне чрез логически аргументи

„Избягването на несигурността“ на работното място

България	Германия
• рядка смяна на работодателя	• смяна на работодателя заради по-добри условия
• свръхбюрокрация: объркани, неработещи правила, хаос	• свръхбюрокрация: правила за всичко, ако нещо не е позволено със закон, е забранено
• имплицитна комуникация	• експлицитна комуникация, целяща абсолютна яснота
• информацията върви главно зад кулоарите	• доверие само в официалната информация
• краткосрочно, лошо планиране	• дългосрочно, детайлно планиране
• креативни решения, лошо изпълнение	• технически решения, перфектно изпълнение
• приоритет на прагматичните решения	• приоритет на иновативните решения, гарантиращи конкурентност

<ul style="list-style-type: none"> • мотивация чрез имиджа на предприятието и престижа му на сигурен работодател 	<ul style="list-style-type: none"> • мотивация чрез реализация и уважение
<ul style="list-style-type: none"> • подозрителност, никакво доверие в управниците 	<ul style="list-style-type: none"> • доверие в експерти и авторитети
<ul style="list-style-type: none"> • невъзможност за контрол нагоре по йерархията 	<ul style="list-style-type: none"> • самоконтрол и контрол на управляващите

Възприемане на времето по Хол

България	Германия
Полихронна ориентация	Монохронна ориентация
<ul style="list-style-type: none"> • времето е безплатно благо в неограничено количество, то има подчинена роля 	<ul style="list-style-type: none"> • времето е ограничена, много голяма ценност
<ul style="list-style-type: none"> • аналогово възприемане на времето: часът като период (от...до...) 	<ul style="list-style-type: none"> • дигитално възприемане на времето: часът като точно фиксиран момент
<ul style="list-style-type: none"> • уговорките могат да се променят дори в последния момент 	<ul style="list-style-type: none"> • спазването на уговорките доказва социална ангажираност и отговорност, променят се само по изключение с убедително обяснение и достатъчно дълго предизвестие
<ul style="list-style-type: none"> • закъсненията са чести, неточността не се възприема лично 	<ul style="list-style-type: none"> • закъсненията са изключения, неточността означава липса на респект и неблагонадеждност
<ul style="list-style-type: none"> • задължително калкулиране на 15-минутен толеранс 	<ul style="list-style-type: none"> • точността е задължителна, пристига се не повече от пет минути преди уговорения час
<ul style="list-style-type: none"> • полихронен стил на работа: задачите могат да се изпълняват едновременно 	<ul style="list-style-type: none"> • линеен стил на работа: прави се план и задачите се изпълняват стъпка по стъпка
<ul style="list-style-type: none"> • гъвкав стил на работа: задачите могат да се разместват по приоритет 	<ul style="list-style-type: none"> • фиксиран стил на работа: задачите се изпълняват строго по план
<ul style="list-style-type: none"> • вземат бързо решения, бързо губят търпение 	<ul style="list-style-type: none"> • действат обмислено
<ul style="list-style-type: none"> • спонтанност и склонност към импровизация 	<ul style="list-style-type: none"> • импровизацията говори за непрофесионализъм и несериозност
<ul style="list-style-type: none"> • спокойно приемане на промени и възникване на проблеми 	<ul style="list-style-type: none"> • стрес при промени или неизпълнение на плана
<ul style="list-style-type: none"> • лесно отклонение от работния процес 	<ul style="list-style-type: none"> • концентрация върху работата
<ul style="list-style-type: none"> • приблизително фиксиране на продължителността на срещата, възможни са прекъсвания напр. с телефонни разговори по други служебни въпроси 	<ul style="list-style-type: none"> • предварително определяне на продължителността и концентрация само по въпросите на срещата

<ul style="list-style-type: none"> • спонтанни покани за обяд, вечеря или културни събития 	<ul style="list-style-type: none"> • планиране на всички събития, дори свободното време
<ul style="list-style-type: none"> • преливане на времето за работа и личното време 	<ul style="list-style-type: none"> • разпределението на времето е непохватимо, след края на работния ден и уикендът са само за семейството
<ul style="list-style-type: none"> • бавно темпо на работа, предпоследно място в Европа, пред Румъния (22) 	<ul style="list-style-type: none"> • работа на бързи обороти. Най-висока стойност на скорост на работното място в Европа (1)
<ul style="list-style-type: none"> • неточни часовници на обществени места (17) 	<ul style="list-style-type: none"> • висока точност на часовниците на обществени места (8)
<ul style="list-style-type: none"> • бавен ритъм на работата и в ежедневието; плавни, спокойни движения 	<ul style="list-style-type: none"> • забързан ритъм; резки и отсечени движения, динамика дори при рутинни занимания

Териториално поведение по Едуард Хол

България	Германия
По-къса дистанция	По-голяма дистанция
<ul style="list-style-type: none"> • комфортната дистанция между партньорите е около 40 см 	<ul style="list-style-type: none"> • комфортната дистанция между партньорите е около 80 см
<ul style="list-style-type: none"> • личната информация като предпоставка за партньорство 	<ul style="list-style-type: none"> • недопустими са лични въпроси в служебна среда
<ul style="list-style-type: none"> • въпроси за личността в smalltalk са по-приемливи от обсъждане на абстрактни въпроси 	<ul style="list-style-type: none"> • личният живот е табу, темите в smalltalk са времето, градът, актуални събития извън бизнеса и политиката
<ul style="list-style-type: none"> • комплиментите могат да са лични 	<ul style="list-style-type: none"> • комплиментите са за фирмата, професията, техниката, добрата организация, събитието
<ul style="list-style-type: none"> • пътят към доверието минава през човешкия елемент 	<ul style="list-style-type: none"> • пътят към доверието минава през доказването като експерт
<ul style="list-style-type: none"> • от лична симпатия към добри професионални отношения 	<ul style="list-style-type: none"> • от висок професионализъм към добро приятелство
<ul style="list-style-type: none"> • цени се всичко, което засилва личния контакт: посрещане, съпътстваща програма, бизнес вечери, подаръци 	<ul style="list-style-type: none"> • цени се всичко, което доказва експертност: ефективни дългосрочни решения, оптимизиране на разходи и печалбите
<ul style="list-style-type: none"> • гостоприемството е висока ценност, покани към бизнес партньори дори за гостуване у дома 	<ul style="list-style-type: none"> • цени се умението на партньора сам да се ориентира в пространството

⁴ За последните два показателя, отчитачи скоростта на работното място и точността на часовниците на обществени места, е използвана съпоставителната таблица на американския психолог Ливайн (Levine 2011: 179).

• цени се хуморът, вицът	• цени се деловият тон, хуморът е израз на непрофесионалност
• постоянно дават и вземат вещи назаем	• неприкосновеност на личната собственост, не споделят личните си вещи
• по-високи нива на шум на обществени места и жилищни сгради	• по-ниски нива на шум на обществени места и жилищни сгради

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ИЗВОДИ

Изследванията на културноспецифичните измерения на българо-немската комуникация в контекста на настоящата работа имат една много съществена практическа цел – да съдействат за преодоляване на проблемите в тази комуникация, да стимулират разбирането и ефективното взаимодействие в бизнес комуникацията, защото в момента това е сферата на най-активни, най-бързо развиващи се взаимоотношения между България и Германия. Но е важно и развитието и налагането на интеркултурната комуникация като изследователска и академична дисциплина, която отдавна се е утвърдила в бизнес факултетите на реномираните университети в Европа и света.

Германия представлява най-важният чуждестранен пазар за българска продукция. Според данните за 2015 г. износа на България към Германия е на стойност 2,8 млрд. евро – повече от 5% от националния брутен вътрешен продукт и повече от износа към която и да е друга страна, към която България изнася стоки и услуги. Германският внос в България през 2015 г. се равнява на 3,5 млрд. евро. По данни на Федералното министерство на икономиката и енергетиката на Германия търговският обмен между България и Германия за 2015 г. е достигнал най-високата стойност в цялата история на икономическите взаимоотношения между двете страни: 6,3 млрд. евро (ръст от 6,5% спрямо предходната година, която е отбелязала предишната рекордна стойност и рекорден ръст от 10,9%). В момента Германия продължава да бъде основният търговски партньор на България, следвана от Русия.

От 2014 г. Германско-българската индустриално-търговска камара (ГБИТК) представя резултатите относно фактори на бизнес средата в България в сравнение с обобщените резултати на всички 16 германски външнотърговски камари в Централна и Източна Европа. Оттогава ежегодно всички 16 смесени германски външнотърговски камари провеждат паралелно през февруари анкетата с аналогични въпроси. Участници в регионалните анкети в Централна и Източна Европа през 2015 г. са общо 1424 фирми.

Според тази анкета по качество на професионалното и академичното образование България се нарежда на последните позиции в сравнение със страните от Централна и Източна Европа. По наличност на специализирана работна ръка – на предпоследно място. От друга страна, резултатите от

същата анкета потвърждават факта, че цената на работната сила в България е изключително ниска: по този показател България заема първо място сред всички страни. Но тези резултати нямат само негативно измерение. Те показват убедително колко големи възможности за увеличаване на икономическата интеграция и ефективността на чуждите инвестиции биха могли да се разкрият благодарение повишаване нивото на образователната и професионалната квалификация на работната сила.

Реалната ефективност на международната бизнес интеграция обаче не се определя само от икономически параметри, от професионалната компетентност и от институционалната среда. Рецептата за успеха крие под повърхността си значителен културен компонент, за който все повече чуждестранни инвеститори започват да си дават ясна сметка. Това означава комбиниране на специализирани знания и умения за упражняване на дадена професия не само с владееене на чужд език, но и с развиване на способността да се общува в различна културна среда. За постигането на този тип компетентност оказват влияние редица фактори, които са породени от цялостните нагласи, утвърдените ценности и модели на поведение, а владееенето на чуждия език, макар да остава важна предпоставка за разбирането, далеч не е единственото условие за успешното общуване. Културно подплатеният фон на комуникацията в значителна степен моделира съдържанието на съобщението и неговото правилно интерпретиране е част от успешното межкултурно общуване.

Повечето чуждестранни инвеститори и външни наблюдатели идентифицират редица проблеми като потиснато върховенство на закона, невъзможност да се намали корупцията, ниска трудова дисциплина. В същото време част от тях вече си дават сметка за културната подплатеност на повечето от тези проблеми. Доброто познаване на националните културни специфики е най-прекия път за преодоляване на тяхното отрицателно въздействие не само в бизнес комуникацията на ежедневно ниво, но и в цялостната институционална и бизнес среда.

Значението на културните различия в бизнес комуникацията е по-голямо поради нейния по-ограничен ситуативен характер. Бизнес общуването се структурира до голяма степен въз основа на по-обща и често повтарящи се ситуации. То представлява ярко изразена ритуализирана комуникация, което прави по-категорични изводите за различията между българските и германските модели на поведение и за възможните конфликтни точки. Друга важна особеност на бизнес комуникацията е това, че в нея йерархичните различия оказват по-силно и пряко въздействие върху общуването.

За избягването и решаването на конфликтите в межкултурната комуникация най-важното е осъзнаването колко съществено влияние върху поведението и мисленето имат културните различия. За повишаването на ефективността в общуването и двете страни трябва да могат да преценят как би се интерпретирало дадено различие в конкретната ситуация. А за преодоляването

на недоразуменията и конфликтите в бизнес комуникацията най-важното си остава готовността и желанието за разбиране, което означава именно респект и приемане на различията, а не опит за доминиране и налагане на собствените норми. Както видяхме, българският манталитет е силно контрастен на германския. Фундаментално различният стил на работа поражда различни очаквания. И ако приемем, че възможните реакции при сблъсъка на два културни айсберга са атака, бягство и споразумение, единствено при постигнато споразумение можем да говорим за успешни бизнес контакти. А реално успешно е едно партньорство, което постига съгласие не на базата на доминиране и постоянни компромиси, а на основата на межкултурна интелигентност под формата на културна синергия. Тъкмо контрастите между българския и германския модел на мислене и поведение дава чудесна възможност за синергия, противопоставянето на силните и слабите страни води до баланс и по-голяма ефективност. Познаването на слабостите и предимствата на двете култури и използването им целенасочено може да доведе до нови креативни начини за развитие на общи бизнес идеи.

Межкултурният анализ е много подходящ при сравнението на българската и немската култура, тъй като те, макар и европейски, имат дълбоки различия. Отдавна вече не е актуално схващането, че Европа трябва да се разглежда като нещо хомогенно. Все по-интензивно се изследват и сравняват отделните култури и се откриват съществени контрасти, с които бизнесът не само трябва да се съобразява, но от които трябва да извлече максимални ползи. Както показахме, България и Германия са интересни обекти за съпоставка, тъй като те на практика се оказват почти диаметрално противоположни по почти всички показатели, утвърдени в съвременната антропология. Това означава, че провалът в общуването при непознаване на националните особености на другия е доста вероятен и почти програмиран. Нищо чудно да не ни разберат какво искаме да кажем, дори ако владеем перфектно немски език. Лесно може да се стигне до точката, когато всичко изглежда чуждо и непонятно, а собствените норми и критерии са станали невалидни, което значи и безполезни. Още през 50-те години е въведено понятие за подобно объркано състояние – „културен шок“. Американската антроположка Кора Дюбуа го въвежда още през 1951 г. и днес то намира широко приложение, защото с него особено точно се описва онова емоционално състояние на обърканост, което има силно блокиращо действие и намалява способностите на човек за ефективна работа. То е съпроводено с раздразнителност, депресия и самозатваряне, което като цяло засяга личната мотивация и поведение. Има ли ефикасна рецепта срещу потискащото въздействие на културния шок? Отговорът категорично може да бъде положителен, ако осъзнаем, че всяка култура има своя вътрешна логика и структура, която подлежи на опознаване. Когато се запознаем с типичните комуникативни модели, вербални и невербални, това определено ще намали риска от грешки и демотивиращи преживявания. Да

развиваш межкултурната си компетентност, означава да развиваш и съзнанието за собствената си култура. За да разбираме другите, трябва да знаем кои сме ние и защо постъпваме така. С колкото повече информация разполагаме, толкова по-подготвени се изправяме срещу новото и само така неочакваното може да стане предвидимо.

За нуждите на настоящото изследване използвахме за методологическа база индекса за измерване на межкултурните различия на Хофстеде, допълнен от модела на Едуард Хол. Към техните анализи и заключения добавихме нашите наблюдения за специфичните културни различия, които се проявяват при съпоставката между поредица от аспекти на българския и немския език. Тези сравнения не само потвърдиха, но в някои отношения подсилиха и обогатиха средствата за зависимостите, установени от изследователите на националните културни специфики. Въз основа на една цялостна система от установените специфични различия интерпретирахме межкултурната комуникация в българо-немска бизнес среда, за да достигнем до поредица от изводи, които могат да се обобщат чрез съпоставката между двойки понятия, разкриващи различното категоризиране, структуриране и проектиране на представите за света на двете култури и намиращи директен израз в процеса на бизнес комуникацията.

1. Приоритет на „отношенията“/приоритет на „съдържанието“

В България властват отношенията, в Германия – съдържанието. От това следва смущението на германците от по-късата дистанция при общуването на българите, докато поради по-голямата дистанция българите възприемат немците като хладни, дистанцирани и много формални. Оттук многословието на българите създава често погрешно впечатление за разпиляност и повърхностност, докато целенасоченото говорене на немците им създава образа на сухи, съдържани и педантични събеседници. Българите възприемат критиката лично, те не я разбират като опит за решения на проблема, а като атака. Немците не се интересуват от личностните измерения на общуването, а се стремят да наложат принципите си.

2. Ориентиране към „групата“/ориентиране към „индивида“

В българското мислене приоритет има групата. Този мисловен модел на родовата култура се пренася във всички аспекти на езика и на отношенията с другите. При германците мисловният модел на индивидуалистичната култура определя всички аспекти на поведението. Използването на множество видове безлични конструкции в българския език се интерпретира като бягане и прехвърляне на отговорност, а в професионалната сфера наблюдаваме размити ресурси. Според германските културни стандарти всеки има ясни компетенции и е длъжен да ги изпълнява добросъвестно, а навлизането в чуждата сфера на отговорности е недопустимо. С това е свързано ясното разграничаване на лич-

на и служебна сфера при германците и силно размитите граници между двете при българите. От друга страна, българските отношения се характеризират със строга йерархичност („по-високопоставеният е по-добър във всичко“), докато в съвременна Германия йерархиите са гъвкави, мотивирани от експертността и отразяват сравнително ниската властова дистанция, включително и на работното място. В този смисъл се интерпретира и ценността на информацията: за българите тя служи за разпространение единствено между членовете на „групата“ с цел получаване на предимство, за немците информираността е важна за точните анализи и вземането на отговорни решения в полза на обществото. Оттук споделянето на проблем, свързан с изпълнението на служебните задължения, е път за решаването му, докато българите обикновено възприемат това като признание за слабост или некомпетентност. По тази причина немците очакват ясна и директна служебна комуникация, докато поведението на българите се характеризира със силно изразена дихотомия: силно изолиране на външните за групата лица, висока степен на интимност вътре в групата.

3. Индиректност/директност

Множество езикови примери доказват характерната за немското словно богатство прецизност и детайлност при обозначението на отделни аспекти от едно явление. За българския език са характерни по-общите понятия, които обобщават множество значения, при необходимост от по-голяма прецизност са нужни допълнителни езикови средства. Това се проявява дори в правото, където българските юридически термини понякога са доста общи и изискват допълнителни лексикални единици за уточнение. При преговори българите обикновено трудно казват „не“ и често поемат ангажменти, които не могат да изпълнят, докато немците съгласуват дълго условията, като ги формулират максимално еднозначно, а след това педантично настояват да се изпълни всека точка от споразумението. В този смисъл българите възприемат немците като лишени от въображение, като хора, които приемат всичко буквално, но в същото време ги уважават много заради тяхната коректност и благонадеждност като партньори. По отношение на справянето с конфликтите българите не обичат да говорят директно за тях, по-скоро дават замаскирани сигнали. От своя страна немците интерпретират индиректните сигнали буквално, те не разбират от намеци. Що се отнася до нивата на контрол, немците развиват висока степен на съзнателност и честност, докато българите очакват постоянен външен контрол.

4. Имплицитност/експлицитност

„Българската“ комуникация се характеризира с многозначност и кодираност на някои съобщения, изисква се „четене между редовете“, докато „немската“ се основава на ясни и точни формулировки, всичко се назовава с точното име, има понятия за всяко нещо и за всеки детайл. Това различие води

до объркване: германците не очакват, че информацията са непълни и че човек винаги трябва да ги разглежда в по-широк контекст, докато за българите немският стил е поредното доказателство за прекалено задълбочаване и липса на въображение: „на немците всичко трябва да им бъде написано и посочено“. Особено ярък пример за проявлението на културните различия в езика е използването на условното наклонение: на немски то се използва както за несъстояли се и условни събития, така също задължително за изразяване и на учтивост, докато на български служи главно за пропуснати, ненастъпили и невъзможни събития и особено характерно – за изразяване отношението на говорещия към истинността на информацията чрез ренаратив. Високият контекст на комуникацията за българите намира израз и по отношения на поздрава. Той не е задължителен жест на учтивост, първи знак за добронамереност, а израз на отношение: знак за включване или изключване от „ние“-групата.

5. Полихронност/монохронност

Сложната система от български граматически времена подчертава двете различни нива на ориентация – момент и резултат, докато по-простата темпорална система в немския отразява разбирането на времето като непрекъснат и линейно протичащ времеви лъч: от минало през сегашно към бъдеще. По този начин се затвърждава различното възприемане на времето: то е централна категория за немската култура и в много отношения – подчинена за българската. Немците имат прецизно, „дигитално“ разбиране за времето, докато за българите то е „аналогово“, „разтегливо“ понятие, което понася по-широка интерпретация. Оттук следва важността на планирането, определянето на приоритетите и управлението на времето в германската бизнес култура и по-голямото безразличие към този аспект в българския мениджмънт. От това произтичат редица културни противоречия, които са основа за сериозни конфликти – немската планомерност и строго следване на срока се интерпретират от българите като неспособност за спонтанност, гъвкавост и импровизиране; българското подценяване на графика се възприема като неточност, безотговорност, лоша организация и неясни приоритети.

Обръщането на погледа към чуждата култура се оказва полезно и за друго: това е повод за едно по-внимателно вглеждане в собствените порядки и модели на поведение, което води до самопознание. При съпоставянето и анализирането на грешките в комуникацията ние установяваме колко слабо познаваме собствената си култура, особеностите си, нашите слабости и силни качества, които могат да изглеждат странни и дори шокиращи за бизнес партньорите. Много често не забелязваме онова, което ни заобикаля, приемаме за напълно естествено поведението на сънародниците си, защото сме израснали в една и съща култура и от деца биваме възпитавани в утвърдените модели, характеризиращи българския менталитет.

Темата за межкултурните различия е практически полезна, когато се разглежда в светлината на възможностите за синергия. При съвременната тотална глобализация изолирането и разделението е немислимо, затова е важно да се работи в посока как да предотвратяваме конфликтите и да учим един от друг, как да комбинираме и използваме различията, за да бъдем по-ефективни като цяло в комуникацията.

Първата стъпка към стимулирането на афинитет към синергия е познаването на културноспецифичните модели на мислене и поведение, на ценностите, които организират и движат процесите в дадено общество. Втората стъпка е правилната интерпретация и едва след това може да се говори за развитието на емпатия във взаимоотношенията и възможности за напасване. Новите форми на мениджмънт и организация са производни на националните различия. Ако се игнорират културните особености, те се превръщат в скрити мини и неминуемо ще доведат до трудности и проблеми в комуникацията. Но когато различията се използват като ресурс, може да се очакват следните ползи: повече гледни точки към определен въпрос и повече мнения, повече идеи, повече интерпретации. Следователно определено ще се повиши креативността, гъвкавостта и ефективността при вземането на решения и справянето с проблемите.

БИБЛИОГРАФИЯ

- ГБИТК (2015). Анкета за бизнес средата в България 2015: <http://bulgarien.ahk.de/landesinfo/publikationen/ahk-konjunkturumfrage-2015/#c980077>
- Давидков, Цветан (2002): Измерители на организационната култура, бюлетин „Стопанско управление, СУ „Св. Кл. Охридски“, кн. 1, София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“.
- Давидков, Цветан (2009): Национална и организационни култури. София.
- Давидков, Цветан (2015): Изследване върху културата в България през периода 1995–2014: Ориентири за организационно развитие. – В: Лидерство и организационно развитие. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Димитров, Георги (2009): Кризата на обществения живот в България в началото на XXI век. – В: Фотев, Георги (съставител): Европейските ценности в днешното българско общество. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Димова, Ана (2009): За другото време. Несвоевременни разсъждения за културноспецифичните различия в езиците. – В: Любословие. Годишно списание за хуманитаристика. № 10/2009, с. 17–22
- Лазарова, Ерика (2012): Демокрацията и вечните ценности. – В: Кертиков, К. (съставител): Българските национални ценности. Статика и динамика в евроинтеграционния процес. София: ИИОЗ – БАН.

- Минков, Михаил (2007): България върху културната карта на света. Европейци сме ний, ама. София: Класика и стил.
- Минков, Михаил (2007): Защо сме различни. София: Класика и стил.
- Неделчева, Тая (2012): Жизнеността на етатисткия синдром на българина. – В: Кертиков, К. (съставител): Българските национални ценности. Статика и динамика в евроинтергационния процес. София: ИИОЗ – БАН.
- Пашов, Петър (1999): Българска граматика. София: ИК Хермес.
- Силгиджиян, Х., Карабелова, С., Герганов, Е., Генов, Ю. (2007): Подобни и различни в рамките на българската култура. Резултати от представителното изследване на ценностите и културните практики в България. – В: Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, кн. 95, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Славов, Атанас (1995): Шаманът в теб и мен. София: Народна култура.
- Тромпенаарс, Фонс; Хампдън-Гърнър, Чарлз (2004): Да се носиш по вълните на културата. Разбиране на културното разнообразие в бизнеса. София: Класика и стил.
- Фотев, Георги (2009): Европейските ценности в днешното българско общество. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“.
- Хаджийски, Иван (1945): Бит и душевност на нашия народ. София: Хемус.
- Хофстеде, Хеерт (2001): Култури и организации. Софтуер на ума. София: Класика и стил.
- Bohnaker, Elke (2011): Kommunikationsstandards für den deutsch-europäischen Wirtschaftskontakt. Aachen: Shaker.
- Bronszinsky-Schwabe, Edith (2011): Interkulturelle Kommunikation. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Ferraro, Gary (2011): Cultural Anthropology. An Applied Perspective. Belmont: Thomson Wadsworth
- Flader, D., Comati, S. (2008): Kulturschock: interkulturelle Handlungskonflikte westlicher Unternehmen in Mittel- und Osteuropa. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Frey, Siegfried (1999): Die Macht des Bildes. Der Einfluss der nonverbalen Kommunikation auf Kultur und Politik. Bern: Verlag Hans Huber.
- Grice, Paul (1989): Studies in the Way of Words. Harvard: Harvard University Press.
- Hall, Edward T. (1959): The Silent Language. New York: Anchor Books.
- Hall, Edward T., Hall, Mildred R. (1990): Understanding Culture Differences. Boston: Intercultural Press.
- Hofstede, Geert (2012): Lokales Denken, globales Handeln: Interkulturelle Zusammenarbeit und globales Management (Cultures and Organizations: Software of the Mind). Kindle Edition. München: C. H. Beck.
- Kroeber, A. L., Kluckhohn, C. (1952): Culture: A critical review of concepts and definitions. Cambridge: Museum of Archaeology & Ethnology, Harvard University Cambridge
- Kumbier, Dagmar (2013): Interkulturelle Kommunikation: Methoden, Modelle, Beispiele. Reinbek bei Hamburg: Rohwolt
- Lewis, R. D. (2006): When cultures collide. Boston/London: Brealey.
- Linton, R. (1945): The Cultural Background of Personality. New York: Appleton-Century Crofts.

- Molcho, Samy (1998): Körpersprache. München: Goldmann.
- Mondiacult (1983): Mondiacult. Weltkonferenz der UNESCO über Kulturpolitik Mexiko 1982 – Dokumente. Berlin: Staatsverlag der DDR.
- Rösch, Olga (1999): Interkulturelle Kommunikation mit polnischen Partnern in Wirtschaft und Wissenschaft. Beiträge aus Wissenschaft und Praxis zum 3. Wildauer Workshop “Interkulturelle Kommunikation”. Berlin: Verlag News and Media.
- Sapir, Edward (1994): The psychology of culture. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Schroll-Machl, Sylvia (2013): Die Deutschen – Wir Deutsche. Fremdwahrnehmung und Selbstbild im Berufsleben. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht.
- Schulz von Thun, Friedemann (2009): Miteinander reden/1 Allgemeine Psychologie der Kommunikation. Berlin: Rohwolt.
- Warthun, Nicole: 1997. Interkulturelle Kommunikation in der Wirtschaft. Eine Studie zu den Erfahrungen deutscher Führungskräfte. Bochum: Brockmeyer.
- Watzlawick, Paul (2011): Pragmatics of human communication. New York: Norton.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО КЛАСИЧЕСКИ И НОВИ ФИЛОЛОГИИ

Том 110

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF CLASSICAL AND MODERN PHILOLOGY

Volume 110

ПАДЕЖНАТА СИСТЕМА В СЕМИТСКИТЕ ЕЗИЦИ: ПРОИЗХОД И РАЗВИТИЕ

ВИКТОР ТОДОРОВ

Катедра „Арабистика и семитология“

Виктор Тодоров: ПАДЕЖНАТА СИСТЕМА В СЕМИТСКИТЕ ЕЗИЦИ: ПРОИХОД И РАЗВИТИЕ

Обща тенденция на развитие на семитските езици е преминаването от флективен към аналитичен строеж – процес, продължил хилядолетия и приемащ разнообразни форми. В съгласие с тази тенденция широко застъпената в прасемитския език именна флексия също постепенно отпада – в живите семитски езици падежи няма, а единственият книжовен език, където те са част от книжовната норма, е арабският. Както формирането на падежната система, така и нейното отмиране са свързани с редица своеобразни явления, разгледани в предлагания материал.

Ключови думи: семитски езици, именна флексия, склонитбен тип

Victor Todorov: THE CASE SYSTEM IN THE SEMITIC LANGUAGES: ORIGINS AND DEVELOPMENT

The general tendency in the development of the Semitic languages is a shift from inflectional towards analytical structure – a process that has continued for millennia and has taken on various forms. In accordance with the tendency, the nominal inflection that was widespread in Proto-Semitic has gradually dropped out of use – in the living Semitic languages, there are no cases, while the only literary language where they are part of the written norm is Arabic. Both the formation of the case system, as well as its disappearance, are tied to a series of unique phenomena, which are examined in the present paper.

Keywords: Semitic languages, nominal inflection, types of declension

Сред семитските езици има такива, които притежават падежна система. Принципно това е архаичен белег: в северната група семитски езици падежната система е отпаднала още през I хилядолетие преди Христа. В южносемитските езици падежите се задържат до малко по-късно; в опростен вид, но все пак склонение присъства в класическия етиопски език, официален в Етиопия през Средновековието до XIX век, макар и престанал да бъде говорим някъде след X век. При създаването на арабския книжовен език на базата на предислямската (джахилийска) поезия и Корана в него се фиксира падежна система от твърде архаичен тип, което е поредното свидетелство за високата степен на консервация на езиковата система при пустинните номади на Арабския полуостров. Доколкото арабската езикова нормативност следва и до днес заложените още от средновековните арабски граматични правила, е невъзможно да се изследва в детайли процесът на отпадането на падежите в разговорния език, но като схема той следва аналогичните процеси в северноцентралните семитски езици (древноеврейски, арамейски). В съвременните арабски диалекти склонение на имената отсъства.

За първоначална структура на падежната система в общия праезик можем да съдим по наличните данни от най-древно засвидетелстваните (през III хилядолетие преди Христа) староакадски¹ и еблаитски² език, където се сочи наличие на пет падежа. Впоследствие броят на падежите се редуцира, като това редуциране минава през различни етапи и проявява специфични особености.

Предоставеният материал цели да изследва развитието на падежната система в семитските езици в сравнително-исторически план. За целта е използвана следната фонематична транскрипция:

<i>Означение</i>	<i>Фонетична характеристика</i>
<i>p</i>	билабиална преградна беззвучна
<i>b</i>	билабиална преградна звучна
<i><u>b</u> = v</i>	лабиодентална проходна звучна
<i><u>p</u> = f</i>	лабиодентална проходна беззвучна
<i>m</i>	лабиодентална проходно-назална сонорна
<i>t</i>	алвеодентална преградна беззвучна
<i>d</i>	алвеодентална преградна звучна
<i><u>t</u></i>	интердентална проходна беззвучна
<i><u>d</u></i>	интердентална проходна беззвучна
<i><u>t</u></i>	алвеодентална преградна беззвучна емфатична

¹ Дяконов 1967.

² Фронзароли 1985.

³ Спирантизацията на съгласните *b, p, t, d, k* и *g* в езиците от североцентралната група по традиция се означава с чертичка под буквата.

<i>d</i>	алвеодентална преградна звучна емфатична
<i>z</i>	интердентална проходна звучна емфатична
<i>s</i>	алвеодентална проходна беззвучна
<i>s</i> ⁴	алвеодентална проходна беззвучна латерализирана
<i>ʃ</i>	алвеодентална проходна беззвучна емфатична
<i>ʃ</i> ^l	алвеодентална проходна беззвучна латерализирана емфатична
<i>ʒ</i> ⁵	алвеолна проходна беззвучна
<i>z</i>	алвеодентална проходна звучна
<i>ʃ̣</i>	палатална проходна беззвучна
<i>č</i>	палатална африкативна беззвучна
<i>j</i>	палатална африкативна звучна
<i>r</i>	алвеолна проходно-вибрантна сонорна
<i>l</i>	алвеолна проходно-латерална сонорна
<i>n</i>	алвеолна проходно-назална сонорна
<i>k</i>	веларна преградна беззвучна
<i>g</i>	веларна преградна звучна
<i>q</i>	веларна преградна беззвучна емфатична
<i>ḳ = ħ</i>	увуларна проходно-вибрантна беззвучна
<i>g̣ = ġ</i>	увуларна проходно-вибрантна звучна
<i>ħ</i>	фарингална проходна беззвучна
<i>ʕ</i>	фарингална проходна звучна
<i>h</i>	ларингална проходна беззвучна
<i>ʕ</i>	ларингална преградна беззвучна

– Дълги гласни: *ā, ī, ū, ē, ō*.

Най-напред нека се спрем по-подробно на староакадската парадигма, която се явява пряк наследник на парадигмата в прасемитския език. В нея:

Имената в единствено число имат форми за:

- предикативен падеж, ок. – *∅*
- именително-локативен падеж, ок. *-u*
- винителен падеж, ок. *-a*
- дателно-локативен падеж, ок. *-iš*
- родителен падеж, ок. *-i*.

Имената в двойствено число имат форми за:

- именителен падеж, ок. *-ā*
- общокошвен падеж, ок. *-au*.

⁴ В древноеврейски означава с буквата *ś* (*син*).

⁵ По Дяконов 1965, 1967.

Имената в множествено число имат форми за:

- именителен падеж: ок. *-ānu* (мн. ч. „конкретни единици“), *-ū* (мн. ч. „мъжки род“), *-ātū* (мн. ч. „женски род“)
- общокосвен падеж, ок. *-āni* (мн. ч. „конкретни единици“), *-ī* (мн. ч. „мъжки род“), *-ātī* (мн. ч. „женски род“).

Изложената парадигма повдига два съществени въпроса:

– На какво се дължи диспропорцията между формите за единствено число (пет падежа) и тези за двойствено и множествено число (два падежа)?

– Как се обяснява способността на окончанието **-u* да притежава едновременно субектни и локативни функции? В случая с **-a* и подобно поведение е обяснимо – фактът, че дадено окончание може да изпълнява както обектни, така и косвенообектни, респективно локативни функции, не предизвиква особена почуда. Същото, дори в по-голяма степен, е валидно и за окончанието **-as/-is*. Но да бъдат оформяни по еднакъв начин подлогът и обстоятелствените пояснения, изглежда странно. Теорията на Дяконов⁶, че става въпрос за древно окончание за локативно-ергативен падеж не решава поставения проблем – не по-малко странно е едно и също окончание да изразява едновременно ергативни и локативни значения.

Отговор на поставените въпроси може да даде едно по-детайлно изследване на развитието на падежната система при прехода от праафроазиатския към прасемитския език.

1. Първи етап: праафроазиатски език

Каква е била падежната система на праафроазиатския език? В цитирания малко по-горе абзац Дяконов постулира окончание за ергативен падеж **-u*, без да привежда доказателства за това свое твърдение. Да приемем а priori, че щом **-u* маркира именителен падеж, значи преди това е маркирало ергативен, не е достатъчно. На практика ние не разполагаме с данни за подобна функция на това окончание. Действително, гласната *-u* присъства в глаголните префикси за лице (т. е. би могла да се асоциира с вършител) при някои глаголни основи в акадския и арабския език, но нейното присъствие в случая следва да бъде обяснено чрез тенденцията към изравняване на тези основи с останалите разширени глаголни основи (по-подробно у Тодоров 2007). Ако допуснем, че гласната *-u* е първична в рамките на глаголните префикси, ние няма как да обясним нейното отсъствие при глаголите с проста основа. Така че, реално погледнато, ние разполагаме с данни единствено за гласните **-a* и **-i* в качеството им на падежни маркери за абсолютен, респективно относителен (относително-ергативен) падеж. Доколкото този въпрос е разгледан у Тодоров

⁶ Ibid:213.

2008, тук няма да се спирам подробно на него, а ще посоча резултатите от направения в посоченото изследване анализ по отношение на падежната система като стартова точка на настоящото изследване.

Може да се предположи, че имената в праафроазиатския език са притежавали:

а) предикативна форма, в която са функционирали като именни сказуеми, лишена от всякакви окончания, били те за падеж, род или число;

б) форма за абсолютен падеж с окончание **-a*, регистрираща „притежаващите“ дадено състояние обекти, в която се поставя субектът на непреходния и обектът (пряк или косвен) на преходния глагол;

в) форма за относителен падеж с окончание **-i*, регистрираща отношение и взаимовръзка в най-общ смисъл, в това число „причинителя“ на даденото състояние (ергатив), изпълняваща също така генитивни функции. Например:

Единствено число

предикативна форма	<i>*s'ar</i> (<i>предводител</i> ⁷)	<i>*s'ar</i> (<i>предводителка</i>)	<i>*yamin</i> (<i>десница</i> ⁸)
абсолютен падеж	<i>*s'ar-u⁹-a</i>	<i>*s'ar-i-a > *s'ar-t-a</i>	<i>*yamin-a</i>
относителен падеж	<i>*s'ar-u-i</i>	<i>*s'ar-i-i > *s'ar-t-i</i>	<i>*yamin-i</i>

Множествено число

предикативна форма	-	-	-
абсолютен падеж	<i>*s'ar-u-a-n</i> > <i>*s'arwān</i>	<i>*s'ar-i-a-n</i> > <i>*s'ar-yān</i> > <i>*s'ar-tān</i>	<i>*yamin-a-n</i> > <i>*yamin-ān</i>
относителен падеж	<i>*s'ar-u-i-n</i> > <i>*s'arwayn</i>	<i>*s'ar-i-i-n</i> > <i>*s'ar-yayn</i> > <i>*s'ar-tayn</i>	<i>*yamin-i-n</i> > <i>*yamin-ayn</i>

Важно е да се отбележи, че окончанието за мн. ч. *-n*¹⁰ се поставя не преди, а след падежното окончание. Този факт изиграва своята роля за по-нататъшното развитие на парадигмата в прасемитския език.

⁷ Акад. *šarrum* – цар, древоег. *sr* – високопоставен служител, хауса *sarki*- вожд.

⁸ Сем. **yamin-* – десен, дясна ръка, берб. **(yV)mVn* – прав, древноег. *'mn* – десен, дясна ръка, запад, западночад. *yama(n)* – ръка, западно. Този клас имена, обозначаващ „понятия с особена важност“, се характеризира с нулево родово окончание.

⁹ Падежните маркери се предхождат от родови, първоначално м. р. **-u*, ж. р. **-i* (Газов-Гинзберг 1974). На определен етап окончанието **-t* измества **-i* като маркер на женския род.

¹⁰ За основанията за реконструкцията на този плурален маркер у Тодоров 2007, Тодоров 2008.

Друг важен момент е, че съпоставителният анализ на езиците от афроазиатското семейство ни позволява предположението, че гласната *-и е изпълнявала в праафроазиатския език функцията и на относително местоимение. Основания за подобен извод ни предоставя чадският език хауса, в който формантът -и се реализира като суфикс, означаващ „възможност за извършване на действието“ – *dafa* – *варя*, *ya daf-i* – *варимо е* („което се вари“).

2. Втори етап: ранен прасемитски език

На последния етап от развитието си праафроазиатският език преминава от ергативен към активен строеж. В ранния прасемитски негов диалект вече се усеща необходимостта подлогът да притежава своя собствена граматическа оформеност, независимо дали се свързва с преходни, или непреходни глаголи. Но няма логика на този най-ранен стадий това да е окончанието *-и. Бих предложил идеята, че именителният падеж се е изразявал с нулево окончание, но със запазване на родовите маркери, което го отличава от предикативната форма.

Единствено число

Предикативна форма	*s'ar	*s'ar	*yamīn
Ед. ч.			
Им. п.	*s'aru	*s'arat	*yamīn
Вин. п.	*s'arw-a	*s'art-a	*yamīn-a
Род. п.	*s'arw-i	*s'art-i	*yamīn-i

Но във формите на множествено число, завършващи на съгласна, няма възможност за подобно решение поради посочената в точка 1 особеност, а именно, че плуралният маркер е в постпозиция на падежния маркер. Т.е. при имената от мъжки род би могла да бъде образувана формата *s'arun, но в другите два класа – имена от женски род и имена от „особена важност“, съгласната -n не може да бъде добавена непосредствено (*s'aratn, *yamīnn) – на този етап съществува фонетичен закон, според който думата не може да завършва на две съгласни.

По тази причина тук е въведен друг подход: старите форми за абсолютен падеж се използват за именителен падеж, а старите форми за относителен падеж – освен за родителния и за винителен падеж. Тази промяна е подпомогната от оформянето на обща винително-родителна парадигма при суфиксалните лични местоимения. Именно тук се корени споменатата диспропорция между броя на падежните форми при различните числа, която впоследствие се задълбочава.

Множествено число

Им. п.	<i>*s'arw-ān</i>	<i>*s'art-ān</i>	<i>*yamīn-ān</i>
Вин. п.	<i>*s'arw-ayn</i>	<i>*s'art-ayn</i>	<i>*yamīn-ayn</i>
Род. п.	<i>*s'arw-ayn</i>	<i>*s'art-ayn</i>	<i>*yamīn-ayn</i>

Що се отнася до форманта **-u*, то неговата етимологична стойност на относително местоимение предопределя по-късните му локативни функции: **tahta-u > *tahtu* („което е в долната част“) – *отдолу*, **'ina-u > *'inu* („көето е по онова време“) – *когато*.

3. Трети етап: прасемитски език Оформяне на класическата падежна система

3.1. Имена

За оформянето на класическата прасемитска падежна система, наследена в староакадския и еблаитския език, основна роля играят а) привнасянето на маркера за женски род *-t* в предикативната форма на имената и б) появата на явлението мимация/нуация.

а) На определен етап окончанието за женски род започва да се използва и при предикативната форма на имената. Това довежда до осмислянето на предикативните форми като родови, но безпадежни, като родовата корелация е м. р. – ø ж. р. *-t*, т. е. окончанието **-u* престава да се свързва с изразяване на мъжки род. В създалата се ситуация **-u* започва да се възприема в качеството на падежно окончание и като такова се добавя и към формата за именителен падеж на имената в ж. р. ед. ч. (имената с „особена важност“ също се считат за имена в женски род).

Единствено число

Предикативна форма	<i>*s'ar</i>	<i>*s'arat</i>	<i>*yamīn</i>
Им. п.	<i>*s'aru</i>	<i>*s'artu</i>	<i>*yamīnu</i>
Вин. п.	<i>*s'ara</i>	<i>*s'arta</i>	<i>*yamīna</i>
Род. п.	<i>*s'ari</i>	<i>*s'arti</i>	<i>*yamīni</i>

Успоредно с това настъпва разслоение на плуралните форми, при което се оформят множествено число за „малко количество (конкретни единици)“ и множествено число за „голямо количество“. Всъщност функцията множествено число за „малко количество“ се изпълнява от наследените от праезика форми, а тази за „голямо количество“ от новообразувания, при които е използван плуралният маркер **-n*, но които са образувани по аналогия със старите форми чрез приравняване на винителния и родителния падеж. Окончанието **-u* функционира в новото си значение като окончание за именителен падеж.

Мн. ч. малко количество (конкретни единици)			
Им. п.	<i>*s'arān</i>	<i>*s'artān</i>	<i>*yamīnān</i>
Вин. п.	<i>*s'arayn</i>	<i>*s'artayn</i>	<i>*yamīnayn</i>
Род. п.	<i>*s'arayn</i>	<i>*s'artayn</i>	<i>*yamīnayn</i>
Мн. ч. голямо количество			
Им. п.	<i>*s'arun, *yamīnun¹¹</i>		
Вин. п.	<i>*s'arin, *yamīnin</i>		
Род. п.	<i>*s'arin, *yamīnin</i>		

Накрая изконните форми за множествено число, трансформирани в множествено число за „малко количество“, започват да изразяват двойствено число. Оформя се ново множествено число за „малко количество (конкретни единици)“ чрез прибавяне на така оформените вече падежни окончания (им. п. **-u*, общокошвен падеж **-i*) към архаичното окончание **-ān*.

Ново множествено число за „малко количество“

Им. п.	<i>*s'arānu</i>	<i>*s'artānu</i>	<i>*yamīnānu</i>
Общокошв. п.	<i>*s'arāni</i>	<i>*s'artāni</i>	<i>*yamīnāni</i>

б) В даден момент от развитието на прасемитския език имената в единствено число, свободно състояние (когато не са употребени предикативно и не са първи компонент на генитивна синтагма) в противовес на свързаното си състояние получават краесловното окончание **-m/*-n*, явление, означавано с термина „мимация/нунация“. Тук няма да се спирам на полемиката, свързана с това явление, разгледана у Тодоров 2007. Важно обаче от гледна точка на настоящия анализ е да се посочи, че първоначалният вариант на съгласната следва да се определи като */*-n*. Основания за това ни дава фактът, че впоследствие плуралният маркер се асоциира с нунацията, т.е. в двата случая е използвана една и съща фонема. Не е трудно да се забележи, че появата на нунацията изравнява формите за именителен и родителен падеж в единствено и множествено число за голямо количество – м. р. **s'arun* (ед. ч., нунация), **s'arun* (мн. ч. без нунация) и т.н. Проблемът бива решен чрез удължаване на маркиращата падежа гласна във формите за множествено число. Използването на този метод кореспондира с наличния вече феномен на удължаване на гласната в двойствено (старо множествено) число (*-ān*), макар това да е форма за именителен, а не за винителен падеж, но объркването се дължи на посочените вече ергативни функции на окончанието *-ā*. Така се стига до следната парадигма:

¹¹ Обща форма за двата рода; специфичните форми за мн. ч., ж. р. се появяват по-късно.

Единствено число

Им. п.	*s'arun	*s'artun	*yamīnun
Вин. п.	*s'aran	*s'artan	*yamīnan
Род. п.	*s'arin	*s'artin	*yamīnin

Множествено число за „голямо количество“

Им. п.	*s'arūn, *yamīnūn
Вин. п.	*s'arīn, *yamīnīn
Род. п.	*s'arīn, *yamīnīn

Удължаването на гласната като способ за образуване на множествено число намира приложение при създаването на нови форми за „множествено число женски род“, в които се удължава гласната от окончанието *-at. Към новосъздаденото окончание *-āt се добавят станалите вече класически маркери им. п. *-u, общокосвен падеж *-i). Че този тип множествено число се появява най-късно, свидетелства фактът, че той се подвежда под правилата за нунацията, което доказва, че последната е загубила своята семантична стойност – преди това стриктно се съблюдава правилото тя да не се прибавя към форми за множествено число. Успоредно с това, окончанието за мн. ч. *-n на свой ред губи тази си семантична стойност и започва да се приема като нунация¹².

Що се отнася до дателно-локативния падеж, то по всяка вероятност той се явява разновидност на винителния с добавен местоименен компонент¹³. Това едва ли би изглеждало странно, ако се вземе предвид наличната употреба на дативни по същество конструкции с име във винителен падеж в класическия арабски език. Най-типичният случай в това отношение е с глагола давам ('a'tā)¹⁴: 'a'tā-bnahu kitāban – (даде на сина си книга).

Предикативна форма	*s'ar	*s'arat	*yamīn
Им. п.	*s'aru(n)	*s'artu(n)	*yamīnu(n)
Вин. п.	*s'ara(n)	*s'arta(n)	*yamīna(n)
Род. п.	*s'ari(n)	*s'arti(n)	*yamīni(n)
Дат. п.	*s'aras	*s'artas	*yamīnas
Лок. п.	*s'aru(n)	*s'artu(n)	*yamīnu(n)

¹² Въпреки това -m/-n се задържа в повечето семитски езици във формите за множествено число значително по-дълго, отколкото в качеството си на мимация/нунация. Аналогията с мимацията се проявява най-вече при отпадането на окончанието -m/-n от формите за множествено число в свързано състояние: древноеврейски *sūsīm* (коне), свързано състояние *sūsē*, арамейски *malkīn* (царе), свързано състояние *malkay*.

¹³ В подкрепа на тази хипотеза служат различните реализации на съгласната от дативното окончание в семитските езици – в акадски *š*, в северноцентралните семитски езици *h*, също както при личните (самостоятелни и слети) местоимения.

¹⁴ В класическия арабски език по същия начин и други глаголи за „даване“ като 'ahdā (подарявам), wahaba (дарявам).

Двойствено число

Им. п.	<i>*s'arā(n)</i>	<i>*s'artā(n)</i>	<i>*yamīnā(n)</i>
Общокосв. п.	<i>*s'aray(n)</i>	<i>*s'artay(n)</i>	<i>*yamīnay(n)</i>

Множествено число за „малко количество“

Им. п.	<i>*s'arānu</i>	<i>*s'artānu</i>	<i>*yamīnānu</i>
Общокосв. п.	<i>*s'arāni</i>	<i>*s'artāni</i>	<i>*yamīnāni</i>

Множествено число мъжки род

Им. п.	<i>*s'arū(n),</i>
Общокосв. п.	<i>*s'arī(n)</i>

Множествено число женски род

Им. п.	<i>*s'arātu(n), *yamīnātu(n)</i>
Общокосв. п.	<i>*s'arāti(n), *yamīnāti(n)</i>

3.2. Местоимения

Така оформените падежни окончания започват да се прилагат при образуването на нови класове лични местоимения. В праафроазиатския език класовете лични местоимения, изпълняващи различни синтактични функции, се образуват суплетивно:

	Местоимения във функция на абсолютен падеж	Местоимения във функция на относителен падеж
Единствено число		
1 л.	<i>*-aku¹⁵</i>	<i>*-i</i>
2 л., м. р.	<i>*-tua</i>	<i>*-ku</i>
2 л., ж. р.	<i>*-tia</i>	<i>*-ki</i>
3 л., м. р.	<i>*-a</i>	<i>*-su</i>
3 л., ж. р.	<i>*-at</i>	<i>*-si</i>
Множествено число		
1 л.	<i>*-na</i>	<i>*-ni</i>
2 л., м. р.	<i>*-tuan</i>	<i>*-kun</i>
2 л., ж. р.	<i>*-tian</i>	<i>*-kin</i>
3 л., м. р.	<i>*-an</i>	<i>*-sun</i>
3 л., ж. р.	<i>*-an</i>	<i>*-sin</i>

Съпоставката между акадския и древноегипетския език обаче показва, че още в рамките на праафроазиатския език се появява нов клас местоимения,

¹⁵ На определен етап и двата класа губят своята морфологична самостоятелност.

образувани чрез добавяне на окончанието за абсолютен падеж *-a* към суфиксалните местоимения за относителен падеж:

Единствено число	
1 л.	* <i>ya</i>
2 л., м. р.	* <i>kuwa</i>
2 л., ж. р.	* <i>kiya</i>
3 л., м. р.	* <i>suwa</i>
3 л., ж. р.	* <i>siya</i>
Множествено число	
1 л.	* <i>niya</i>
2 л., м. р.	* <i>kuna</i> ¹⁶
2 л., ж. р.	* <i>kina</i>
3 л., м. р.	* <i>sunā</i>
3 л., ж. р.	* <i>sina</i>

Любопитно е да се проследи развитието на значенията на тези форми в древноегипетския език, от една страна, и в прасемитския – от друга. В древноегипетския език те дават начало на парадигмата на т.нар. зависими местоимения, които в съответствие със своя произход могат да се използват за изразяване както на обекта, така и, в определени случаи, на субекта на действието:

h'b.f sw – *Изпраца го.* (допълнение)

mk sy t pr – *Ето, тя е в къщи.* (подлог)¹⁷

Парадигмата на зависимите местоимения е следната:

Единствено число	
1 л.	<i>wy</i>
2 л., м. р.	* <i>kuwa</i> > <i>čw</i>
2 л., ж. р.	* <i>kiya</i> > <i>čn</i>
3 л., м. р.	* <i>suwa</i> > <i>sw</i>
3 л., ж. р.	* <i>siya</i> > <i>sy</i>
Двойствено число	
1 л.	<i>ny</i>
2 л., м. р.	<i>čny</i>
2 л., ж. р.	<i>čny</i>
3 л., м. р.	<i>sny</i>
3 л., ж. р.	<i>sny</i>

¹⁶ В съгласие с дискутираното вече правило за постпозицията на плуралния маркер спрямо падежния тук би следвало да очакваме **kuwan*, **kiyan*, **suwan*, **siyan*, но наличният паметников материал опровергава реконструкцията на подобни форми, т.е. налице е метод, отличаващ се от този при имената.

¹⁷ Петровски 1958.

Множествено число	
1 л.	<i>n</i>
2 л., м. р.	<i>ĉn</i>
2 л., ж. р.	<i>ĉn</i>
3 л., м. р.	<i>sn</i>
3 л., ж. р.	<i>sn</i>

В староакадския език същите форми изпълняват функцията на самостоятелни местоимения за винителен падеж и с пълно основание можем да допуснем същото и по отношение на прасемитския език. В сравнение с изходната парадигма тук настъпват следните изменения: към формите за женски род се добавя окончанието *-t*¹⁸, а в множествено число се добавят новите окончания *-ī* (мъжки род) и *-āt* (женски род):

Единствено число	
1 л.	<i>*ya</i>
2 л., м. р.	<i>*kuwa</i>
2 л., ж. р.	<i>*kiyat</i>
3 л., м. р.	<i>*suwa</i>
3 л., ж. р.	<i>*šiyat</i>
Множествено число	
1 л.	<i>niya</i>
2 л., м. р.	<i>*kunū</i>
2 л., ж. р.	<i>*kiyāt</i>
3 л., м. р.	<i>sunū</i>
3 л., ж. р.	<i>sināt</i>

Аналогично на оформянето на самостоятелните местоимения за винителен падеж се оформя и клас самостоятелни местоимения за дателен падеж с помощта на дативното окончание *-š*:

Единствено число	
1 л.	<i>*yaš</i>
2 л., м. р.	<i>*kuwaš</i>
2 л., ж. р.	<i>*kiyaš</i>
3 л., м. р.	<i>*suwaš</i>
3 л., ж. р.	<i>*šiyaš</i>

¹⁸ Впоследствие в акадския език – във всички форми: старовавилонски *yati*, *kuwati*, *kiyati* и т.н.

Множествено число	
1 л.	<i>niyaš</i>
2 л., м. р.	* <i>kunūs</i>
2 л., ж. р.	* <i>kiyās</i>
3 л., м. р.	<i>sunūs</i>
3 л., ж. р.	<i>sinās</i>

Що се отнася до класа на самостоятелните местоимения за именителен падеж, то тук става дума за наследена от праафроазиатския език смесена парадигма, в която част от формите се образуват с помощта на емфатичния префикс *'an-*, а останалите форми са на практика идентични със самостоятелните местоимения за винителен падеж (като изключим липсата на окончанието за женски род *-t*), т.е. нагледно се проявяват чертите на праафроазиатския ергативизъм:

Единствено число	
1 л.	* <i>'an-aku</i> > * <i>'anāku</i>
2 л., м. р.	* <i>'an-tua</i> > * <i>'antā</i>
2 л., ж. р.	* <i>'an-tia</i> > <i>'antī</i>
3 л., м. р.	* <i>šuwā</i>
3 л., ж. р.	* <i>šiya</i>
Множествено число	
1 л.	* <i>'an-na</i> > * <i>'anaḥna</i> > * <i>'anaḥnū</i> ¹⁹
2 л., м. р.	* <i>'an-tuan</i> > * <i>'antūn</i> > * <i>'antūnū</i> ²⁰
2 л., ж. р.	* <i>'an-tian</i> > * <i>'antīn</i> > * <i>'antīnā</i> ²¹
3 л., м. р.	* <i>šunū</i> ¹⁹
3 л., ж. р.	* <i>šinā</i> ²⁰

Останалите типове местоимения (въпросителни, показателни, относителни) се приравняват към съществителните и прилагателните имена и притежават съответната склонитбена парадигма.

4. Четвърти етап: по-нататъшно развитие на падежната система

Опростяването и впоследствие цялостното отпадане на падежната система е общ феномен в развитието на семитските езици, но при осъществяването

¹⁹ С добавяне на съгласната *ḥ* „за експресивност“ (виж Дяконов 1967) и на новото окончание за множествено число м. р. *-ū*.

²⁰ С добавяне на новото окончание за множествено число м. р. *-ū*, под влияние на множественото число със същото окончание при имената.

²¹ С добавяне на новото окончание за множествено число ж. р. *-ā*, под влияние на множественото число с окончание *-āt* при имената.

си този процес приема специфични форми, на които ще се спрем последователно.

Най-древната проява на тази тенденция е отпадането на именително-локативния и дателно-локативния падеж. В акадския език това отпадане се предхожда от разграничаване на именителните функции на окончанието *-u* от неговите локативни функции посредством закрепване на мимацията към него: именителен падеж свободно състояние *-um*, свързано състояние *-u*, именително-локативен (локативно-адвербиален) падеж *-um* и в двата случая. Още в староакадския период обаче локативно-адвербиалният падеж започва да излиза от употреба, а малко по късно същото се случва и с дателно-локативния падеж. И двата падежа започват да служат като наставки за образуване на наречия: *īnum* (когато), *ḥantiš* (бързо). Същата схема на развитие се наблюдава и в другите семитски езици: в угаритски са засвидетелствани случаи на локативна употреба на окончанието *-h* (**-ah* < **-as*), както и наречия, образувани чрез добавяне на *-m*(**-um*). В арабски *-u* служи за образуване на наречия: *fawqū* (отгоре), *'atāmi* (отпред). Локативното окончание **-ah* преминава в арабски в *-a* и по този начин съвпада с окончанието за винителен падеж, което обяснява широкото използване на това окончание за изразяване на обстоятелства, например:

wašala-l-qiṭāru-s-sabāḥ-a (влакът пристигна сутринта)
wašala-l-qiṭāru-s-sā'at-a-s-sādisat-a (влакът пристигна в шест часа).

Разширено с нунация (*-an*), същото окончание е основен способ за образуване на наречия: *jiddan* (много), *yawṭīyan* (ежедневно).

Окончанието *-a* служи също така за образуване на болшинството предлози в арабския език: *fawqa* (над), *'atāta* (пред). В този случай обаче следва да отчетем, че е по-вероятно то да е наследник на старата форма за абсолютен (впоследствие винителен) падеж, отколкото на дателно-локативното окончание **-ah*.

В древноеврейския език също присъстват остатъци от локативна употреба на окончанието **-ah*: *wa-yū'ēlākū sēdmōt-ā* (и тръгнаха към Содом). В по-късните семитски езици тази употреба отпада изцяло.

4.1. Специфики на развитието на падежната система в акадския език

Макар с течение на времето да се опростява, падежната система в акадски никога не изчезва напълно. Опростяването протича на следните етапи:

4.1.1. Най-напред падежните окончания отпадат от името като първи компонент на генитивна синтагма и по този начин тази негова форма съвпада с предикативната (прасемитски предикативна форма **s^lar*, в генитивна синтаг-

ма **s'ar-(u/-a/-i/-as)*, в акадски и двата случая *šar*. Но и това опростяване е не-последователно. Ако вторият компонент на генитивната синтагма е суфиксално местоимение, то окончанията именителен и винителен падеж отпадат²², но останалите окончания се съхраняват. Ако основата на думата завършва на удвоена съгласна (в по-редки случаи – на две съгласни), се използва съединителна гласна *-a-*:

	<i>Им.п. = Вин. п.</i>	<i>Род. п.</i>	<i>Дат. п.</i>	<i>Лок. п.</i>
<i>šērum</i> (крак)	<i>šēpšu</i> (кракът му)	<i>šēpišu</i>	<i>šēpiššu</i>	<i>šēpumšu</i>
<i>kalbum</i> (куче)	<i>kalabšu</i> ²³ (кучето му)	<i>kalbiušu</i>	<i>kalbiuššu</i>	<i>kalbumšu</i>
<i>ṭiprum</i> (документ)	<i>ṭiprašu</i> (документът му)	<i>ṭippišu</i>	<i>ṭippiššu</i>	<i>ṭiprumšu</i>

Освен това някои класове имена продължават да се скланят напълно при присъединяване на суфиксални местоимения: това са имената *'abum* (баща), *'aḥum* (брат), *'etum* (тъст, свекър), както имената със „слаба“ трета коренна полугласна (съгласно арабската граматическа терминология „недостатъчни“), напр. *rē'ūm* (настир):

	<i>Им.п.</i>	<i>Вин. п.</i>	<i>Род. п.</i>	<i>Дат. п.</i>	<i>Лок. п.</i>
<i>'abum</i>	<i>'abūšu</i>	<i>'abāšu</i>	<i>'abišu</i>	<i>'abiššu</i>	<i>'abumšu</i>
<i>'aḥum</i>	<i>'aḥūšu</i>	<i>'aḥāšu</i>	<i>'aḥīšu</i>	<i>'aḥiššu</i>	<i>'aḥumšu</i>
<i>'etum</i>	<i>'emūšu</i>	<i>'emāšu</i>	<i>'emīšu</i>	<i>emīššu</i>	<i>'etumšu</i>
<i>rē'ūm</i>	<i>rē'ūšu</i>	<i>rē'āšu</i>	<i>rē'īšu</i>	<i>rē'īššu</i>	<i>rē'ūmšu</i>

Прави впечатление удължаването на маркиращата падежа гласна във формите за именителен, винителен и родителен падеж на имената *'abum*, *'aḥum* и *'etum*. Тази особеност е общосемитска и с пълно основание може да бъде отнесена към прасемитския език.

Специфика на акадския език е също така появата на нов тип склонение – множествено число, мъжки род на прилагателните имена, образувано чрез окончанието *-ūt*. По принцип това е формант за образуване на абстрактни съществителни и използването му като окончание за множествено число би могло да се обясни с връзката, която се прави между абстрактни величини и съкупност²⁴:

- именителен падеж, ок. *-ūtu*
- общокошвен падеж, ок. *-ūtī*.

²² Такъв тип частично склонение присъства в староакадския диалект и при генитивната синтагма с втори компонент име, където съществува и вариант с окончание *-u* и за двата падежа.

²³ *kalab* при втори компонент име.

²⁴ По-подробно по този въпрос у Тодоров 2003.

Тези имена, както и имената във форма за множествено число, женски род, и множествено число за „конкретни единици“, също запазват склонението си при прибавяне на суфиксални местоимения с удължаване на маркиращата падежа гласна: *šarrānīšu* (царете му), *šarrātīšu* (цариците му), *ma'dūtūšu* (многочислените му).

4.1.2. В по-късните вавилонски диалекти (средно-, ново- и късновавилонски) падежната система принципно отпада, като при имената в двойствено и множествено число се налага формата за общокошвен падеж. Но остатъци от падежите присъстват: при недостатъчните имена им. п. *rabū* (голям), вин. п. *rabā*, род. п. *rabē* (макар и непоследователно). Съхранява се също така разликата между формите за именително-винителен и родителен падеж при присъединяване на суфиксални местоимения (им. п. = вин. п. *kalabšu*, род. п. *kalbišu*). В случаите с присъединено суфиксално местоимение продължават, макар и с грешки, да се скланят имена, завършващи на дълга гласна, имена с двусъгласен корен и имена с отпаднала трета коренна слаба коренна съгласна²⁵:

	<i>Им.п.</i>	<i>Вин. п.</i>	<i>Род. п.</i>
<i>'ab</i> (баща)	<i>'abūšu</i>	<i>'abāšu</i>	<i>'abīšu</i>
<i>rabū</i>	<i>rabūšu</i>	<i>rabāšu</i>	<i>rabīšu</i>
<i>*būši'-um > būš</i>	<i>būšūšu</i>	<i>būšāšu</i>	<i>būšīšu</i>

В по-късните асирийски диалекти (средно- и новоасирийски) в единствено число се разграничават два падежа – именително-винителен (ок. *-u*.) и родителен (ок. *-i/-e*). В останалите случаи ситуацията е сходна на тази във вавилонските диалекти. Изравняването на формите за именителен и винителен падеж е логично, при положение че на предходния етап такова изравняване присъства при присъединяване на суфиксални местоимения. Въпросът е защо това е окончанието *-u*, след като съединителната гласна от предходния период е *-a*? Това развитие, което няма аналог в другите семитски езици, най-вероятно се дължи на факта, че окончанието *-u* започва да се използва при втори именен компонент на генитивната синтагма: *ardu šarrē* вместо *arad šarrē* (поб на царете), съответно то навлиза и като съединителна гласна в именително-винителния падеж при втори компонент суфиксално местоимение – *arduka* вместо *aradka*²⁶.

²⁵ Дяконов 1967:320–321.

²⁶ Уникална особеност на по-късните асирийски диалекти е също така появата на вокална хармония при съединителните гласни в именително-винителен падеж при имена с основа, завършваща на удвоена съгласна: *libbaka* (сърцето ти), *libbušu* (сърцето му), *libbini* (сърцето ни) – Дяконов 1967:321.

4.2. Специфики на развитието на падежната система в централносемитските езици на древна степен на развитие като цяло

На най-късния етап на все още общия прасемитски език – след отделянето на акадския език – архаичната конструкция име в предикативен падеж+суфиксално местоимение за именителен падеж се трансформира в глаголна форма за минало свършено време. При тази трансформация суфиксалното местоимение за 3 л., ед. ч., м. р. *-a* се схваща или като глаголно окончание, или като окончание на именния предикат, където то измества старото нулево окончание. Това развитие е засвидетелствано в еблаитския и аморейския език. Впоследствие при именния предикат окончанието *-a* се заменя с окончанието за именителен падеж *-u* и по този начин подлогът и именното сказуемо получават еднаква граматическа оформеност: арабски *huwa malik-u-n* (*Той е цар*) вместо архаичното **malik-a*. Употребата на окончанието *-u* е засвидетелствана още в еблаитския език (успоредно с тази на окончанието *-a*)²⁷ и тя би могла да се предположи и по отношение на староханаанския и угаритския език. Наистина за последните два езика липсват достатъчно данни, но наличието на мимация при предикативно употребените форми в двойствено число в угаритски подсказва употреба на именителен падеж: *hn špth mtqtm* (**han šipāthā matiqtāmi*) (*Ето, устните ѝ са сладки*)²⁸. Замяната на *-a* с *-u* като окончание на именния предикат също е непоследователна. В арабски съществува група спомагателни глаголи, като *kāna* (*съм*), *laysa* (*не съм*), *ʿaṣbaḥa* (*ставам*) и т. н., които по дефиниция изискват от именния компонент на сказуемото окончание *-a*: *kuntu ʿālib-a-n* (*бях студент*), *ʿaṣbaḥtu muhandis-a-n* (*станах инженер*). Остатък от архаичната форма с окончание *-a* представляват също:

– конструкцията за „родово“ (категорично) отрицание: *lā ʿaḥad-a fi-l-bayti* (*Няма никой въкъщи*)

– конструкцията за „абстрактно обръщение“ *yā rajul-a-n* (*човече*, към конкретен човек обаче *yā rajul-u*). Окончанието *-a* присъства и при конкретни обръщения в случай на наличие на несъгласувано определение: *yā ʿabd-a-l-lāhi* (*Ей, Абдала*), *yā šārib-a-n mina-l-biʿri* (*Ти, който пиеш от кладенеца*).

Разбира се, в арабската граматика всички изброени случаи се считат за употреби на винителния падеж, но те не могат да бъдат изведени от функцията на акузатива като маркер на прякото допълнение.

Характерно явление за езиците от разглежданата група, свързано с преосмислянето на старите именни изречения със суфиксално местоимение *-a* в имена с окончание *-a*, е появата на т.нар. двупадежно склонение: им. п. *-u*, общокосвен падеж *-a*. Този тип склонение е регистриран в угаритския език при някои собствени имена. Логично е тези имена, завършващи на *-a*, резултат от „свиване“ на бивши изречения, да са били първоначално несклоняеми, каквито са те в акадски, напр. *ʿaššurnaʿda* < *ʿaššur naʿd-a* (*Ашур е славен*), а

²⁷ Фронзароли 1985.

²⁸ Сегерт 1965: 78.

появата на окончанието *-i* в именителен падеж да представлява „пробив“ в тази несклоняемост²⁹.

Формата за множествено число за „малко количество (конкретни единици)“ в разглежданите езици отпада. Следи от нея можем да открием в някои форми за трансфиксално („разбито“) множествено число в арабския език – *ḥalīj-* (залив), мн. ч. *ḥuljān-, fa' r-* (мишка), мн. ч. *fi' rān-*. За сметка на това обаче широка употреба имат формите за двойствено число. Такива се изработват и при личните местоимения чрез прибавяне на окончанието за именителен падеж *-ā*, при това не към формите за единствено, а за множествено число, както съвсем ясно личи от арабската парадигма³⁰:

самостоятелни местоимения за именителен падеж	мн. ч.	дв. ч.
1 л.	<i>naḥnū</i>	-
2. л. м. р.	<i>'antum</i>	<i>'antumā</i> ³¹
2. л. ж. р.	<i>'antunna</i>	<i>'antumā</i>
3. л. м. р.	<i>hum</i>	<i>humā</i>
3. л. ж. р.	<i>hunna</i>	<i>humā</i>
суфиксални местоимения		
1 л.	<i>-nā</i>	-
2. л. м. р.	<i>-kum</i>	<i>kumā</i>
2. л. ж. р.	<i>-kunna</i>	<i>kumā</i>
3. л. м. р.	<i>-hum</i>	<i>-humā</i>
3. л. ж. р.	<i>-hunna</i>	<i>-humā</i>

Аналогични форми се реконструират и в угаритския език (Сегерт 1965), където присъства дори специална форма за двойствено число, първо лице:

²⁹ Това обяснение звучи много по-логично от теорията на Ливерани (1963), съгласно която отпадането на мимацията в единствено число довежда до съвпадение на формите за родителен падеж на имената със суфикси *-ān-/-īn-/-ūn-* с тези на имена без тези суфикси, но с присъединено суфиксално местоимение *-nī*, което съвпадение налага нуждата от разграничаване, осъществено чрез замяната на окончанието за родителен падеж *-i* с *-a*. Най-напред *-ūn-* и *-īn-* не са продуктивни словообразователни суфикси в семитските езици и едва ли биха могли да повлияят толкова съществено върху граматическата им система. Що се отнася до *-ān-*, то посоченото съвпадение би могло да се реализира при наличие на множествено число за „конкретни единици“, идентично на академското, за каквото в угаритския език липсват данни.

³⁰ Същият механизъм е налице и в южноарабския език, където обаче се ползва окончанието за косвен падеж **-ay(n)*: сабейски *hmy* (**humay* – самостоятелно местоимение 3 л. дв. ч.), *-hmy* (**-humay* – суфиксално местоимение 3 л. дв. ч.), катабански *-smy* (**-sumay* – суфиксално местоимение 3 л. дв. ч.), хадрамаутски *-smyn/-smn* (**-sumayn/sumēn* – суфиксално местоимение 3 л. дв. ч.), маински *-smn* (**-sumēn* – суфиксално местоимение 3 л. дв. ч.).

³¹ Формите за мъжки род се употребяват като общи за двата рода.

самостоятелни местоимения за именителен падеж	МН. Ч.	ДВ. Ч.
1 л.	* <i>(a)naḥnū</i>	?
2. л. м. р.	' <i>atm(*'attum(ū))</i>	*' <i>attumā</i>
2. л. ж. р.	* <i>attin(ā)</i>	*' <i>attumā</i>
3. л. м. р.	<i>hm (*hum(ū))</i>	<i>hm (*humā)</i>
3. л. ж. р.	* <i>hin(ā)</i>	* <i>humā</i>
суфиксални местоимения		
1 л.	<i>-n (-nā)</i>	<i>-ny (*na-ā > *nayā)</i>
2. л. м. р.	<i>-km (*-kum(ū))</i>	<i>-km (*-kumā)</i>
2. л. ж. р.	<i>-kn (*kin(ā))</i>	* <i>-kumā</i>
3. л. м. р.	<i>-hm(*-hum(ū))</i>	<i>-hm (*-humā)</i>
3. л. ж. р.	<i>-hn (*-hin(ā))</i>	* <i>-humā</i>

Склонението за двойствено число присъства в арабския език³² и при показателните местоимения, като при формите за близки предмети то следва стандартния принцип на прибавяне на окончания към формите за единствено число, а при формите за далечни предмети се проявява инфиксално³³:

	Именителен падеж	Косвен падеж
Показателни местоимения за близки предмети мъжки род женски род	<i>hādāni</i> <i>hātāni < * hā-dātāni</i>	<i>hādayni</i> <i>hātayni</i>
Показателни местоимения за далечни предмети мъжки род женски род	<i>ḏānnika</i> <i>tānnika</i>	<i>ḏaynnika</i> <i>taynnika</i>

4.3. Специфики на развитието на падежната система в арабския език

Редом с общите за северноцентралната група склонитбени типове (три-падежно склонение, дупадежно склонение, склонение на формите за двойствено число, склонение на формите за правилно множествено число мъжки род и склонение на формите за правилно множествено число женски род) в арабския език се обособява специфичен тип склонение при недостатъчните имена – именителен и родителен падеж -∅, винителен падеж -*a*:

³² За другите езици от групата липсват достатъчно данни.

³³ Подобно инфиксално формообразуване не е твърде нехарактерно. Очевидно става въпрос за „свиване“ на старо словосъчетание **ḏāni lika (онези твоите) > *ḏānika > *ḏānnika*.

	Нечленувана форма	Членувана форма ³⁴
Именително-родителен падеж	<i>qāḏīn</i> (съдия)	' <i>al-qāḏī</i> ³⁵
Винителен падеж	<i>qāḏīyan</i>	' <i>al-qāḏīya</i>

Съществува и група несклоняеми имена с окончание *-ā*, но механизмът на нейното образуване е различен от този на коментирания по-горе случай при несклоняемите имена с окончание *-a* в академски. При имената от мъжки род в тази група окончанието *-ā* представлява реализация на „слаба“ трета коренна полугласна в моделите, в които тя се предхожда от *-a*: *maqhan* (членувана форма '*al-maqhā* – кафене, модел за имена за място и време от *qahwat-* – кафе), *mustaṣfan* членувана форма '*al-mustaṣfā* – болница, страдателно причастие във функцията на модел за имена за място и време от '*istaṣfā* – лекувам се). Що се отнася до думите от женски род, завършващи на *-ā*, например *dīkrā* (спомен), то те най-вероятно са плод на влияние от арамейския език, където *-ā* е стандартно окончание за женски род в свободно състояние.

Труден за обяснение феномен е наличието на несклоняеми форми окончание *-a* при числителните бройни имена от 11 до 19. Сред разнообразните изказвани теории по този въпрос³⁶ надделява тенденцията да се търси първоначална форма за общокосвен падеж. Такава насоченост имат хипотезите на Рекендорф (1898) и Курилович (1961). Но във всички тези обяснения не се отчита един много съществен момент: количествените отношения в семитските езици могат да бъдат изразени по два начина: чрез генитивна синтагма и чрез „ограничаваща“ употреба на винителния падеж (арабски *ka 'su mā 'in/ka 'sun mā 'an* – чаша вода). Етимологично вторият метод е свързан с имена на матери в единствено число (академски '*išten miṣul siklim kaspat* – шекел и половина сребро). Но точно той започва да се използва при изчисляемите с числителни от 11 до 19 и имената, макар и вече на „броими“ предмети, запазват формата си за единствено число. По този начин нумералните синтагми от 3 до 10 и от 11 до 19 започват да се градят на свършено различен принцип, което създава известно объркване. Няма съмнение, че първоначално числителното за единиците и това за десетката са били свързани в генитивна синтагма – това нагледно личи от лишената от нунация форма '*iṭnā* в числителното 12 – '*iṭnā 'ašara*. Така че първоначалният вариант на 13 чаши би могъл да се реконструира като *talātu 'ašratin ka 'san*. Впоследствие принципът на свързване с изчисляемото е прехвърлен върху компонентите на самото числително, при което обаче единицата се запазва без нунация, т.е. *talātu 'ašratan ka 'san*, и най-накрая се стига до уеднаквяване на окончанията, като единицата взема падежа, а десетката губи нунацията – *talāta 'ašrata ka 'san*.

³⁴ Тази форма се използва и когато името е първи компонент на генитивна синтагма.

³⁵ Гласната *-i* (кратка или дълга) се явява реализация на „слабата“ коренна полугласна.

³⁶ За повече подробности виж Тодоров 2007.

Фактът, че в арабски се пазят форми с нуация в единствено число, каквито в угаритски липсват, показва, че наличието на двупадежно склонение в арабски е плод на влияние от северноцентралните семитски езици. В противен случай липсата на нуация тъкмо при двупадежното склонение е съвършено необяснима. Резултат от това влияние, респективно от появата на двупадежното склонение в този му вид, е обвързването на склонитбените типове с категории като род и определеност, феномен, уникален за арабския език в рамките на семитското езиково семейство.

Механизмът на посоченото обвързване е следният: етимологично двупадежното склонение се свързва със собствените имена, в това число топоними. Доколкото названията на географските обекти са принципно от женски род, то такава връзка започва да се прави между двупадежния склонитбен тип и женския род – новият тип склонение се свързва със собствените имена на жени, а доколкото той се възприема като нещо външно – и на собствените имена на мъже с неарабски произход.

Интересен е въпросът с поставянето в двупадежно склонение на прилагателните имена, образувани с помощта на суфикса *-ān* в арабски (модел *fa^clān-*). Да се търси в случая аналогия с множественото число за „конкретни единици“, едва ли е удачно – тази форма най-вероятно е отпаднала още преди отделянето на арабския език, а и тя не пречи въпросните прилагателни в академски да бъдат със стандартно склонение и мимация. Има две възможни обяснения. Едното е, моделът *fa^clān-* също е плод на влияние на съседни говори и по тази причина се е използвал без нуация, поради което е минал в двупадежно склонение. Но *-ān* е разпространен словообразователен суфикс в семитските езици и да е липсвал първоначално в арабски, изглежда странно. Другото обяснение е, че имената, образувани с този суфикс, са се използвали без мимация още в прасемитския език и наличието на мимация при тях в академски е вторично³⁷.

Подвеждането на някои други групи имена под системата на двупадежното склонение се извършва по аналогия, при която важно значение има правилото съгласуването по „одушевеност“, според което, ако дадено съществително е във форма за множествено число, но не означава лица, определенията към него се поставят в единствено число женски род (*nāsun kaṭīrūna* – много хора, но *bināyātun kaṭīratun* – много сгради). Вероятно в качеството си на „женско“ двупадежното склонение се употребява при модела за женски род на прилагателните „за цветове и недостатъци“ *fa^clā'u* (например *zarqā'u* – синя), който не съдържа „класическия“ формант за женски род *-at*. Оттук нататък в двупадежното склонение се поставят следните модели за трансфиксално множествено число:

³⁷ Тази теория кореспондира с изказаната у Тодоров 2007 хипотеза, че първоначално нуацията (мимацията) е имала конкретизиращо значение, каквото значение, както сочи Дяконов (1967), има и суфиксът *-ān*, т.е. че двете явления имат общ корен.

- *mafā^cilu* (напр. *maġāsīlu* – мивки)
- *fawā^cilu* (напр. *nawāfīdu* – прозорци)
- *fa^cāⁱilu* (напр. *ḥaqāⁱibu* – чанти)
- *fa^cālīlu* (напр. *ṭanājīru* – тенджерки)
- *mafā^cilu* (напр. *mafātīḥu* – ключове)
- *fa^cālīlu* (напр. *ʿaṣāfiru* – птички).

Видно е, че всички тези модели имат твърде сходна структура, съдържаща гласната *-ā*, и лесно могат да бъдат асоциирани с модела *fa^clāⁱu*³⁸. Все пак тук оказва влияние и родът на съответната дума – модели като *'aqtāl- qitāl-*, *quttāl-*, по които принципно образуват множествено число думи от мъжки род, не минават в двупадежно склонение.

По-нататък изглежда е настъпило известно объркване, тъй като двупадежното склонение започва да се приема като принципно валидно за прилагателните „за цветовете и недостатъци“ и то се прилага и при модела за мъжки род *'afālu* (*azraqi* – син)³⁹. Това е вече трети случай на използване на двупадежното склонение при имена от мъжки род и асоциацията между този склонителен тип и женския род е донякъде разколебана, което позволява двупадежното склонение да навлезе при модели за множествено число като *fir^calāⁱu* и *a'afīlāⁱu*, по които образуват думи само от мъжки род (*sufarāⁱu* – посланици, *'atībāⁱu* – лекари), но при които има силна чисто формална аналогия с модела *fa^clāⁱu*.

При съществителните имена в единствено число обаче двупадежното склонение продължава да се свързва изключително със собствените имена. Ето защо при появата на определителния член се създава опозицията определени семантично собствени имена – двупадежно склонение – определени морфологично нарицателни имена – трипадежно склонение. Макар и с редица изключения (трипадежно склонение на мъжките собствени имена от арабски произход, специфични форми на „недостатъчните“ и несклоняемите имена), този принцип създава една твърде своеобразна връзка между склонителния тип на името и неговата определеност. Той се прехвърля и върху членуваните прилагателни имена и членуваните съществителни във форма за трансфиксално множествено число. Изброените прилагателни имена и форми за „разбито“ множествено число при членуване минават в трипадежно склонение. Същият преход се извършва и при прибавяне на суфиксални местоимения, които също така определят граматически съответните имена. По аналогия в трипадежно склонение минават и имената в позиция на първи компонент на генитивната синтаagma дори и в случаите, в които вторият компонент е граматически неопределен.

³⁸ Според Курилович (1951) асоциацията е с дългата гласна от формите за правилно множествено число, които също притежават своеобразно „двупадежно“ склонение.

³⁹ Същият модел служи и като елативен – *'afālu* – *no-/най-добър*.

По този начин се стига до две успоредни парадигми при членуването именна с трипадежно склонение – със и без нунация: от една страна, им. пад. *'al-'azraq-u*, вин. пад. *'al-'azraq-a*, род. пад. *'al-'azraq-i* (*синият*), от друга страна, **'al-malik-u-n*, **'al-malik-a-n*, **'al-malik-i-n* (*царят*). Тази ситуация води до последователното отпадане на нунацията в членуваните форми на имената⁴⁰.

4.4. Специфики на развитието на падежната система в класическия етиопски език (гез)

Своеобразието на опростяването на падежната система в класическия етиопски език се състои в съхраняването единствено на винителния падеж с окончание *-a*. „Двупадежността“ в гез има вида именителен и родителен падеж окончание – \emptyset , винителен падеж *-a*, т.е. както при „недостатъчните“ имена в арабски. Тази конфигурация присъства и във формите за множествено число (двойственото число отпада), където в женски род имаме форми от типа *zamanāt/ zamanāta* (*времена*), а в мъжки – *šādeqān/ šādeqāna* (*праведници*). Забелязва се, че в множествено число, женски род е съхранено общосемитското окончание *-āt*, но в множествено число, мъжки род липсват арахичните *-ūn/-īn*. Едва ли имаме основания да търсим съхранена форма за множествено число, „конкретни единици“. По-вероятно е да става въпрос за влияние от окончанието за женски род *-āt* – известно е, че то се използва далеч не само и единствено при думите от женски род, но и при много думи от мъжки род. Логично е както *-ān*, така и *-āt* да са получили вторично окончанието *-a* във винителен падеж. При думи, завършващи на *-ī*, склонителният тип се реализира чрез промяна на гласната в *-ē*: *be šī* – *човек*, винителен падеж *be šē* < *be šīya*, *talī* – *козел*, винителен падеж *talē* < *ṭaliya* а думите, завършващи на *-ē*, *-ō* и *-ā*, са несклоняеми (Гранде 1972).

Макар че липсват данни за наличие на падежна система в южноарабския език, от който произлиза гез, на някакъв етап поне в определен негов диалект следва да е присъствал същият склонителен тип – „възстановяването“ на формата за винителен падеж, при положение че допуснем, че тя е отпаднала, звучи крайно нелогично⁴¹.

⁴⁰ В двойствено число и правилно множествено число, мъжки род, окончанието *-n* се запазва в членуваните форми поради разгледания по-горе специфичен негов статут, който впрочем е отразен и графично при създаването на арабското писмо – *-n* в посочените форми се изписва с буква, за ралика от нунацията (тануин), която се означава с допълнителен знак към буквата (огласовка).

⁴¹ Проблемът с развитието на падежната система в южноарабски се усложнява допълнително от липсата на означения на гласните. В двойствено число се използват формите за косвен падеж (окончания дв. ч. *-yn/-n* (**-ayn/-ēn*), в правилно множествено число, мъжки род *-n* (**-īn*), в правилно множествено число, женски род *-t/-ht* (**-āt*). Прибавянето на допълнително окончание *-a* във винителен падеж тук изглежда малко вероятно, но е възможно то да е присъствало в единствено и „разбито“ множествено число, а след появата

Характерно е също така използването на окончанието *-a* при първия компонент на генитивната синтагма. Тази употреба на винителния падеж, за разлика от неговите предикативно-определителни (напр. *regemta kūnī – проклета бъди*) и адвербиални (напр. *mōta tetawwetū – непременно (букв. „със смърт“) ще умрете*) употреби, разгледани вече по-горе, изглежда странна и заслужава внимание.

Както бе отбелязано, на определен етап от късния прасемитския език окончанието *-a* е присъствало при именния предикат. Очевидно то се е съхранило в тази позиция в южноарабския език. Като доказателство за тази теза може да бъде изтъкнато следното:

Случаите на употреба на мимация в южноарабския език като цяло са доста хаотични и трудни подлежащи на систематизация, но все пак има някои закономерности: мимацията е характерна за адвербиални изрази (*gwlm – в собственост, навеки, kl ʿfr̄m wʿrkm- навеки*), при обозначаване на мерки и теглилки (*ħmš ʾslʿm – пет сикли, ʾrbʿy ʾqdr̄m – 40 мерки*), при именните сказуеми (*wʾln nħlm ʿsy bysr̄n – това е палмова плантация, придобита в ysr̄n, wdn ʾbyt wʾrd̄tm – това са домове и земи*), а също и при доста собствени имена (Бауер:1966).

Първите два случая недвусмислено говорят за използване на винителен падеж (виж приведения по-горе анализ), т.е. окончание *-am*. Собствените имена най-вероятно представляват архаични форми с окончание *-a* с привнесена мимация, т.е. тук също следва да реконструираме такова окончание⁴². Съвсем логично е, при положение че нямаме податки за наличие на други падежни окончания в единствено число, да се предположи *-am* и при именните сказуеми, т.е. тук е съхранена предикативна форма на името с окончание *-a*.

Т.е. името като първи компонент на генитивна синтагма във функцията на сказуемо е имало окончание *-a*. По този начин и при положение че другите падежи отпаднат, *-a* започва да се свързва с генитивната синтагма изобщо и да се използва не само когато тази синтагма изпълнява функциите на сказуемо, а и в останалите случаи. В подкрепа на това твърдение се явява т.нар. маински родителен падеж, който се изразява в добавяне на окончанието *-h/-hy* при верижни генитивни словосъчетания (напр. *bmsb ʾhs – в резервоара му*). Въпросът с появата на написанието *h* е в редица случаи проблемен в южноарабски, но както и да го тълкуваме, на местата, където то ту се появява, ту

на определителния член **-ān* (каквто в геез няма), да е отпаднало окончателно и да се е съхранило единствено във формите с мимация.

⁴² Бауер изтъква тезата, че наличието на мимацията при собствените имена е отзвук от някогашно нейно значение на определителен член (Бауер 1966:47), но този аргумент не е убедителен, тъй като тъкмо при собствените имена употребата на определителния член е най-слабо застъпена.

не, етимологично присъства гласната *-ā*, т.е. можем да свържем тази фраза с четенето **bimasba 'āha-su*, < **bimasba 'ā-su*, при което, естествено, не става дума за никакъв родителен падеж, а за наличие на *-a* при първия компонент на генитивната синтагма.

От всичко това следва, че прототипът на „винителния“ падеж при генитивната синтагма в геез е древната предикативна синтагма. Нужно е да се отбележи, че при присъединяване на суфиксални местоимения принципът името да е с окончание *-a* се реализира непоследователно. Окончанието *-a* отсъства при редица форми:

<i>bēt</i> (къща)	Именително-родителен падеж	Винителен падеж
Единствено число		
1 л.	<i>bēteya</i>	<i>bēteya</i>
2 л. м. р.	<i>bēteka</i>	<i>bētaka</i>
2 л. ж. р.	<i>bētekī</i>	<i>bētakī</i>
3 л. м. р.	<i>bētū</i> < <i>*bēt-hu</i>	<i>bētō</i> < <i>bēta-u</i> < <i>bēta-hu</i>
3 л. ж. р.	<i>bētā</i>	<i>bētā</i>
Множествено число		
1 л.	<i>bētena</i>	<i>bētana</i>
2 л. м. р.	<i>bētekeṃmū</i>	<i>bētekeṃmū</i>
2 л. ж. р.	<i>bēteken</i>	<i>bētekan</i>
3 л. м. р.	<i>bētōmū</i>	<i>bētōmū</i>
3 л. ж. р.	<i>bētōn</i>	<i>bētōn</i>

Подобна непоследователност тъкмо при конструкциите със суфиксално местоимение, които се отличават с висока степен на консерватизъм, свидетелства за късното оформяне на първия член на генитивната синтагма с окончание *-a* в условията на една вече отпадаща падежна система.

4.5. Специфики на развитието на падежната система в централно-семитските езици на средна степен на развитие

В централносемитските езици на средна степен на развитие падежната система отпада окончателно. Имената в единствено число и правилно множествено число, женски род са с нулево падежно окончание, а при формите за двойствено число и за множествено число, мъжки род се налага бившата форма за косвен падеж:

	Двойствено число			Множествено число, мъжки род		
	Свободно състояние	При генитивна синтагма с име	При присъединяване на суфиксално местоимение	Свободно състояние	При генитивна синтагма с име	При присъединяване на суфиксално местоимение
Финикийски език	*-ayim >ētm	*-ay>-ē	-ē	-īm	*-ay>-ē	*-ay>-ē
Древноеврейски език	-ayim	*-ay>-ē	-ē	-īm	*-ay>-ē	-ay/-ē
Арамейски език	-	-	-	-īn	*-ay>-ē	-ay/-ē ⁴³

Дифтонгизацията на окончанието *-ī* в *-ay*, обща за трите езика, говори за смесване на окончанията за двойствено и множествено число, мъжки род, още преди обособяването на съответните езици, което от своя страна свидетелства за редуцирането на употребата на двойственото число, така широко разпространена на предходния етап. В древноеврейския и финикийския език употребата на формите за двойствено число е силно ограничена – при двойките части на тялото (финикийски *yādēm*, древноеврейски *yādayim* (ръце), използва се и като форма за множествено число), при някои предмети, състоящи се от две части (древноеврейски *miṣpārayim* – ножуца, *meḷqāḥayim* – клещи), както и при отделни названия на мерки, времеви единици или числителни (древноеврейски *uḏmayim* – два дни, *ʾalpayim* – 2000). В арамейския език от формите за двойственото число присъстват само остатъци: *tārēn* < **ṭanayn* – 2 (женски род *tartēn* < **ṭantayn*), *māṭayin* – 200, *yādayn* – ръце).

Финикийският език обаче, който от трите езика запазва най-много архаични особености, демонстрира следи от склонение. Става дума за следното: някои суфиксални местоимения във финикийския език имат различни форми в зависимост от падежа, в който се намира съществителното име, към което са присъединени. Например суфиксалното местоимение за първо лице, единствено число към имена в именителен и винителен падеж не се изразява графически (произношение *-ī*), докато към имена в родителен падеж то се регистрира чрез *-u* (произношение *-ya*). Суфиксалното местоимение за трето лице, единствено число, мъжки род към имена в именителен и винителен падеж има произношение *-ō*, а към имена в родителен падеж – *-ī*. Същото местоимение в бибълския диалект не се изразява графически към имена в

⁴³ Със същите окончания се характеризира т.нар. Status Emphaticus, при който към имената се добавя окончанието *-ā*. В класическия арамейски език това окончание функционира като определителен член. В сирийския арамейски то се приема като стандартно именно окончание: *malkayā* (царете), сирийски *malkē*.

именителен падеж (произношение *-ō*), а към имена във винителен и родителен падеж се регистрира чрез *-h* (произношение *-hu*).

Различието във формите на посочените суфиксални местоимения свидетелства, че в старохаанския език са присъствали специфично склоняеми форми на имената с присъединени суфиксални местоимения (както в акадския език и вероятно под негово влияние), които могат да бъдат реконструирани по следния начин:

<i>malk-u</i> (цар)	1 л. ед. ч. (мой цар)	2 л. ед. ч. м. р. (твой цар)	2 л. ед. ч. ж. р. (твой цар)	3 л. ед. ч. м. р. (негов цар)	3 л. ед. ч. ж. р. (нейн цар)
им. п.	<i>málkī</i>	<i>málkaka</i>	<i>málkaki</i>	<i>málkahu</i>	<i>máلكahā</i>
вин. п.	<i>málkī</i>	<i>máلكaka</i>	<i>máلكaki</i>	<i>máلكahu</i>	<i>máلكahā</i>
род. п.	<i>malkīya</i>	<i>malkīka</i>	<i>malkīki</i>	<i>malkīhi</i> ⁴⁴	<i>malkīhā</i>

	1 л. мн. ч. (наш цар)	2 л. мн. ч. м. р. (ваш цар)	2 л. мн. ч. ж. р. (ваш цар)	3 л. мн. ч. м. р. (техен цар)	3 л. мн. ч. ж. р. (техен цар)
им. п.	<i>máلكanū</i>	<i>máلكakum</i>	<i>máلكakin</i>	<i>máلكahum</i>	<i>máلكahin</i>
вин. п.	<i>máلكanū</i>	<i>máلكakum</i>	<i>máلكakin</i>	<i>máلكahum</i>	<i>máلكahin</i>
род. п.	<i>malkīn</i>	<i>malkīkum</i>	<i>malkīkin</i>	<i>malkīhim</i>	<i>malkīhin</i>

В древноеврейския език тази парадигма се изравнява в следния вид:

	Единствено число	Множествено число
1 л.	<i>máلكī</i>	<i>máلكē'nū</i> < * <i>máلكīnū</i>
2 л., м. р.	<i>máلكākā</i> ' < * <i>máلكaka</i>	<i>máلكākē'm</i> < * <i>máلكakum</i>
2 л., ж. р.	<i>máلكē'k</i> < * <i>máلكīki</i>	<i>máلكē'kē'n</i> < * <i>máلكakin</i>
3 л., м. р.	<i>máلكó</i> < * <i>máلكāw</i> < * <i>máلكahu</i>	<i>máلكā'm</i> < * <i>máلكāhum</i> < * <i>máلكahum</i>
3 л., ж. р.	<i>máلكā'h</i> < * <i>máلكāhā</i> < * <i>máلكahā</i>	<i>máلكā'n</i> < * <i>máلكāhin</i> < * <i>máلكahin</i>

Цитираните по-горе варианти на изписване във финикийски показват, че там тя първоначално се е пазела, макар и в изменен вид, т.е.:

⁴⁴ Вариантите на третоличните местоимения *-hi* (ед. ч. м. р.), *-him* (мн. ч. м. р.) при предхождаща гласна *i* присъстват в класическия арабски език. В полза на становището, че подобна вокална хармония е съществувала и в другите централносемитски езици, говори наличието на финикийско-пуническата форма *-ī* (ед. ч. м. р.) < *-iyi* < *-ihi*, както и на арамейската форма *-hī* (ед. ч. м. р.), – *malkīhi* > *máلكēh* (царят му), *máلكawhi* > *máلكōhī* (царете му).

	1 л. ед. ч.	2 л. ед. ч. м. р.	2 л. ед. ч. ж. р.	3 л. ед. ч. м. р.	3 л. ед. ч. ж. р.
им. п.	<i>milki'</i>	<i>milkaḳa</i>	<i>milkaḳi</i>	<i>milko'/milkəhu</i>	<i>milka'⁴⁵/milkəhā</i>
вин. п.	<i>milki'</i>	<i>milkaḳa</i>	<i>milkaḳi</i>	<i>milko'/milkəhu</i>	<i>milka'/milkəhā</i>
род. п.	<i>milkiya</i>	<i>milkiḳa</i>	<i>milkiḳi</i>	<i>milkihi</i>	<i>milkihā</i>

	1 л. мн. ч.	2 л. мн. ч. м. р.	2 л. мн. ч. ж. р.	3 л. мн. ч. м. р.	3 л. мн. ч. ж. р.
им. п.	<i>milkan</i>	<i>milkaḳom</i>	<i>milkaḳin</i>	<i>milkom/milkəhom</i>	<i>milkin'/milkəhin</i>
вин. п.	<i>milkan</i>	<i>milkaḳom</i>	<i>milkaḳin</i>	<i>milkom/milkəhom</i>	<i>milkin'/milkəhin</i>
род. п.	<i>milkin</i>	<i>milkiḳom</i>	<i>milkiḳin</i>	<i>milkihim</i>	<i>milkihin</i>

Впоследствие в първо и второ лице формите за родителен падеж отпадат (в първо лице множествено число се използват *-ōn* или *-ēn* в зависимост от диалекта), но в трето лице продължава да се прави разлика между тях и тези в именително-винителен падеж чак до новопуническият период.

Крамалков (2001:123) сочи наличие на склонение в рамките на генитивната синтагма при имената *'ab* – баща и *'aḥ* – брат (в древноеврейски и арамейски те притежават застинали форми – древноеврейски *'ābī* (бивше окончание за родителен падеж), арамейски *'ābū* (бивше окончание за именителен падеж). В светлината на посоченото развитие при съчетанията със суфиксално местоимение на този въпрос може да се погледне от следния ъгъл: в академичния език тези имена имат пълно склонение при наличие на суфиксални местоимения⁴⁶ – им. п. *'abūka*, вин. п. *'abāka*, род. п. *'abīka*, а в свързано състояние с последващо име имат неизменяемата форма *'abi*. Ако допуснем същата конфигурация в староханаанския език, то в ранния финикийски, след прехода *ā > ū*, получаваме им. п. = вин. п. *'ābūka*, род. п. *'ābīka*⁴⁷, в свързано състояние с последващо име *'ābī*, т.е. в последния случай не можем да твърдим със сигурност, че името се е изменяло по падеж. Аналогично можем да предположим формите *pū* (*уста*) (им. п. = вин. п. със суфиксално местоимение) и *pī* (род. п. със суфиксално местоимение и обща форма с последващо име), в свободно състояние *pi > pe*.

В обобщение на казаното дотук можем да открием следните специфични моменти в развитието на падежната система в семитските езици:

⁴⁵ Преходът *ā > ū* не се осъществява в този случай.

⁴⁶ С изключение на 1 л. ед. ч.: им.п. = вин. п. *'abī*, род. п. *'abīya*. В ранния финикийски език наблюдаваме аналогична парадигма – им.п. = вин. п. *'ābī*, род. п. *'ābīya*, впоследствие *'ābūya* във всички падежи.

⁴⁷ Впоследствие *'ābūka* във всички падежи.

1. Нововъзникналият в прасемитския език именителен падеж се е изразявал при имената в единствено число чрез нулево окончание. Този подход е неприложим при имената в множествено число, поради което във функцията на именителен тук встъпва бившият ергативен падеж, регистрирал на предходния етап подлога само в изреченията с непреходни глаголи. Ролята на винителния падеж във формите за множествено число се поема от родителния (бивш относителен) падеж. Така в множествено число падежите биват сведени до два – именителен и общокошвен. Този принцип се запазва независимо както от последвалата спецификация на плуралните значения (двойствено число, множествено число за „конкретни единици“, множествено число мъжки род, множествено число женски род), така и от последвалото нарастване на броя на падежите в единствено число.

2. Прибавянето на маркера за женски род **-t* към имената във функция на предикат при съответстващо нулево окончание за мъжки род в същата позиция води до възприемането на маркера за мъжки род **-u* като маркер за именителен падеж. В новата си функция **-u* се добавя и към имена в женски род и в множествено число.

3. Независимо от това, че звучат еднакво (**-u*) маркерите за именителен и локативно-адвербиален падеж, нямат общ прототип. Първият от тях представлява трансформация на **-u* в качеството му на окончание за мъжки род, а вторият – трансформация на **-u* в качеството му на архаично относително местоимение.

4. В процеса на отпадане на падежната система (феномен, характерен за семитските езици като цяло) се минава през опростени „двупадежни“ склонения, които не следват общ прототип. В новоасирийския език се изравняват формите на именителния и винителния падеж, в угаритския – за винителен и родителен падеж, в класическия етиопски език – за именителен и родителен падеж.

5. Двупадежното склонение в арабския език не е автентично езиково явление, а се дължи на влияние от съседните северноцетрални семитски езици.

6. Уникална черта на арабския език е обвързването на склонителните типове с категориите род и определеност.

7. Наличието на окончанието *-a* при първия компонент на генитивната синтагма в класическия етиопски език етимологично представлява реализация не на акузативна, а на предикативна синтагма.

8. В семитските езици на средна степен на развитие е налице пренасяне на бивши падежни окончания върху формите на суфиксалните местоимения. Такова пренасяне се осъществява при някои суфиксални местоимения в гез и финикийския език.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Газов-Гинзберг 1974: А. Газов-Гинзберг, Символизм прасемитской флексии, Москва, 1974.
- Гранде 1972: Б. Гранде, Введение в сравнительное изучение семитских языков Москва, 1972.
- Бауер 1966: Г. Бауэр, Язык южноаравийской письменности, Москва, 1966.
- Дяконов 1965: И. Дьяконов, Семито-хамитские языки, Москва, 1965.
- Дяконов 1967: И. Дьяконов, Языки древней передней Азии, Москва, 1967.
- Крамалков 2001: Charles R. Krahmalkov, A Phoenician-Punic Grammar, Brill, 2001.
- Курилович 1951: J. Kurylowicz, Le diptotisme et la construction des noms de nombre en Arabe, Word, VII, 1951.
- Курилович 1961: J. Kurilowicz, L'apophonie en sémitique, Wrocław – Warszawa – Krakow, 1961.
- Петровски 1958: Н. С. Петровский, Египетский язык, Ленинград, 1958.
- Рекендорф 1898: Н. Reckendorf, Die syntaktischen Verhältnisse des Arabischen, Leiden, 1898.
- Сегерт 1965: С. Сегерт, Угаритский язык, Москва, 1965.
- Тодоров 2003: В. Тодоров. За вероятната семантична стойност на родовия формант -t в праафроазиатския език и нейното по-нататъшно развитие. – В: Арабистика и ислямознание. Т. 2. София, 2003.
- Тодоров 2007: В. Тодоров, Словоизменението в древните семитски езици, София, 2007.
- Тодоров 2008: В. Тодоров, Праафроазиатският език като език от ергативен тип, Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Факултет по класически и нови филологии, София, 2008.
- Фронзароли 1985: П. Фронзароли, К трактовке эблаитской морфологии, в: Сб. Древняя Эбла (раскопки в Сирии), Москва, 1985.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО КЛАСИЧЕСКИ И НОВИ ФИЛОЛОГИИ

Том 110

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF CLASSICAL AND MODERN PHILOLOGY

Volume 110

ПРОБЛЕМИ НА ВЗАИМОРАЗБИРАНЕТО В КОМУНИКАЦИЯТА НА ПРЕХОДЕН ЕЗИК

МАГДАЛЕНА МАРКОВА

Катедра „Западни езици“

Магдалена Маркова. ПРОБЛЕМИ НА ВЗАИМОРАЗБИРАНЕТО В КОМУНИКАЦИЯТА НА ПРЕХОДЕН ЕЗИК

Студията изследва някои особености на взаиморазбирането при използването на преходен френски език в комуникацията. Проследява се развитието на понятието преходен език и връзката му с елементите от интерактивната езикоусвоителна схема. С поставянето на ниската езикова компетентност в перспективата на словесното взаимодействие се открояват специфичните проблеми на разглеждания тип общуване и техниките за преодоляването им.

Ключови думи: взаиморазбиране, преходен език, словесно взаимодействие, комуникация

Magdalena Markova. PROBLEMS OF INTERCOMPREHENSION IN INTERLANGUAGE COMMUNICATION

This study examines some particularities of intercomprehension when French interlanguage is used in the communication. The development of the concept of interlanguage is discussed, as well as its links with the elements of the interactive scheme of language acquisition. The low language competency is placed in the perspective of the verbal interaction, then the specific problems of this type of communication, as well as the technics of overcoming them are pointed out.

Keywords: intercomprehension, interlanguage, verbal interaction, communication

Увод

Настоящото изследване проучва техниките на взаиморазбиране, които се прилагат, когато езиковата компетентност на комуникантите не е висока и в общуването помежду им ясно личи, че е необходима взаимна подкрепа, за да може смисълът на изказванията да се формулира и предаде, съответно да се интерпретира и разбере, за да може успешно да се допълни и продължи. Използваният корпус се състои от текстови синхронни взаимодействия („чатове“), проведени между студенти от различни народности и с различни първи езици (E1) и култури, следващи във френскоезични бакалавърски програми в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, университета „Овидий“, Констанца, Държавния икономически и финансов университет, Санкт Петербург, и Университета Галатасарай, Истанбул. Този тип взаимодействия са дефинирани като интерлингвални, т.е. протичащи на език, който е преходен за всички участници и се явява трети, различен език спрямо E1 на всеки от тях.

Методологичната рамка на изследването е очертана от интеракционистките подходи в дискурсивния анализ, в това число така наречения анализ на разговорите¹ и анализ на разговорите в изследванията върху усвояването на втори език² (E2). Приложеният метод (по-специално в практическата част на настоящото изследване) може да се характеризира като метод на работа с автентични езикови данни. Данните представляват записи на реално протекли взаимодействия, като взетите от тях примери са в оригиналния им вид, с всички специфики на преходния език, без да са нанасяни впоследствие промени или корекции от страна на студентите или на преподавателите, участващи в проекта.

Поява на понятието преходен език

Понятието преходен език (англ. *interlanguage*; фр. *interlangue*) играе важна роля в концептуализирането на процесите на езикоусвояване. За първи път се използва от Лари Селинкър през 1972 г. в едноименния му труд. Селинкър обаче твърди, че бащинството на термина следва да се отдаде на Вайнрайх (1953). Паралелно и независимо от това други изследователи работят върху понятия с подобна концепция, като например приблизителна система (*approximative system*) и преходна компетентност (*transitional competence*). Макар и първоначално разработено според принципите на генеративната граматика, то придобива успех сред привърженици на други теории, например вариационистките, където се предпочитат терминологичните изрази лект на учещия (*lecte d'apprenant*) и вариативност на учещия (*learner variety*).

¹ Conversation analysis (CA).

² Conversation analysis for Second Language Acquisition (CA for SLA).

Идеята, от която тръгва Селинкър, е, че в преходния език на учещия се установяват освен явления, дължащи се на трансфер от родния език (хипотеза на Ладо 1957), и явления, които се дължат на научени правила от езика-цел, както и такива, които не се дължат нито на едните, нито на другите. Петте психолингвистични процеса, които формират говора на учещия в хипотезата на Селинкър, са следните: (а) трансфер от родния език, (б) свръхобобщаване на някои правила на езика-цел, (в) трансфер от ученето, (г) стратегии за общуване, (д) стратегии за учене (Селинкър 1972; по Тарон 2006: 748). Трансферът от родния език може да е отрицателен или положителен. Отрицателен трансфер е налице, когато учещият извършва спонтанен пренос на правила от родния към чуждия език, които обаче не са валидни за чуждия. Този вид пренос е известен още като интерференция. Положителният трансфер е налице, когато пренесените от родния език правила съвпадат – по случайност или не – с тези в чуждия. Свръхобобщаването е явление, което се наблюдава както при усвояването на Е2, така и на Е1. То най-често е лексикално, например учещият или детето използва една и съща лексема, за да препрати към общ клас явления, процеси, предмети и др. В хода на усвояването на Е2 например учещият използва всеки път глагола „ходя“ вместо по-специфичните *разхождам се, тичам, насочвам се*; при усвояването на Е1 малкото дете често използва думата „куче“ за всяко четирикрако животно, което види. Трансферът от ученето съответства на прилагането на практика на предварително научени правила. Стратегиите за общуване са всички способности, които човек придобива в хода на социализацията си и които му помагат да преодолее временните затруднения и да поддържа хода на общуването, за да постигне целите си; това са способности, придобити като цяло още в детството по време на усвояването на родния език. Стратегиите за учене са съзнателни или несъзнателни способности за целенасочено включване на нови знания и умения, на нови когнитивни структури към вече наличните.

Чрез извеждането на тези пет психолингвистични процеса, характеризиращи преходния език, Селинкър прави огромен принос в изучаването на говора на учещия, тъй като поставя акцента върху всички разнообразни ресурси, които са на разположение на учещия и които му дават възможност да се развива по посока на Е2.

Преходен език и анализ на грешките

Както отбелязва Вогел (1995: 25–26), моделът на преходния език дава възможност процесите на усвояване да се описват като вариативни процеси, които във всякакъв контекст изискват прилагането на едни и същи умения и стратегии, като включва както изграждането на езикова компетентност, така и способността да се използва преходното, междинното знание за действие в ситуация на комуникация. Друга характеристика, която го отличава от пред-

шестващите го модели, например моделът „анализ на грешките“ на Кордър (1971, по фр. превод 1980), е възможността грешката да бъде поставена в „естествен“ езиков контекст на нейната поява и съответно да бъде обяснена, без да бъде изолирана от по-широката езикова съвкупност, която представлява преходният език. Наистина, разглеждана индивидуално и изолирано, грешката не дава достатъчно индикации относно това, което учещият е научил на E2, нито относно начина, по който е организиран познанията си.

Вариативност и вътрешна системност на преходния език

Основните общи характеристики на преходния език са вариативността и вътрешната системност, поради което не става дума за едно, а за цяла поредица от състояния, като цяло в посока на отдалечаване от родния език и на приближаване към езика-цел, макар и – поради вътрешноприсъщата си вариативност – да има връщания назад, които могат да са моментни (случаи на умора) или по-трайни (случаи на „фосилизация“, Селинкър 1972). Така напредъкът на преходния език може да се сравни с процес на постепенно добавяне на концентрични кръгове подобно на образуването на кръговете на дървесния ствол (Клайн 1989) или с постепенно и частично наслагане на нови все по-големи кръгове едни върху други, приближаващи се все повече към целта E2. В този втори модел Дьофе (2003) набляга на „естествените“ ситуации, при които ученето се осъществява във и чрез комуникацията и където напредъкът се извършва по интегриран и поэтапен начин (в дисконтинуитет): на всеки стадий различните умения и компетентности, колкото и ограничени да са те в началото, се комбинират и се използват в общуването, като формират езикови микросистеми (Пи 2000), представляващи последователните състояния на преходния език. Всяка от тези последователни микросистеми се характеризира със своя собствена вътрешна логика, темпоралност (временни състояния) и приблизителност. Преминването от едно състояние в друго се характеризира с качествени „скокове“ (срвн. явлението *bootstrapping*³), когато учещият е успял да изгради нова система въз основа на данните, на които междуременно е бил изложен и които е успял да асимилира (Дьофе 2003: 204).

Езиковият материал, изказванията, които влизат в перцептивното пространство на учещия в хода на ученето, се назовават в литературата като *input* – въведени в системата данни – название, което лингвистиката заимства от ком-

³ *Bootstrapping* е обект на многобройни теории първо за усвояването на E1, а впоследствие и на E2. Основната идея е, че бебето използва част от езиковата система, която вече е усвоило, за да напредне в усвояването на друго ниво. Така някои аспекти от възприетите изказвания се използват като пряк път към ученето на нови езикови аспекти. Най-важното е, че тази „система“ позволява на бебето да напредва самостоятелно, разчитайки на себе си.

пюгърния модел на предаване на информацията (вж. фиг. 2 по-долу). Езиковите данни, които са асимилирани от учащия вследствие на въведените данни, се наричат *intake* – прием, поемане. Тези понятия повдигат въпроси, свързани със средата, в която протича общуването, със степента, в която входните данни се превръщат в *uptake* – възприети данни, а след това се прилагат като *output* – изходни данни. Има ли естествена среда на учене, отличаваща се радикално от другите видове среда и благоприятстваща най-силно езикопридобиването?

Когато се говори за естествена среда на комуникация, противопоставяща се на учебна или изкуствена среда, се прави пълно разграничение между ситуация на комуникация и ситуация на учене. Различните среди е добре да се разграничават за целите на лингвистичния анализ – за да се типологизира комуникативната ситуация и оттам жанрът на словесното взаимодействие, но трябва да се има предвид, че това разграничение е условно, тъй като във всяка ситуация на комуникация има учене и във всяко учене има комуникация.

В изследвания корпус от текстови синхронни взаимодействия, или „чатове“, комуникативната среда може да се категоризира като изкуствено провокирана за изпълнението на определени цели и задачи. Чат-общуването се повлиява от така зададената рамка на макроравнище – общо структуриране на чатовете, особено внимание върху използвания език, върху разискваните теми и др., и на по-ниско равнище – в някои определени, ясно открити моменти, когато се разискват въпроси, свързани с изпълнението на задачите. Въпреки това в по-голямата си част общуването между студентите проявява повечето характеристики на автентичен чат – спонтанност, разговорен стил, по-слаб контрол върху изказа. Може да се каже, че се наблюдава преход от една среда (изкуствено създадена) към друга (естествена) и обратното. Дори да става въпрос за изкуствено създадена среда, това не пречи на участниците да общуват спонтанно. Нито ученето е възможно без общуване, нито обикновеното общуване изключва ученето, било то направлявано или автонаправлявано. Например в изследваните разговори се наблюдават обяснения на езикови, социолингвистични и дискурсивни правила. Това означава, че не следва да се поставя непропусклива граница между имплицитното учене, произлязло от общуването в естествена среда, без ясно обозначена учебна цел, и експлицитното учене, протичащо чрез разяснение на езиковите правила.

Вариативността на преходния език се наблюдава не само на отделните етапи на развитие (т.е. във времето), но също и в различните ситуации на езикова продукция (Вогел 1995: 67). Явлението е характеризирано от Тарон (1979) като „ефект на хамелеона“ – в някои ситуации на пълна мобилизация на ресурсите равнището на езикова продукция може да е високо, докато в други – умора, продължителна липса на практика, и т.н., да е много по-ниско. Преходният език се характеризира също така с нестабилност и вариативност както в индивидуалните му проявления, така и между отделните индивиди.

Нестабилността се проявява като колебливост, опростяване на структурите, намаляване на семантичната сложност, използване на стратегии на компенсиране и отбягване.

Въпреки вариативността и нестабилността си обаче, преходният език се характеризира с известна вътрешна системност – за определен период от време, на определен етап от развитието, определен брой правила управляват езиковата продукция на учещия. Тези правила са еkleктични за външния наблюдател, тъй като са част от няколко различни системи, които се опитват да се нагодят една към друга, като непрекъснато се променят – правилата на E1, правилата на E2 и правила, които не спадат нито към едната, нито към другата категория, а се дължат на вътрешното, индивидуално развитие на системата.

Моделът на динамичното и постепенно усложняване (модел на Кордър)

Стивън Кордър (1971, по фр. превод 1980) отбелязва, че освен родния език, в езика на различни учещи има и общи черти, които не могат да се обяснят с трансфера. Това е така, защото в основата, на която стъпва учещият, се включват познания и опит за света, придобити със и във родния език, както и комуникативни способности, които са повече или по-малко развити спрямо същия този език. Кордър вижда в процеса на езикоусвояване вместо пресструктуриране по-скоро усложняване, т.е. способността в началото на всяко усвояване да си служим с по-прост код, който постепенно да е в състояние да се подобрява и усъвършенства. Ето защо в модела на постепенното усложняване на Кордър отправна точка за развитието на чуждия език е един сравнително опростен вариант на родния език, нещо като универсален и езиково неутрален базисен код, който постепенно се усложнява. Използвайки като основа теорията за детското развитие като процес на непрекъснато взаимодействие с околната среда, Кордър определя усвояването на E2 като постепенно изработване и тестване на хипотези. Напредъкът в континуума става въз основа на данните (*input*), на които е изложен субектът, изучаващ E2. Тези данни му помагат да прави хипотези, които после тества, формулирайки собствените си изказвания при взаимодействието с околната среда на чуждия език (*output*). По този начин учещият придобива интерлингвална граматика – граматика на преходния му език, която става все по-адекватна на граматиката на E2 и чието развитие зависи от нивото на комуникативна възискателност на учещия.

Моделът на Кордър поставя обаче някои ограничения. Първо, взаимодействието с околната среда се разглежда единствено под ъгъла на процеса на избор и тестване на хипотези, а не като реална възможност за съвместно дискурсивно изграждане. Второ, дори да има работа с хипотези, трудно може да се приеме, че умът на учещия работи подобно на процесор, програмиран единствено да избира и да тества хипотези. Например някои учещи упорито

повтарят определени грешки (в произношението, но също и в морфологията и в синтаксиса на изучавания език), като непосредствено след изказването си осъзнават, че са направили грешка, т.е. „избрали са и са тествали хипотезата“, но това осъзнаване не им осигурява желаниа напредък за дълъг период от време.

Моделът на Кнап-Потоф / Кнап

Кнап-Потоф / Кнап (1982, по Вогел 1995) допринасят за концептуализирането на преходния език, като включват перцепциите и преживяванията на учещите. Според тях преходният език се състои от качествено различни познания по E2, които се различават по следните пунктове: (1) степента на увереност, с която учещият използва познанията си по E2, (2) способността да си осигури навременен достъп до тях (свързана със стратегии за активирането на знания), (3) продуктивността на знанията, т.е. потенциалът на креативност, който те съдържат както за изграждане, така и за разбиране на нови езикови форми. В този модел проблемът, свързан с недостига на знания и неспособността да се осигури достъп до тях, се допълва с различни стратегии за учене (избор, съхраняване, разширяване на знанията и достъп до нови знания) и за комуникация (паузи, повторения, колебания в изказа, признаване на проблем, свързан с формулирането или разбирането, задаване на въпрос, молба за повторение, търсене на помощ от по-компетентен събеседник). Прилагането на тези стратегии улеснява учещия в изграждането на смисъла и в постигането на комуникативните му цели и така компенсира недостатъчните езикови знания.

Съзнание

Вогел отбелязва, че учещите осъзнават нестабилния характер на своя преходен език, за което свидетелства способността им да се самокоригират и желанието им да превърнат комуникативната ситуация с носители на езика в ситуация на учене, тъй като за голяма част от учещите функциите на контрол и корекция, които се осъществяват в хода на тези ситуации, често им се струват по-важни от самата комуникативна ситуация⁴ (1995: 66–67).

⁴ Това, разбира се, зависи до голяма степен от личността на самия учещ. Някои учещи преувеличават значението на правилния изказ – за тях е толкова важно да се изказват правилно, че упражняват непрекъснат контрол и държат да се упражнява контрол и корекция върху всяко изказване. Но доминиращата функция на контрол може да доведе до затормозяване и дори до блокиране на нормалното общуване. Други учещи с лекота се впускат в разговор, без да се безпокоят от формата на казаното и без да се вслушват в съветите за правилност – такава нагласа помага за създаването на по-смислен разговор и вероятно води до още по-голяма свобода на общуване, която с течение на времето спомага за усъ-

Темата за осъзнатото отношение както към усвояването на E1 и E2, така и към езиковите процеси изобщо е широко обсъждана. Тя е свързана с *мета-* и *епи-* езиковите дейности.

Шмит (1990) разграничава четири типа „съзнание“ – осъзнато отношение към ученето:

- намерение за учене (*intentionality*);
- внимание, насочено към обекта на ученето (*attention*);
- съзнанието, което съпътства ученето (*awareness*);
- контрол върху процеса на учене (*control*).

Настоящото изследване поддържа тезата, че не само ситуацияите на общуване с носители, но и тези между неносители на езика могат да се изживяват като ситуации на общуване-и-учене, особено когато единият събеседник в двойката е по-напреднал от другия и има желание да помогне на своя колега в напредъка на дискусиата и в обогатяването на познанията му.

Моделът на Бернар Пи – микросистеми, от които се състои преходният език

Реми Поркие и Бернар Пи (2004) разграничават вербалните практики между носители на езика и тези, в които участва(т) неносител(и). Първите

се основават на социален консенсус, простиращ се във времето и пространството и сред определена социална общност – консенсус, материализиран чрез нормата на естествените езици (2004:22).

Вторият вид практики се основава

на решения *ad hoc*, които учещият и неговите партньори импровизират, за да разрешат в локален план проблемите, поставени от обстоятелствата на комуникацията и/или познанието (*ibid.*)

Така в преходния език се наблюдава опит за уравнивяване на две тенденции – от една страна, стремежът към доближаване до сложната организация, характеризираща естествените езици, от друга, нестабилността, породена от обстоятелствата на контекста и ограниченията на ученето. Ето защо Б. Пи поставя под съмнение схващането за преходния език като отделни „стадии на изучаване на езика, съответстващи на структурирани състояния“ (Бес / Поркие 1984: 233), а поставя акцент върху вариативността, характеризираща езиците като цяло. Но характерни също така за преходния език са и понятията *микросистеми* и *разнородност*. Първото

вършенстване на преходния език, но в краткосрочен и в средносрочен план тези учещи са изложени на висок риск от фосилизация на грешките си.

позволява езикът да се разглежда като нестабилно равновесие. Вместо да го дефинираме като кохерентна система от взаимозависими единици, можем да го разглеждаме като съвкупност, формирана от неопределен брой микросистеми. Тяхното съжителство предполага фактическа солидарност, но оставя достатъчно свобода, така че всяка система да има относителна автономност. Това обяснява защо „учещият групира елементите посредством опита, в *оригинални граници*“, в повечето случаи различни от тези, които използва дескриптивната лингвистика“; че „учещият организира всяка подсистема според правила, които се изменят във времето, така че всяко едно правило може да функционира според *оригинални и специфични* принципи“; че „изграждането и организацията на нова подсистема може да има отражение върху предишните подсистеми. Така се прегрупират интегрираните вече елементи и се преразглеждат някои правила за вътрешната им организация (Пи 1980: 47–48, цитиран от Бес / Поркие 1984: 233).

Тези характеристики като *оригиналност, специфичност, нестабилност* – и *разнородност* като цяло – не означават обаче, че учещият няма стремеж към постигане на нормата, т.е. доближаване към онзи тип взаимодействия, които характеризират носителите на езика. Преходният език е подложен на „нормативен натиск“, който може да приеме различни форми:

придобиването на език е също така имитиране на модели, повтаряне на форми, запомняне, автопреформулиране, участие в епизоди на интерактивно допълване, съвместно изказване, сключване на дидактични договори с по-компетентните събеседници, приемане на поправки, проверка на думи в речника, молби за помощ и т.н. Но тези видове нормативен натиск произхождат най-вече отвън. Те канализират, отхвърлят, потвърждават или реструктурират идиосинкратичните, локални и нестабилни правила на преходния език. Така учещият е ангажиран в два различни, макар и взаимодопълващи се проекта: да изгради своя преходен език под формата на съвкупност от микросистеми и да го доближи до модела, който представлява чуждият език, така както той се практикува в обкръжението му. Тези два проекта се изпълват със смисъл в един трети проект (или по-скоро серия от проекти), който се състои в съобщаването на нещо на някого в определен контекст и със специфични цели (Поркие и Пи, 2004: 22).

Теории за лектите на учещите **(англ. *learner variety*, фр. *lectes d'apprenants*)**

Близки по ориентация и теоретични принципи с модела на Б. Пи, теориите за лектите тръгват от една основна предпоставка от общо комуникативно естество, а именно, че учещият – независимо дали се намира в условията на направлявано или ненаправлявано усвояване – е в ситуация, в която с ограничени средства трябва да постигне определени (комуникативни или прагматически) цели⁵. Тези ограничени от гледна точка на езика-цел средства предста-

⁵ Тази идея, представена от перспективата на действения подход, присъства в Общата европейска езикова рамка (2001).

влияват неговата система за изразяване, неговият „лект на учещ“. Различните теории признават два вида системност (Клайн 1989:21).

(а) Всеки лект, независимо от нивото си на елементарност, притежава вътрешна системност наред с нестабилни елементи. Ето защо функцията на дума или конструкция в лекта на учещия не могат да се обяснят с функцията на дума или конструкция в езика-цел.

(б) Усвояването на език, взет в неговата системност, може да се разглежда като поредица от преходи от едно езиково състояние в друго, тези преходи притежават известна системност.

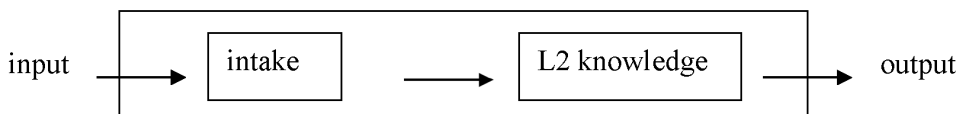
Input – входящи езикови данни

Съвременните теории за езикоусвояването приемат, че въведените данни (езиковият *input*) са от съществено значение за развитието на преходния език. Но каква точно е тяхната роля, всяка теория дава свой отговор на това.

За бихейвиоризма въведените данни играят огромна роля, тъй като представляват моделът, който учещият трябва да следва за постигането на желаното езиково поведение.

Според привържениците на генеративната граматика данните са необходими, но единствено, за да активират действието на така нареченото устройство за езиково придобиване (*language acquisition device, LAD*).

Някои течения в психологията и лингводидактиката възприемат кибернетичен подход в разработването на нови модели, в които езикопридобиването е уподобено на компютърна обработка. Така например Елис представя компютърен модел на придобиване на втори език въз основа на теорията за преходния език, в който въведените езикови данни играят съществена роля. Моделът може да се представи схематично по следния начин (фиг. 1):

Фиг. 1. Компютърен модел на придобиване на E2 (по Елис 2003 [1997])

Механизмът на езикопридобиване според този модел е следният:

Учещият е изложен на езикови данни (*input*), които се обработват на два етапа. Първо, една част от тях се взимат под внимание и се изпращат в краткосрочната памет. Това са възприетите или запаметени данни (*intake*). Второ, част от възприетите данни се складира в дългосрочната памет като знания на E2 (*L2 knowledge*). Процесите, отговорни за създаването на възприетите данни и на знанията на E2, протичат в „черната кутия“ на ума на учещия, където се изгражда преходният му език. Накрая знанията на E2 се използват от учещия за продукция на писмени и устни изходни данни (*output*) (Елис, 2003: 35).

Този модел обаче не дава отговор на въпроса кои вътрешни и външни фактори определят превръщането на входните езикови данни във възприемане, нито какво се случва в „черната кутия“, така че възприетият материал да изгради преходния език на учещия, който да даде възможност за появата на изходни езикови данни.

От психолингвистична гледна точка входните езикови данни са както самото езиково обкръжение на учещия, така и

сложен феномен на схващане и обработка на езиковата информация: учещият трябва първо да я възприеме, да я декодира, за да ѝ придаде смисъл и да я складира със семантизма ѝ в дългосрочната си памет, за да може накрая да интегрира новите форми и правила в интерлингвалната си граматика (Вогел 1995: 122).

Основните механизми за обработка на входните езикови данни в тази перспектива са перцепцията, разбирането и процесите на придобиване, а факторите, които влияят, са нивото на знания на чуждия език (с други думи, стадият на развитие на *преходния език*), както и целите, които си поставя учещият.

Според теорията на Кордър в процеса на взаимодействие с околната среда учещият проверява различни хипотези. Така той избира сред елементите, на които е изложен, онези, които ще тества като интерлингвални хипотези – това са възприетите данни (*intake*), които учещият реализира въз основа на въведените (*input*). За Кордър обаче не всяка езикова форма, на която е изложен учещият, може да се квалифицира като въведени данни (*input*), а само това, което учещият наистина възприема и контролира като такива, т.е. това е възприетото (*intake*).

Приносът на Кордър тук е, че поставя акцент върху ролята на учещия в процеса на ученето на Е2. Като привърженик обаче на чомскианската идея за вроденото езиково познание (*Language Acquisition device, LAD*, или „черна кутия“) Кордър смята, че възприетото (*intake*) се ръководи тъкмо от въпросния механизъм на езиково познание *LAD*, а не от когнитивни процеси като внимание, памет, съзнателно отношение и др.

Стивън Крашен (1982: 21) свързва ученето с разбирането в хипотезата, известна като „хипотеза за въведените езикови данни“ (« *the input hypothesis* »): според него, за да има напредък в усвояването, учещият трябва да разбира новата езикова структура, като се фокусира само върху съдържанието, а не върху формата⁶.

⁶ „The input hypothesis makes the following claim: a necessary (but not sufficient condition) to move from stage *i* to stage *i+1* is that the acquirer understands input that contains *i+1*, where „understand“ means that the acquirer is focused on the meaning and not the form of the message.

We acquire, in other words, only when we understand language that contains structure that is „a little beyond“ where we are now“ (Крашен 1982: 21, цитиран от Вогел 1995: 129).

Крашен тръгва от принципа, че за да се научи нещо, представеното трябва леко да надвишава актуалното ниво на познание. Според него за езикопридобиването основна роля играят въведените езикови данни, като други фактори освен него не се споменават, което е логично, тъй като Крашен също заема генеративистка позиция.

Освен това Крашен поставя в един и същи план *разбирането* и *придобиването* на езиково познание. Обаче не бива да се забравя, че

езикопридобиването предполага разбиране, но освен това изисква други когнитивни дейности (Вогел 1995: 129).

Следователно е необходимо да се отчита разликата между

разбиране като конструиране на смисъла на езиковата експозиция (*input*) и езикопридобиване като изграждане на когнитивна структура, която непрекъснато се изменя в процеса на учене, (като се допълва) с нови съдържания, но и (като се намалява) със забравяне (*ibid.*).

Разбирането на езиковата експозиция предполага сравняване с общия релевантен хоризонт на учещия, активиране на други източници на информация, свързването ѝ с другите знания на учещия, прилагане на различни когнитивни модели за обработката ѝ (модели от долу нагоре, „bottom-up“ и от горе надолу, „top-down“). От друга страна, езикопридобиването включва освен първото ниво на идентифициране и разбиране на езиковата експозиция (въведени езикови данни, или *input*), представени в схемата $i \rightarrow i+1$, редица други когнитивни процеси, като например, онези, свързани с така нареченото учене с разбиране (*meaningful learning*), които Вогел развива (1995: 130–134) в следните точки:

- 1) намерения за учене и придобиване – при наличие на такива намерения учещият обръща внимание не само на съдържанието, но и на формата, противно на това, което твърди Крашен;
- 2) йерархична организация в матрицата на усвояване (новите знания се интегрират в съответните когнитивни структури, от по-общи към по-конкретни езикови нива);
- 3) субсумпцията като интегриращ принцип на информацията: новите знания се интегрират в йерархизирана когнитивна структура, която вече е създадена; те се подчиняват на структури, съответстващи на по-високо ниво на обобщеност и абстракция;
- 4) стабилизиране в дългосрочен план на езиковите познания (и превръщането им в основа и източник на нови знания посредством пренос).

От така изложените операции по разбиране и усвояване става ясно, че разбирането е само една от предпоставките за езикопридобиването и че други

фактори също играят роля в този процес. За да обяснят по-добре връзките между езиковата експозиция (или входящите езикови данни, *input*), възприетото от учещия (*intake*) и неговата езикова продукция (*output*), изследователите се насочват и към процесите на *внимание*.

Освен общото намерение за усвояване е необходимо вниманието на учещия да бъде насочено към даден обект на усвояване.

Шмит (1990) прави разграничение между перцепция (*perception*), забелязване или фокусиране (*noticing* или *focal awareness*), което Гас (1988) нарича още фокусиране върху езиковите данни (*appereived input*), и внимание (*attention*). Забелязването (*noticing*) се отнася до субективното преживяване на стимулите и се свързва със съзнанието за това, което сме забелязали, както и с възможността да го сравняваме и анализираме с други забелязани неща.

От друга страна, вниманието според Шмит е *контролен процес* върху предаваната информация. То е вид филтър, предпазващ от претоварване, когато езиковите данни, на които сме изложени, са по-сложни.

Хипотезата на Шмит относно връзката между езиковите данни (*input*) и възприетото (*intake*) е, че възприетото е онази част от данните, която сме забелязали, на която сме обърнали внимание дори случайно.

Заклучението е, че подсъзнателното учене на език е невъзможно и че няма учене без внимание (възприетото е това, което съзнателно сме забелязали). Това все пак е нюансирано с твърдението, че ученето е възможно, без учещият да го е съзнавал, но такъв вид учене не играе съществена роля.

Становището на М. Лонг (1996) и С. Гас (2005) в това отношение е, че селективното внимание (*selective attention*) е това, което играе основна роля в ученето, като начин да се обясни създаването на ново знание и/или реструктурирането на съществуващо такова. Вниманието функционира именно в онези специфични моменти от взаимодействието като договаряне, имплицитни поправки и други, в които има разминаване между формите от езика-цел и формите, използвани от учещия.

Функцията на вниманието в горните изследвания е разглеждана във връзка с разрешаването на проблемите на взаиморазбирането. В изследването на П. Григс (2002) насочването на вниманието върху езиковия код се разглежда като част от контролирани когнитивни процеси и като такова играе съществена роля в усвояването на речеви умения (2002: 53). Авторът представя, следвайки труда на Томлин & Вила (1994), *системата на вниманието*, съдържаща три взаимосвързани компонента: бдителност (*vigilance*), която е общо и глобално разположение на духа за обработка на постъпващите данни; насоченост (*orientation*), която се състои в насочване на ресурсите на вниманието към специфични данни; и идентифициране (*detection*), което е когнитивното регистриране на тези данни (за подробно представяне вж. също Гас & Селинкър, 2008). Според Томлин & Вила вниманието не изисква съзнание, но съзнанието може да послужи за подкрепа на вниманието, като подсили бди-

телността и насочеността. Ето защо при определени условия на комуникативната ситуация (например присъствие на носител на езика или на преподавател, изискващо бдителност към съблюдаване на езиковата норма) вниманието на учещите – тяхната бдителност и насоченост – са много по-ефективни при идентифицирането на проблем в собствената им езикова продукция, отколкото, когато просто получават негативна обратна връзка (Григс 2002: 56–57).

Входящи езикови данни (input) и обработени данни (saisie)

Според Бес и Поркие обработените данни (*saisie*) са

първоначалният процес на усвояване, представляващ перцептивна обработка под експлицитна, имплицитна или смесена форма, на езиковия материал, представен в експозицията. Тази обработка съдържа непосредственото възприемане, филтрирано през перцептивната и когнитивна дейност на субекта, психологическото му състояние и мобилизираното умствено усилие, според наличната когнитивна и езикова структура⁷ (1984: 244).

Подобно е схващането на ВанПатен (1996: 10). Според него възприетото (*intake*) е филтрираният езиков материал (*input*), който служи за информация в процеса на приспособяване (*accommodation*) на развиващата се система към средата. Това е обработеният по някакъв начин от учещия материал по време на разбирането. Така възприетото (*intake*) се явява като предварително обработена информация, готова за последващи обработки.

Б. Пи използва термина 'данни' (*données*) вместо *input*, като изрично уточнява, че това са данните, с които си служи учещият, за да изгражда знанията си. Според него, за да се осъществи процес на усвояване, е необходимо учещият да конституира обект (за усвояване), който да бъде интегриран в системата от знания, която е в процес на изграждане. Само по себе си обаче присъствието на даден елемент в непосредственото обкръжение на индивида не е достатъчно. Необходимо е индивидът да насочи вниманието си към този елемент и да го превърне в собствен обект на внимание. Това може да се наблюдава индиректно посредством следите, които оставя в интерлингвалния дискурс⁸. Такива следи са например паузата, колебанието, повторението, въ-

⁷ « La saisie ... phase initiale de l'appropriation, consiste en un traitement perceptif, sous forme explicite, implicite ou mixte, des matériaux fournis par l'exposition. Ce traitement comporte l'appréhension immédiate, filtrée par l'activité perceptive et cognitive du sujet, son état psychologique ... et l'effort mental mobilisé, et aussi selon la structuration cognitive et linguistique existante. »

⁸ L'acquisition elle-même présuppose en effet que le sujet se constitue d'abord un objet destiné à être intégré au système des connaissances en voie de construction. A elle seule, la présence d'un élément dans l'environnement immédiat du sujet n'est pas suffisante. Il faut encore que le sujet oriente son attention vers cet élément et en fasse son propre objet. Cette opération est indirectement observable à travers les traces qu'elle laisse dans le discours (Пи 1996: 99).

просът и др. По един или друг начин те показват, че учещият е насочил вниманието си към даден обект. Тази операция по конституиране на обекта от самия учещ е наречена *prise de la donnée* (фокусиране върху/обръщане на внимание на данните). Това е подготовката за усвояването и се състои в позициониране на обекта, който евентуално ще бъде запомнен и включен в езиковата компетентност на учещия. На един трети етап се проявява самото усвояване (*saisie*), което съответства на *intake* на Кордър от двойката *input vs intake*. Този етап протича на вътрешно, когнитивно ниво и следователно не се поддава на пряко наблюдение.

Б. Пи поставя въвежданите данни в интеракционистка перспектива: те имат две страни – дискурсивна, която е директно наблюдаема, и когнитивна (достъпна само по индуктивен път). Те не са монологална, самостоятелна продукция, а част от интерактивния дискурс, която влиза в комуникационния цикъл и следва да бъде разглеждана като такава. Те са бъдеща част от преходния език и съответно трябва да се разглеждат като съставни елементи от една неустойчива система в процес на изграждане, като потенциална част от езика на учещия, а не като абстрактни външни данни, постъпващи за обработка в системата.

Данните имат два взаимодопълващи се аспекта – дискурсивен аспект (който може да бъде пряко наблюдаван) и когнитивен аспект (до който достъпът е възможен единствено индиректно по индукция въз основа на оставените следи или на експериментални резултати).

Като елементи от дискурса те се интегрират в комуникативния цикъл и трябва да бъдат осмислени в тази рамка. Всеки елемент от езиковите данни има собствена история, белязана от събития като появата на пречка за доброто протичане на разговора (например неразбиране или прекъсване на изказването), деконтекстуализацията и подражанието на фрагмент от дискурса, реконтекстуализацията му под формата на незабавно или по-късно използване за целите на взаимодействието.

Като част от бъдещия преходен език на учещия данните трябва да се разглеждат като елементи от нестабилна система: очертаващ се или ясно посочен пропуск, усвояване чрез интегриране в дадена микросистема (съпроводено или не от осмисляне или концептуализиране), след това запаметяване в преходния език (Пи 1996: 107).

Д. Вероник (1992) разграничава две измерения на възприетия езиков материал – интерактивно и когнитивно.

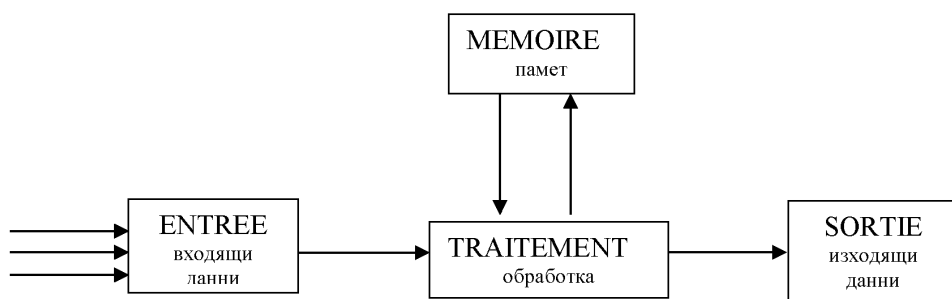
Не може разумно да се разбере процесът на обработка на езиковата експозиция, без да се разглеждат в тяхната взаимоотноообвързаност когнитивните и интерактивните измерения на подхода на учещия (1992: 4).

Двете измерения са неотделими едно от друго. Интерактивните измерения на възприемането са определящи за осъществяването на езиковото ус-

вояване, което протича в процес на „съвместно изграждане на смисъла и на социалната връзка между събеседниците“. Когнитивните измерения от своя страна включват според Д. Вероник „вниманието, насочено към функционирането на езика-цел, използването на други езикови ресурси, с които разполага учещият, и развитието на рефлексивните дейности“ (*ibid.: idem*). Авторът разглежда два основни типа обработка на данните (*saisie*) от гледна точка на когнитивната дейност на учещия при срещата му с чуждия език. Това са:

- обработка, която се осъществява вследствие на обучение/преподаване и което съответно е резултат от декларативно познание, подадено със специфичен тип данни (които Д. Вероник нарича *input métalinguistique* (2009));
- обработка, която е резултат от индуктивната дейност на учещия и може да се превърне в декларативно знание едва след по-нататъшна металингвистична обработка.

Гаонаш (1991:109–110) поставя акцента върху ролята на паметта (знания, предварителни спрямо системата) в процеса на обработка, както и в по-общ смисъл – върху когнитивната система на учещия при усвояването (фиг. 2).

Фиг. 2. Схема на връзките между компонентите на когнитивната система (по Гаонаш 1991: 109)

С помощта на тази схема усвояването може да се концептуализира като прилагане на вече усвоени „планове“ или схеми и като възможност за съставяне на нови такива, съгласно теорията на Милър, Галантър, Прибрам (1960, по Гаонаш 1991).

Оптимални, разбираеми и адаптирани входящи езикови данни

Друга критика към хипотезата на Крашен е свързана с условията на оптималните езикови данни, на които следва да е изложен учещият. За да са оптимални, те трябва да отговарят на четири условия: 1) да не следват граматическата прогресия; 2) да са интересни и адаптирани към потребностите на

учещите; 3) да се предоставят в достатъчно количество; 4) да са разбираеми за учещите. Вогел (1995) критикува първите условия, като приема, с някои уговорки, последното от тях – разбираемите данни са съществени за езико-придобиването. В това последно условие за първи път се взема под внимание ролята на този, който създава данните. Той взема „технически мерки, целящи да улеснят разбирането“ в зависимост от фактори като възраст, когнитивна зрялост и компетентност на учещия, както и някои тематични и интерактивни аспекти. Всички тези мерки водят до опростяване, съответно до разбиране, на подадените езикови данни. Именно тази идея за разбираемите данни е послужила като основа за провеждането на редица изследвания от гледна точка на различни теории.

Наблюдението, че в някои ситуации лицето, което създава езиковите данни, адаптира говора си към събеседника, с цел да го направи разбираем за него, е направено първо от Фъргюсън (1971, по Гас & Селинкър 2008). Изследователят се занимава с езиковото опростяване, насочено към езиково дефицитни индивиди, като деца и носители на езика. Той назовава говора, насочен към деца, с изразите „*motherese*“, „*baby talk*“, „*caretaker speech*“ или „*child-directed speech*“, а този към носители – с „*foreigner talk*“, като прави подробно изреждане на особеностите му (например бавно темпо, отчетливост на изказа и т.н.) (Гас & Селинкър 2008: 305). Тези наблюдения са в основата на изграждането на интеракционистките подходи в Северна Америка, а по-късно и в Европа, и за концептуализирането на въведените езикови данни.

Входящи езикови данни (input) и интеграция

Бес / Поркие (1984) обясняват *интеграцията* като съзнателни или несъзнателни дейности на асимилация или акомодация (по смисъла на Пиаже), вследствие на ефективната обработка на данните, подготвени от първоначалното им възприемане (1984: 245). Авторите уточняват, че интеграцията се осъществява по два начина: чрез когнитивни операции, например обобщаване (*généralisation*) и извеждане/умозаклучение (*inférence*), и чрез стратегии за съхранение и организиране на нови структури.

Входящи езикови данни (input) и корективна обратна връзка (feedback)

Корективната обратна връзка (*feedback, rétroaction corrective*) е елемент от интерактивната езикоусвоителна схема, но е обект на различни схващания, отнасящи се до статута и ефективността му. Терминологията, свързана с неговото концептуализиране, също е плаваща. Гас (2005) прави следното разграничение, което може да се схематизира така:

positive evidence = input

Положителните данни, т.е. положителният езиков материал, подаден от компетентен събеседник, който може да съдържа езикови образци за подражание или форми, съответстващи на правилата на езика-цел, или положителни оценки и коментари на формата или съдържанието на направени изказвания, са входящите данни;

negative evidence = feedback

Отрицателните данни, т.е. езиковият материал, подаден от компетентен събеседник, съдържащ имплицитна или явна корекция на направено изказване, е корективната обратна връзка;

NNS production = output

Езиковата продукция на неносител на езика (учещ) са изходящите езикови данни.

В това тройно разграничение обратната връзка се разглежда като функция на носителя на езика, насочена към проблем в изказването на неносителя⁹. Тази функция се изразява по два начина: експлицитен – чрез метаезиково твърдение, че е налице проблем, и имплицитен – с изказване, което коригира мимоходом предходното погрешно изказване, без да прекъсва нишката на разговора (Гас & Селинкър 2008: 330). Гас (2005: 187) говори за два основни типа обратна връзка от гледна точка на езиковата форма, в която се проявява тази функция: това са договарянето (*negotiation*) и преформулирането (*recast*). Договарянето, което се разглежда като форма на обратна връзка, се обозначава по-скоро като „договаряне на формата“, то се основава на хипотезата на М. Лонг (1991, 1997), позната като „фокус върху формата“ („*focus on form*“), и се отнася до случаите, когато събеседникът носител обръща внимание на неносителя върху неправилно употребена от последния форма:

Договарянето служи като катализатор за промяна поради фокусирането върху неправилните форми. Предоставяйки на учещите информация относно неправилните форми, договарянето позволява на учещите да търсят допълнителни доказателства, потвърждаващи или отхвърлящи хипотезите им¹⁰ (Гас & Селинкър 2008: 331).

⁹ Понякога „обратната връзка“ се разглежда по-общо като подаване на положителна или отрицателна информация в хода на взаимодействието за успешно или неуспешно изказване: „Interactional feedback is an important source of information for learners. Most generally, it provides them with information about the success (or, more likely, lack of success) of their utterances and gives additional opportunities to focus on production or comprehension“ (Гас & Селинкър 2008: 329–330).

¹⁰ „Negotiation serves as a catalyst for change because of its focus on incorrect forms. By providing learners with information about incorrect forms, negotiation enables learners to search for additional confirmatory or nonconfirmatory evidence.“

В тази концепция договарянето на формата се разграничава от „договарянето на смисъла“ (*negotiation for meaning*), което е по-общо понятие, от интерактивно естество. Възможни причини, задействащи механизма на договарянето на смисъла, са пропусъкът и недоразумението, а функциите съответно са попълване на пропуски и уточняване на причината за недоразумението. Корекция на неправилна форма може да се появи като вторичен, допълнителен ефект от този тип договаряне.

Вторият тип обратна връзка е имплицитната отрицателна обратна връзка (*recast*). Тя представлява преформулиране на неправилно изказване, което запазва оригиналния смисъл на първоначалното изказване. Има различни видове *recast*: пълен, частичен, множествен.

Обратната връзка е ефективна, когато се наблюдава така наречената изменена продукция (*modified output*, Макей 1999, 2006), чрез която учещият показва, че е възприел корекцията и я интегрира в речта си. Това се случва, когато учещият е обърнал внимание на формата от E2. Ефективността на обратната връзка се измерва по качеството на новата езикова продукция, но в това отношение изследванията дават разнопосочни резултати. Някои автори отчитат ефективността на обратната връзка по *непосредствената реакция* на учещия в следващото корекцията изказване. Други смятат, че измерването на ефективността трябва да вземе предвид по-скоро *отложената реакция* на учещия в следващите изказвания от разговора или в по-нататъшни взаимодействия (Блейк 2000).

Разделението между положителен и отрицателен езиков материал (*positive/negative evidence*) е схематично и препраща към различни планове на комуникацията: „положителните данни“ в този контекст означават „граматически правилни изказвания с ясен смисъл“ (използва се също изразът „*target-forms*“), но и положителна метаезикова оценка на успешно изказване; „отрицателни данни“ препраща или към самото неправилно изказване на учещия в хода на разговора, или към метаезиковата оценка или коментар, който носителят на езика прави на изказването на учещия (оценка или коментар на „*non-targetlike form*“). От друга страна, няма окачествяване на езиковата продукция на учещия (*output*) като положителна или отрицателна; тя е определена просто като разбираема. Освен че се смесват езиков и метаезиков план, не се отчита достатъчно и трети важен план на взаимодействието – междуличностната връзка. Вместо това всяка комуникативна ситуация между носител и неносител е представена като зависеща и направлявана изцяло от носителя на езика.

Шахтър нюансира горното разделение, като въвежда понятието отрицателни входящи данни („*negative input*“), което определя като

всяка информация, подадена на неносителя, че „нещо не е наред в предаването на съобщението“. На единия край на континуума тази информация е под формата на експлицитна корективна обратна връзка, т.е. индикация, че има нещо непри-

емливо за носителя на езика във формата на разбрано послание. На другия край информацията за нередност може да е под формата на индикация, че изказването на неносителя не е разбрано. Помежду им стои имплицитната корективна връзка, въпросът за потвърждение на разбирането и молбата за разяснение (Шахтър 1984, цитирана от Брок *et al.* 1986: 229 – 230).

В общия поток на подадения езиков материал се включват онези индикации за проблем (*negative input*), които имат корективна и регулативна функция върху продукцията на неносителя. Тези индикации са подредени в континуум от форма към смисъл. Ефектът върху продукцията на неносителя се нарича модифициращ ефект и според авторите може да се постигне единствено ако подаденият материал е разбираем и е част от възприетото (*intake*) от неносителя.

Обратната връзка може да се разглежда самостоятелно откъм корективната ѝ страна, т.е. от гледна точка на интенционалността (корективна) на изказването на носителя, без оглед на видимия ефект – непосредствен или отложен – върху неносителя. Такъв е подходът на някои изследователи в полето на изследванията върху усвояването на чужд език. Р. Оливър (2009: 139–140) определя корективната обратна връзка като имплицитна или експлицитна. Експлицитната се среща рядко в интеракции извън клас, поради това че нарушава правилата на учтивостта, докато в учебна ситуация тази форма дори е предпочитана от някои учещи. Метаезиковият коментар е представен като особена разновидност на експлицитната обратна връзка, чрез който се дава обяснение защо даден елемент е неприемлив. Имплицитната обратна връзка приема формата на някои „стратегии на договаряне“, включващи въпроси за потвърждение, искания за разяснение и повторения. Стратегията проверка на разбирането обаче не предоставя корективна обратна връзка, тъй като се осъществява от самото говорещо лице (било по негова инициатива или не), а не от слушателя, т.е. проверява се дали изказването е било разбрано, а не се реагира на изказване, изискващо корекция¹¹. За разлика от С. Гас, която смята, че договарянето на формата е корективна обратна връзка, Оливър твърди, че „има значително припокриване между договарянето на смисъла и корективната обратна връзка“ (2009: 140). За повече яснота авторката прави разграничение между *стратегии на договаряне*, от една страна, и *корективна*

¹¹ Може да се приеме в по-широк смисъл, че проверката на разбирането е вид автокорекция и/или автопреформулировка. Ако се вземе предвид инициаторът на формата, може да се окаже, че учещият/неносителят на езика е поискал или е предизвикал такава проверка (хетероиницирана) и има нужда от обратна връзка. Така че с последващо проверката на разбирането изказване може да се осъществи обратна връзка, ако е хетероиницирана. Тя обаче няма да е корективна в смисъла на Оливър (2009) – няма да коригира отдалечаващо се от формата на езика-цел изказване – изказване, за което се приема, че може да произтича единствено от неносителя.

обратна връзка, от друга, като два конструкта, които частично са в сечение, без да се припокриват напълно, тъй като:

Понякога корективната обратна връзка може да се прояви под формата на стратегии на договаряне, а същевременно някои стратегии на договаряне дават корективна обратна връзка. Все пак някои аспекти от договарянето са извън параметрите на корективната обратна връзка и съответно има много черти на корективната обратна връзка, които не включват стратегии на договаряне (*ibid.*: 141).

Брок *et al.* (1986) обвързват ефективността на корективната обратна връзка с появата или не на страничен епизод в хода на разговора, т.е. при промяна в основната тема на разговора. Хипотезата е, че появата на корективна обратна връзка в страничен епизод насочва ресурсите на вниманието към правилната форма, което от своя страна увеличава шансовете за усвояването ѝ. Ако обаче корективната обратна връзка се появи в хода на основния епизод (т.е. без промяна на основната тема¹²), то модифициращият ефект от нея е по-слаб.

Хипотезата бе, че корективната обратна връзка в страничните епизоди повлиява много по-силно езиковата продукция на носителя на езика, отколкото корективната обратна връзка в отговорите на носителя на езика, които не нарушават основната линия на интерактивния дискурс. Тази хипотеза се основава на предположението, че вниманието на събеседниците върху формата ще е по-голямо в страничните епизоди, когато е нарушен нормалният комуникативен поток (*ibid.*).

Обратната връзка, появяваща се в прекъсващ нормалния ход на комуникацията епизод, се счита за ефективна в това, че подпомага учещите да насочат по-добре вниманието си към формите от езика-цел. Самото ѝ третиране като феномен, възникващ в рамките на интерактивен епизод и зависещ от неговата форма, показва, че тя трудно може да се изолира като монологално явление и че е интерактивна по своята същност. Ето защо Гас (2005) включва преформулирането, както и отделните видове договаряне веднъж във видовете *feedback* (защото са корективни по интенционалност), а друг път във формите на интеракционно модифициране (защото не могат да се третират изолирано извън комуникативния поток) в разговорите между носители и неносители. Тези форми характеризират „не просто промените в речта на носителя на езика, а промените в самата „интеракционна структура“. Става дума за обмени

¹² В това отношение схващането на автори като Де Пиетро *et al.* (1989) се различава значително. Един от белезите за т.нар. дидактичен договор, силно повлияващ преходния език на учещия, е извеждането на думата от страна на носителя („*putch énonciatif*“) – явление, при което носителят говори на мястото на неносителя, като заимства дори неговите деиктични маркери (напр. „аз“). Брок *et al.* (1986) обаче интерпретират това явление не като вид страничен епизод, а като част от основния поток на разговора, който е с по-слаб модифициращ ефект върху езиковата продукция.

или епизоди, в които носителят или неносителят на езика въвеждат модификация в хода на разговора, целяща отстраняване на някакъв проблем. Изброените тук категории на интеракционно модифициране не са изчерпателни и не включват непременно корективна обратна връзка:

а) *confirmation check* (проверка за потвърждение): единият събеседник – обикновено носителят – проверява дали правилно е разбрал какво казва събеседникът му, като повтаря (с евентуални промени) неговото (на неносителя) изказване;

б) *comprehension check* (проверка на разбирането): при съмнение дали събеседникът неносител е разбрал предишно изказване, носителят се стреми да разбере дали е така или не посредством повтаряне на собственото изказване, въпрос върху него и други подобни способи;

в) *clarification request* (искане за разяснение): единият събеседник признава, че не е разбрал, и другата страна се опитва да разясни;

г) „*or choice*“ *question* (въпрос с алтернатива): след зададен от носителя въпрос неносителят дава явен знак, че не е разбрал; носителят на езика предлага алтернативи, между които неносителят може да избере;

д) *topic-focused question* (въпрос, фокусиран върху топика): топиализиране на елементи от предишен въпрос;

е) *exemplifying question* (въпрос с изреждане на примери): неясен термин се обяснява с поредица от примери;

ж) *recast* [(граматическо) преформулиране]: събеседникът е разбрал смисъла на неграматическото изказване на неносителя и го преформулира в ново, съобразно с E2 (*targetlike way*), граматическо изказване.

Входящи езикови данни (input) и взаимодействие

М. Лонг (1985, 1996) описва особеностите на модифицирания говор на носителя на езика, когато иска да улесни неносителя, като разглежда усвояването на чужд език от гледна точка на интерактивността. Лонг отбелязва следните характерни черти на взаимодействията между говорители с различна компетентност:

- темите на разговорите се третират бързо и просто. Те често се разделят на подтеми от носителя. Тематичните непоследователности на чуждоговорящия са толерирани.
- разговорът се придържа към „тук и сега“.
- при определени условия говорителят прибягва до някои аспекти на *говора с чужденци* като:
 - повтаряне;
 - търсене на синоними;
 - отчетлива артикулация;
 - чести проверки на разбирането;
 - повтаряне на изказванията на чуждоговорящия.

Фокусът на вниманието се измества от абстрактността на входящите и изходящите езикови данни (*input – output*) към двете страни на общуването – говора с чужденец и преходния език (*foreigner talk – interlanguage*) и взаимодействието между тях. В идеалния случай те спонтанно се адаптират един към друг и взаимно си въздействат. От една страна, за да улесни чужденеца/учещия в разбирането, носителят опростява собствения си говор и „слиза на нивото“ на неговия преходен език. От друга страна, чужденецът/учещият според възможностите и нагласите си използва възможността и ресурсите, които му се подават в хода на разговора – той повтаря думи и изрази, подражава, иска помощ, оставя да довършат изказванията му, лавира между опасностите, като прибегва до готови заучени фрази и използва всяка подадена му сламка, за да допълни изказването си (Съвет на Европа 2001). И двата говора взаимно си въздействат, взаимно се променят и уравновесяват – единият целенасочено се опростява, другият се обогатява, усъвършенства и усложнява (Пи 1996). Колкото повече вървят един към друг, толкова повече постигат синхрон и осъществяват поставените цели. Ето защо разговорът е мястото, в което и чрез което се осъществяват много аспекти на езикоусвояването. Такива изводи са направени въз основа на наблюденията на взаимодействия не само между носители и неносители на езика, но и между родители и деца, между здравни специалисти и лица с различни затруднения в говора. Тези наблюдения подсказват, че ролята на входящите езикови данни в усвояването на езика е добре да се релативизира и същевременно да се акцентира върху съвместните усилия на учещите и техните събеседници да изградят дискурса както от смислова гледна точка, така и от гледна точка на усвояването на синтактични структури и на нова лексика у учещите. Уместно е също така да се вземат под внимание социокултурните аспекти на усвояването. Според средата, в която протича усвояването, преходният език може да започне развитието си от нисък, простонароден, фамилиарен или висок, изящен, образovan, елитарен стил. Това дава основания за концептуализирането на така наречения стилистичен континуум в преходния език на учещия (Тарон, по Елис 2003: 48).

Акцентът върху интерактивността се поставя от редица автори, като основната идея е, че „разговорът е не само средство за прилагане на практика на езикови знания и умения, но и средство, чрез което се осъществява учене“ (Гас 2005). Идеята за опростен *input* и разбираем *input* е използвана в тези трудове, но с ограничен обхват. За сметка на това съществено място е отредено на понятието договаряне на смисъла. М. Лонг го формулира по следния начин в рамките на „интеракционната хипотеза“:

договарянето на смисъла, и по-специално договарянето, което предизвиква интеракционни приспособявания у носителя на езика или по-компетентния събеседник, улеснява усвояването, тъй като свързва входящите данни (input), вътреш-

ните способности на учещия, най-вече селективното му внимание, и изходящите езикови данни (*output*) по продуктивен начин¹³ (М. Лонг 1996: 451–452).

Става въпрос за съвместна езикова работа по разясняване и допълване, разгръщаща се в помощ на учещия, когато е налице разминаване между погрешна продукция и норми в езика-цел или когато учещият има слаби или никакви познания в дадена област. Усвояването на новите знания може да стане реалност по време на договарянето¹⁴ или пък договарянето да е просто началната му фаза. Договарянето се разглежда като средство за активиране на усвоителните процеси, като настройване на вълната на ученето чрез активно насочване на вниманието към конкретен езиков елемент. А. Макей (2006: 408) отбелязва, че „самата интеракция може да направлява вниманието на учещите“ към нещо ново, например лексикална единица или граматическа конструкция, и така да насърчи развитието на Е2.

Разглеждането на компонентите на интеракцията като отделни, самостоятелни конструкти не е достатъчно, за да се обяснят процесите на езикоусвояване. Необходимо е освен когнитивната дейност на учещия да се вземат под внимание измерения като контекстуалното и интерактивното. Един пример в това отношение е красноречив – може с години да слушаме китайско радио (богати входящи езикови данни), но това не означава, че ще научим нещо от китайския език. В най-добрия случай може да придобием представа за някои аспекти на фонологичната му система (Клайн 1989). Интерактивното измерение също е от съществено значение. То може да се разглежда в два аспекта. В по-общ смисъл учещият влиза във взаимодействие по много начини и с различни средства – книги, списания, аудиовизуални и електронни медии, за да усвои чуждия език. В по-тесен смисъл, влизайки във взаимодействие със събеседник, учещият прилага това, което знае, както и това, което все още не знае или не осъзнава, че знае, и благодарение на съвместната работа със събеседника успява да постигне поставените цели.

Взаимодействие и комуникативна ситуация

Типът и начинът на протичане на взаимодействието зависят от контекстуалната и интерактивната рамка, които съставят комуникативната ситуация. Традиционно е разграничението между комуникация в „естествена“ среда и

¹³ „*negotiation for meaning*, and especially negotiation work that triggers *interactional adjustments* by the NS or more competent interlocutor, facilitates acquisition because it connects input, internal learner capacities, particularly selective attention, and output in productive way.“

¹⁴ В това отношение повечето специалисти са предпазливи в предположенията си, тъй като е трудно да се измери качеството и дълготрайността на усвояването. Предпочитание има към термина „потенциално“ усвояване [Пи *et al.* (1989)]. Вероник (2009) твърди, че като критерий за усвояване обикновено се приема еднократната употреба на езиковата единица, независимо кога точно е осъществена и дали е последвана от други употреби.

комуникация в „институционална или учебна среда“ (Банж 1992а). Взаимодействията в естествена среда протичат, подчинявайки се на конкретни практически цели, например закупуване на самолетен билет или регистриране в бюро по труда. Постигането на целта е свързано с нещо като предварително програмиране, повече или по-малко познато на събеседниците, в което се редуват определени теми и подтеми. Съвместното разглеждане на тези теми, тяхното закриване и откриването на нови, е постепенното изграждане на смисъла на взаимодействието с оглед на поставените цели. В агенция за самолетни билети например за едно успешно взаимодействие от типа трансакция или сделка клиентът и служителят трябва последователно – в зависимост от компютърната програма! – да разгледат теми като идентичност и брой на пътниците, дестинация, вид транспорт и т.н.¹⁵ Ако неподходяща тема се разглежда в даден момент, това може да забави процеса (дори да блокира компютъра) и да предизвика комуникативни феномени, които да спрат временно „изпълнението на плана“ – прекалено избързване или забавяне, едновременно вземане на думата или пък недоразумение и неправилно тълкуване. В такива моменти събеседниците спират да се занимават с практическата цел и временен обект на внимание става самата интерактивна процедура или техниката на разговора, управлението на темите, междуличностната връзка. Всичко това са различни форми на метадейности, които имат пряко отношение към успеха или неуспеха на трансакцията. Осъществяването им в определени моменти в подкрепа на осъществяването на плана е благоприятно за изхода на взаимодействието. Но ако изначално не се спазват интеракционните правила, както общите, така и специфичните за отделен тип взаимодействие, тогава провалът е предрешен.

Взаимодействията в институционална среда – в часа по език – също имат своята вътрешна организация, на която трябва да се подчиняват, за да се определят като успешни. Такива взаимодействия нямат конкретна практическа цел извън целите на ученето/обучението. Някои външни и дългосрочни цели като успех и признание или придобиване на умения за справяне в различни ситуации (екзистенциална компетентност, социокултурна компетентност) може да зададат предварително параметрите на общуването, но словесните взаимодействия в клас са заобиколен път към постигането на такива цели. Целта на тези взаимодействия е да се усвои средството, с което те се осъществяват (придобиване на езикова и комуникативна компетентност), а пътят за постигането ѝ минава през разискването на хиляди теми и през поставянето на хиляди малки, практически, но фиктивни цели, които учещите „се преструват“, че искат да постигнат – да направят покупки в магазин, да отидат на лекар, да се срещнат с работодател, да поканят някого някъде или да пофилософстват с приятели. Следователно е налице изкуст-

¹⁵ Васър (2005) описва подробно протичането на трансакция в туристическа агенция между носител и неносител на езика.

вен елемент и той се състои в това, че за да се усвои средството-език, е необходимо то да се практикува фиктивно, „наужким“. Ученият се преструва, че отива в магазина или при лекаря, и дори се преструва, че философства, тъй като всяка от тези дейности е просто претекст, а не реална причина за словесно взаимодействие. Освен това учещият трябва да го прави добре – да влезе в ролята като актьор, за да постигне желанния ефект. Но необходимостта от по-добро усвояване често кара учещия да излезе от ролята си, да се фокусира върху средството и да коментира някоя употреба или да пита за непозната дума. Тогава далечната крайна цел на институционалното взаимодействие се превръща и в тема на епизод от него – коментар върху някой израз или конструкция, или пък подаване на необходима лексика. Неизбежно фиктивната комуникативна дейност бива осеяна от метаезикова, когато се практикува от учещи.

Взаимодействията, в които се използва чужд език в „естествена среда“, също се характеризират с това, че чуждият език трудно служи за практична, гладка, бърза и ефективна комуникация и поради това често се превръща в обект на взаимодействието. Неизбежната поява на метадейности и тук може да помогне за успешния изход на взаимодействието, но ако те надделеят, постигането на основната цел е под въпрос. В някои случаи „естествената среда“ на разговор с носител е повод да се учи езика от „източника“. Тогава разговорът може да се превърне във фиктивен повод за неносителя на езика да се потопи в автентична реч, да си припомни или да научи нещо. Ако тази нагласа е твърде видима и натрапчива, разговорът може да се преустанови, тъй като се разпада вътрешната му организация, естествената последователност на темите и развитието и подновяването им.

Като цяло неспазването на вътрешноорганизационните правила, непридържането към предварително поставените цели и предозирането с метадейности нарушават ритъма, а уравнивяването на двете тенденции – комуникативната и метакомуникативната, в това число усвоителната, е добра предпоставка за успешно взаимодействие.

Входящи езикови данни и преходен език в интерактивна перспектива

Дефинирането на входящите данни може да спомогне за осмислянето на връзката между езикоусвояване и комуникация. Това са процеси, които следва да се разглеждат в диалектика – *входящите данни са преходен език в развитие* (Пи 2000), тъй като контекстуализацията, или комуникативното използване на езиков елемент, е последвана от деконтекстуализация, или използването му с езикоусвоителни цели, която на свой ред може да бъде последвана от реконтекстуализация, или новото използване на същия елемент в комуникацията, връщането му в естествения поток на разговора. Тези процеси невинаги

се разграничават лесно. От изследователя зависи да ги идентифицира и да определи кои моменти са по-благоприятни за едната или другата страна на взаимодействието.

Ситуации на езиков контакт и екзолингвална комуникация

Интеракционистката перспектива се стреми да артикулира комуникативната и езикоусвоителната дейност в специфични ситуации на комуникация, при които се използва чужд език – ситуации на езиков контакт или ситуации на екзолингвална комуникация. Тези два термина реферират към сходни явления, но първоначално към тях се подхожда различно. Вайнрайх (1953) първи използва термина „езиков контакт“ за онези ситуации, в които едновременно присъствие на два езика променя речевото поведение на индивида. Изследва се по-скоро психолингвистичното функциониране на индивид, който владее повече от един език, без да се вземат предвид аспекти, свързани например с би- и мултилингвизма, които характеризират дадено общество, ползващо два или повече езика (Моро 1997: 94–95).

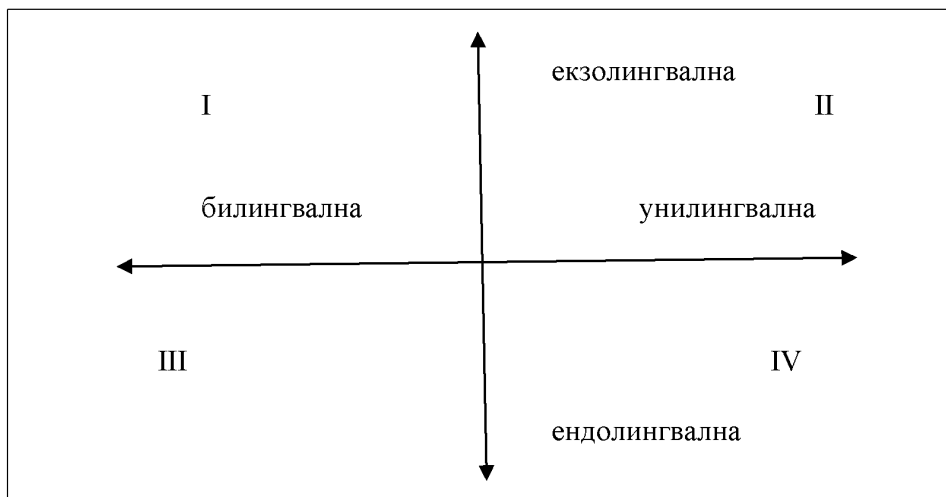
Терминът „екзолингвална комуникация“ е създаден от Реми Поркие и разглежда езиковия контакт от „перспективата, която свързва усвояването с комуникацията“ (Поркие 1992: 162). Терминът, дефиниран като „комуникацията, която се установява в езика със средства, различни от евентуално общия майчин език на участниците“¹⁶ (Поркие 1984), има амбицията да обхване лингвистичните аспекти на такава ситуация, т.е. да отчете влиянието на един език върху друг, както и социалните аспекти на явлението, т.е. съжителството и „пропускливостта“ между две езикови системи както у даден индивид, така и в дадена общност (вземат се под внимание двата аспекта на явлението билингвизъм). Поркие откроява като характерна черта на този тип ситуация *двустраниното измерение на интеракцията* между носител и неносител на езика, което означава, че речевото и изобщо комуникативното поведение на двамата събеседници се изменя като функция на ситуацията. От тази двойност произтича и другата характерна черта – двойната асиметричност на ситуацията, а именно, че за неносителя това е комуникация на чужд език, а за носителя – че комуникира с неносител. Поркие изброява 5 параметъра, които определят екзолингвалната ситуация: езиците, които участниците знаят; езиковата среда на взаимодействието; ситуационната рамка; типа взаимодействие; съдържанието на взаимодействието (*ibid*: 164). Въз основа на тези параметри авторът предлага типология на комуникативните ситуации, характеризиращи се с дисбаланс между компетентностите в избрания език на комуникация. Той идентифицира 14 различни ситуации, като се ограничава до двама събеседни-

¹⁶ « La communication exolingue est celle qui s'établit par le langage par des moyens autres qu'une langue maternelle éventuellement commune aux participants. »

ци в хомогенна езикова среда, като всеки има роден език и евентуално трети или повече езици (Поркие 1984: 30).

Де Пиетро (1988) допълва концепцията за екзолингвална комуникация, като предлага типология, характеризираща ситуациите на езиков контакт (фиг. 3). Той ги ситуира по две променливи оси – унилингвална–билингвална и ендолингвална–екзолингвална – „които се пресичат и съвместно определят прототипни форми на комуникация“ (Де Пиетро 1988: 69–70). Унилингвалната–билингвална ос почива върху разграничението използване/неизползване на един-единствен език по време на комуникативния акт.

Дискурсът е идеално унилингвален, ако не съдържа нито един елемент, който да принадлежи експлицитно на друг език; той клони към билингвалния полюс, щом се появяват езикови промени и транскодични маркери (*ibid.*: 70).

Фиг. 3. Вариационни оси на комуникацията според Де Пиетро (1988)

Унилингвалната ос реферира към хомогенна, чиста употреба на езиковия код; докато билингвалната – към хетерогенна, смесена употреба, която обаче *не нарушава разбирането* между събеседниците; тази хетерогенност може дори да е индикатор за принадлежност към дадена културна или езикова общност.

Ендолингвалната–екзолингвална ос е представена така:

Комуникацията е екзолингвална, когато разликите между съответните езикови репертоари на събеседниците се явяват съществени при функционирането на интеракцията, т.е. когато използването на похвати за взаимно приспособяване, за авто- и хетероулесняване и т.н. се превърне в открояваща се черта на комуни-

кацията. [...] И обратно, комуникацията става ендолингвална, когато кодовите разлики не представляват релевантна даденост в управлението на дискурса, с други думи, когато не се възприемат от участниците като значими за езиковото събитие (ibid.: 71).

Де Пиетро *et al.* (1989) доразработват концепцията за екзолингвална комуникация. *Асиметрията* на комуникативната ситуация е породена от радикалното разминаване между езиковите репертоари на участниците. Прави се паралел с други ситуации, като родител – дете, лекар – пациент, където е установена асиметрия. Прибавят се и нови черти към първоначално установените, а именно дидактичен договор (*contrat didactique*) и изземване на думата от страна на носителя на езика (*,punch énonciatif*). Дидактичният договор между носителя и неносителя на езика уравнива асиметрията между компетентностите, като установява взаимно допълване на ролите:

носителят може и трябва да преподава езика, неносителят трябва да потвърждава знанието, което е получил, обикновено под формата на повторение на предложението на носителя (Де Пиетро *et al.* 1989: 8).

Изземването на думата от страна на носителя на езика е белег за наличието на дидактичен договор, а липсата на кооперативност е знак за липса на такъв договор (*ibid.*).

Доразработката на Де Пиетро *et al.* (1989) всъщност стеснява екзолингвалната комуникация до ситуацията между носител и неносител на езика, при това неносител с изключително ниска езикова компетентност. Взаимното допълване на ролите пък означава носителят на езика да „играе учител“, а неносителят „ученик“, което е крайно опростяване и схематизиране на ситуацията до „урок по граматика“, който симулира комуникация, или обратното, комуникация, която симулира преподаване. Ако съгласно дидактичния договор разговорът се превърне в „урок по граматика“, не става ясно как се спазва универсалният принцип на договорите „всеки печели“ или дали става дума за „безвъзмездна помощ“. В анализа също така не се взимат под внимание междуличностните и социокултурни аспекти на комуникацията, отразени например в концепцията за „фигурационната дейност“ на Гофман, която е стремежът на събеседника чрез действията си да не обиди, да не засрами, да не погази самолюбието или по какъвто и да е друг начин да не навреди на нито един участник във взаимодействието (включително и на себе си)¹⁷.

Други автори като Крафт/Даузендшюйн-Гай (1992, 1994), напротив, се стремят към разширяване на схващането за екзолингвална комуникация, като

¹⁷ « Par figuration (face work) j'entends désigner tout ce qu'entreprend une personne pour que ses actions ne fassent perdre la face à personne (y compris elle-même) » (Гофман 1967, по фр. прев. 1974: 15).

анализират двупосочната размяна на дискурсивните места (носителът на един език, E1, влиза в ролята на носител на друг език, E2, а неговият събеседник – обратно, от носител на E1 се превръща в носител на E2), което възстановява естественото равновесие на комуникацията и променя полюсите на асиметричността ѝ.

Плурилингвално измерение

Търсенията в областта на екзолингвалната комуникация се задълбочават с откриването на нови релевантни черти за различни интерактивни ситуации в съвременния свят, който се управлява много повече от динамики на разнообразието и смесването, отколкото от статичната еднородност.

Разглеждайки огромното разнообразие от взаимодействия, по-специално в интернет, Дьогаш & Манжьоно (2007) установяват, че общите цели и общото ниво на компетентност са в основата на тези обмени, но те не неутрализират асиметрията, която остава тяхна основна характеристика. Авторите определят асиметрията малко по-различно в сравнение с класическото схващане на Поркие (1984) и Пи (1990) – това е разликата между участниците, които имат *асиметрични профили на компетентност*, т.е. *различни нива на частични езикови компетентности* по смисъла на Общата европейска езикова рамка (Съвет на Европа 2001). Налице са не просто висока и ниска позиция на събеседниците, произтичащи от висока и ниска езикова компетентност, а различни аспекти от компетентността на всеки участник, които намират различно приложение и изява в различни моменти от взаимодействието – те може да се сравняват или противопоставят, но и да се допълват и преплитат. Като използват за основа типологията на Де Пиетро *et al.* (1989), Дьогаш & Манжьоно (2007) обединяват в три основни категории разнообразните езикови обмени, които се реализират в интернет среда:

1. екзомонолингвални: а) при взаимодействия между двама събеседници – използване на един език, който е E1 за единия и E2 за другия събеседник, или използване на друг език (E2), който е различен от E1 на единия и от E1 на другия събеседник; б) при взаимодействия между повече събеседници – използване на един език, който е E1 за единия събеседник (обикновено носител на езика, преподавател...) и E2 за другите събеседници (учещи, които могат да са с един и същ или с различни E1); използване на друг език, който е различен от E1 на всеки един от участниците (няма участник, който да използва своя E1);
2. екзобилингвални: а) между двама събеседници – взаимодействието протича с използването на два езика, които се редуват равномерно или неравномерно, всеки от които е E1 за единия и E2 за другия събеседник; б) между повече събеседници – използват се също само два езика, всеки от които е E1 за едните и E2 за другите събеседници (въз-

можно е също двата използвани езика да са Е2 и Е3 за един, няколко или всички събеседници);

3. екзоплурилингвални: използват се няколко езика, чиито нива на владеене са различни от различните участници. В най-честия случай това са взаимодействия между участници, представители на едно езиково семейство – романското, германското, славянското и т.н., всеки от които говори на своя език.

Според типологията на Дьогаш & Манжьоно (2007) взаимодействията, които съставляват корпуса, послужил за основа на настоящото изследване, съответстват на категорията „екзомонолингвални междуличностни взаимодействия“. Те се характеризират с установяване на контакт между двойки от разговорящи от гледна точка на първия им език студенти от икономически специалности със сравнимо ниво на компетентност по Е2 – френски език. Според предварително съставен сценарий в рамките на международен научен проект двойките провеждаха дискусии помежду си на френски език, с оглед постигането на определен резултат – изнасяне на презентация по данни за предприятие, избрано от партньора. За целта те трябваше да се опознаят дистанционно, да придобият взаимно представа за личността, за профила на компетентност, за интересите и нагласите на партньора си, да постигнат разбирателство по поставените задачи, по дейностите, които трябва да осъществят заедно, както и по средствата, с които ще си служат, за да постигнат всичко това, предвид общуването на езика на специалността. И тук определението на Поркие за „екзолингвална комуникация“ се оказва изключително актуално, тъй като предизвикателството пред участниците бе с какви средства – езикови и извънезикови, ще си служат, при положение че нямат общ Е1. Основната маса от дискусиите се провеждаше на френски език, което обаче не изключваше сравнително рядката употреба на други езици, както и на паравербални текстови средства.

Взаиморазбиране в перспективата на езикоусвояването и преходния език

За да се очертаят спецификите на това понятие, нека първо видим кои са общите черти, които характеризират различните подходи на взаиморазбиране:

- не се идентифицират с езиковия превод, нито с усвояването на чужд език, дори и да имат някои общи цели и визии;
- опират се на *няколко* езика или езикови варианти;
- имат за цел развиването и прилагането на *частични* компетентности;
- открояват стойността на категории, които се използват сравнително малко, като *приблизителното формулиране (approximation)* и *трансфера*;

- мобилизират ресурси и стратегии, различни от строго езиковите (Каселоти 2008).

Фрауенфелдер *et al.* (1980) разглеждат взаиморазбирането от перспективата на езикоусвояването. Според авторите то представлява един от седемте критерия, които категоризират даден говорител като практикуващ преходен език, или „език на учещия“ в термините на авторите (*langue d'apprenant*). Това са критериите „езикова норма“, „систематичност“, „стабилност“, „вариативност“, „нестабилност“, „пропускливост“ и „взаиморазбиране“. Сред тях взаиморазбирането е минимален и, естествено, неспецифичен критерий за езика на учещия (1980: 54):

Като минимален критерий за принадлежност към дадена езикова общност (говорещият езика на учещия е според този критерий „член“ по дефиниция на тази общност) взаиморазбирането съществува по принцип навсякъде, с някои резерви за някои категории говорещи езика на учещия.

Взаиморазбирането съществува навсякъде и от момента, в който то има минимално проявление или е достигнало прага на разбираемост, може да се каже, че говорещото лице е член на езиковата общност.

Взаиморазбирането може да се разглежда в разнообразни ситуации като например:

- между учещи и носители на езика;
- между учещи с един и същ или различни родни езици;
- в комуникация в група, състояща се от учещи и носители на език – сравнително често срещана ситуация е тази, в която двама индивиди с един и същ роден език общуват помежду си на езика на учещия в присъствието на говорещ езика-цел, който не разбира родния им език. (Фрауенфелдер *et al.* 1980: *idem*).

Степента на взаиморазбиране е различна в различните ситуации. В синхронната лингвистика максималната степен се свързва с взаиморазбирането между говорещи един и същ роден език. Представени са все пак случаи на трудности във взаиморазбирането между носители на един и същ Е1, но на различни негови диалекти, като за екстремен случай на „диалект“, клонящ към друг език, се посочва немският език в немскоговоряща Швейцария. Германците, попаднали в немскоговоряща швейцарска провинция, често изпитват сериозни затруднения в общуването поради дълбоките различия между стандартния немски, говорим в Германия, и диалектния немски, практикуван в Швейцария. От друга страна, степента на запознатост на говорещия езика-цел с родния език на учещия представлява важен фактор за високата степен на взаиморазбиране – това е типично за институционалната ситуация на комуникация, в която преподавателят знае родния език на учещите (*ibid.*).

Може да се приеме, че взаиморазбирането има две страни – разбираемостта на езиковата продукция на учещия от неговия партньор и разбирането на езика-цел от страна на учещия, когато е в ситуация на рецепция. В този случай разбирането зависи от дискурса на събеседника, от използването на опростени и адаптирани версии на езика-цел, които целят да улеснят разбирането, от способностите за разбиране, зависещи от интериоризираното знание на учещия, от степента на припокриване между двата диалекта, както и от параезикови и извънезикови фактори.

До края на 90-те години на XX век взаиморазбирането се разглежда от гледна точка на двете основни умения – продукция и рецепция. С въвеждането в Общата европейска езикова рамка (Съвет на Европа 2001) на категорията *взаимодействие* (интеракция) като отделно езиково умение, взаиморазбирането получава нова интерактивна трактовка. От една страна, то има общо с *рецепцията* и уменията за писмено и устно разбиране – традиционно схващане, което се корени в изследванията върху езикоусвояването. На второ място, се свързва с категорията *медиация* като различни начини за справяне в комуникативна среда при наличието на ограничени ресурси с цел обработка на информацията и намиране на еквивалентен смисъл. На трето място, взаиморазбирането предполага категорията *интеракция*.

По отношение на рецепцията взаиморазбирането добавя не просто способност за разбиране на чужд език, а способност за разбиране в межкултурна, междуетническа и многоезична среда. Това разбиране отправя към проблемите на екзолингвалната комуникация.

По отношение на медиацията понятието взаиморазбиране дава възможност да се очертае много широк подход. Европейската езикова рамка разглежда медиацията единствено като възможност за съставяне на различни варианти на езиков превод (на практика в Рамката медиация е равностепенна на превод). Докато взаиморазбирането разглежда *всички средства за справяне с ограничени ресурси с цел обработка на информацията и намиране на смисъл* – такива средства могат да са както преводът, така и аналогията, приблизителната формулировка, асоциацията, трансферът, метадейностите, кодовото превключване и мн. др. Тези средства се разглеждат с оглед на прилагането им в процеса на търсене/създаване на смисъл – който процес е съвместен и взаимен.

Предвид естеството на многоезичната компетентност, която е „частична, многообразна, многолика и разнородна“ (Кастелоти 2006: 322, по Съвет на Европа 2001: 129), се приема следното „гъвкаво и отворено определение на взаиморазбирането“, визиращо по-специално механизмите на взаиморазбиране в рамките на семейството на романските езици:

[Това е] начин на комуникация, при който всеки се ангажира да разбира езика на другия и да бъде разбран на своя (своите) референтен романски език (езици), приемайки този начин на общуване като средство за развиване на знанията

си по няколко езика и на уменията си за писмено и устно разбиране. В тази концепция взаиморазбирането се състои първо в полагане на усилия за разбиране на другите и едва след това, тъй като никой не е длъжен да реагира, във формулиране на изказване на език от същото семейство, наричан тук референтен, който се владее достатъчно добре, така че изказването да бъде разбрано (Балбони 2007 : 453) и да се постигне увереност, че това наистина е така (Караско *et al.* 2008: 3).

Взаиморазбирането е усилие за разбиране на езика на другия и усилие за осигуряване на разбирането на събеседника, както и проактивна позиция за развиване на познанията и уменията по различни езици в една синергична комуникативна връзка. Видно е, че понятието в тази концепция обединява подходи на учене, на комуникация, на взаимопомощ и на плурилингвизъм¹⁸ в рамките на дадено езиково семейство, в случая семейството на романските езици.

В концепцията на Майсел (2003) за европейското взаиморазбиране се поставя акцент върху едно „отворено схващане“ за езиците, основано на общ езиков фонд, паралелен с общия културен фонд. Става въпрос за способност за разбиране на чужд език благодарение на познанията по друг език и култура (или други езици и култури):

Под термина взаиморазбиране се разбира способността за разбиране на чужд език, който не е бил изучаван, въз основа на познанията по друг език. Обикновено вариантите на един език са взаиморазбираеми. Баварецът разбира жителя на Хамбург, роденият в Лил се разбира с родения в Лион, понеже регионалните им говори принадлежат на един и същи език. Освен това темите на техните култури са до голяма степен идентични, което създава един „общ фон“ за комуникативните им взаимодействия. В един много близък смисъл немският социолог Никлас Луман определя термина „култура“ като репертоар от общи теми. Известна степен на взаиморазбиране съществува също между различните говори в едно езиково семейство. Френскоговорящият разбира лесно италиански (но не руски), немскоговорящият напредва бързо по холандски... Видно е, че теорията на взаиморазбирането е във връзка с едно „отворено“ схващане за термина език (Майсел 2003: 31).

¹⁸ Тук плурилингвизъм се използва съобразно следното определение: „Едно лице се смята за плурилингв, ако успява да общува на поне два чужди езика освен майчиния си“ (Майсел 2003: 32).

Причини за проблемите във взаиморазбирането в интерлингвална ситуация¹⁹

Под техники или средства за взаиморазбиране в интерлингвалните взаимодействия се разбират всички изброени по-горе средства като превод, аналогия, приблизителна формулировка, асоциация, трансфер, метадейности, кодово превключване и др., които се третират и интерпретират от участниците в рамките на интерактивните диалогални единици обмени и епизоди.

Общата причина за проблемите във взаиморазбирането се корени в ниската и частична компетентност на събеседниците. В ендолингвална ситуация въпреки високото ниво на езикова компетентност на събеседниците, често остават зони на неяснота, на несигурност в изграждането на смисъла. В такива случаи отговорността по преодоляване на неяснотите е разпределена поравно. В екзолингвалната ситуация неяснотата може да е още по-голяма, тъй като изказванията на неносителя на езика много често са непълни, неясни, дори енигматични. Тогава обикновено носителят на езика помага смисълът да се изведе докрай, а неносителят приема помощта. В интерлингвална ситуация, ако компетентностите са на еднакво ниво, събеседниците си помагат взаимно, доколкото могат, и макар да остават неясноти и недоизказани неща, диалогът протича успешно. Ако пък има по-осезаема разлика в нивата, събеседникът с по-високо ниво обикновено заема ролята на компетентен, а другият търси помощ от него.

Според Клайв Пардю (1993, по Берент 2007: 80) проблемите на разбирането са многофакторни и има три основни „съзвездия“ от причини:

- (1) Причини, свързани с погрешно тълкуване;
- (2) Причини, свързани с относителната трудност на изказването;
- (3) Причини, свързани с прагматически обусловен недостиг на разбиране.

Ако обаче в екзолингвална ситуация при добросъвестно отношение повечето от тези причини могат да се идентифицират и преодолеят с активната намеса на носителя, то в интерлингвална ситуация събеседниците могат да разчитат единствено на синергията от своите ниски компетентности. При сравнение на задачите, които трябва да изпълняват събеседниците в тези два типа ситуации, за да осигурят взаиморазбирането, се оказва, че в първия тип задачите са ясно разпределени между събеседниците, а във втория – не, т.е. общата тежест от всички задачи трябва да се поеме от двамата (или повече) събеседници – неносители на езика. Берент (2007: 79) прави сравнение между двата вида ситуации по отношение на задачите за изпълнение във взаимодействието и на събеседниците, които трябва да ги изпълняват. Ето по-долу въпросното разпределение (табл. 1 и 2):

¹⁹ Интерлингвална ситуация на комуникация тук се дефинира като ситуация, при която учещи, носители на различни първи езици (E1), влизат в контакт помежду си на езика, който учат (E2, който е преходен език за всеки от тях).

Таблица 1. Интерактивни задачи в екзолингвална ситуация

<i>Задачи на носителя на езика</i>	<i>Задачи на неносителя на езика</i>
посочване на проблемите в езиковата продукция на неносителя на езика	посочване на собствените проблеми при продукция/рецепция
предвиждане на проблемите	–
подготвяне на помощ	искане на помощ
предоставяне на подходяща помощ	–
договаряне на трудностите	договаряне на трудностите
организиране на страничните епизоди	организиране на страничните епизоди
фигурационна дейност (<i>facework</i>)	–

Таблица 2. Интерактивни задачи в интерлингвална ситуация

<i>Задачи на събеседниците – носители на езика</i>
– Посочване на проблемите при продукция/рецепция
– Искане на помощ
– Подготвяне на помощ
– Предвиждане на проблемите
– Предоставяне на подходяща помощ
– Договаряне на трудностите
– Организиране на страничните епизоди
– Разпределяне на ролите (на експерт и на начинаещ)
– Фигурационна дейност (<i>facework</i>)

В екзолингвална ситуация разпределението на ролите експерт и начинаещ не е представено като задача, тъй като от само себе си и негласно носителят на езика поема ролята на компетентен водещ и помагач в разговора. Като се изключи това, задачите се разпределят почти поравно между носители и неносители на езика с лек превес за сметка на носителя. В интерлингвална ситуация обаче неносителите поемат и задачите на носителите, което, разбира се, е възможно от определено равнище на компетентност нагоре. Следователно тук общият обем задачи е по-голям, а и като цяло отговорността за осигуряване на взаиморазбирането също е по-голяма, което предполага на първо място, че когнитивната тежест на взаимодействието ще е значителна, и на второ, че използваните техники за осигуряване на взаиморазбирането ще са по-многобройни и по-разнообразни.

Стратегии на комуникация

Макар и оспорвано от мнозина, понятието стратегия все пак е релевантно в много отношения при описанието на комуникативните процеси на всички нива на компетентност. Налице е приемственост между него и понятието

техники на взаиморазбиране. Ферх & Каспер (1983, по Берент 2007) правят разграничение между два типа поведение: поведение на избягване на проблемите и поведение, целящо разрешаване на възникналите проблеми. Първият тип поведение създава стратегии на формална редукция (изказването се съкращава от гледна точка на формата) и стратегии на функционална редукция (някои аспекти от това, което учещият би искал да изрази, се избягват или видоизменят). Вторият тип стратегии са различни стратегии на реализация, при които учещият в стремежа си да постигне комуникативната цел мобилизира всичките си ресурси без оглед на формата и на точността на изказванията си. Кнап-Потоф & Кнап (1982, по Берент 2007) разграничават три типа стратегии: стратегии на редукция (например отказ от някои теми или от някои речеви актове), стратегии, основани на преходния език на учещия (парафрази, обобщения, лексикално творчество) и стратегии на компенсация (прибягване до първия език, искане на помощ). Банж (1992а) предлага три типа стратегии: стратегии на отбягване, стратегии на реализация и стратегии на заместване. Фрауенфелдер & Поркие (1979, по Берент 2007) описват три вида стратегии: стратегии на отбягване (промяна на съдържанието, предаване на думата), стратегии на формулиране (парафраза, опростяване, пантомима); към тях добавят „стратегии на искане на помощ“, което е и първата диалогично ориентирана стратегия. Бялисток (1990, по Берент 2007) диференцира стратегиите, основани на анализа на езиковите познания, с които разполага учещият, и тези, които целят справяне с дефицита в езиковия репертоар на учещия.

Общата европейска референтна рамка за езиците дава следната дефиниция на стратегията:

възприемането на особена линия на поведение, която позволява максимална ефикасност (Съвет на Европа 2001: 48).

Страгиите в Рамката се смятат за дейности, реализиращи се още на стадия на предпланирането на комуникацията и пресичащи изпълнението, контрола и ремедиацията. Те оперират върху всички форми на комуникативна дейност: рецептивни, продуктивни, интерактивни, медиативни, с оглед осигуряването на максимална ефективност и резултатност, постигане на комуникативните цели и адекватност на дейността със ситуацията на комуникация. Стратегиите се реализират чрез комуникативните дейности благодарение на усилията на ползвателя на езика

да мобилизира и балансира ресурсите си и да приложи уменията и операциите, за да е в състояние да отговори на изискванията на комуникативната ситуация и да изпълни задачата не само успешно, но и по най-цялостния и икономичен начин в зависимост от поставената цел (*ibid.*: *idem*).

Рамката разграничава четири типа стратегии в зависимост от дейностите: продуктивни, рецептивни, интерактивни и медиативни. Подвидовете във всяка дейност са класифицирани в три основни вида: стратегии на избягване, на реализация и на компенсация.

Интерактивните стратегии са взаимосвързана съвкупност от три категории стратегии, използвани в интеракцията. Понеже продуктивните и рецептивните дейности присъстват в интеракцията, продуктивните и рецептивните стратегии не са изключени от тази съвкупност. Но има и „една категория стратегии, присъщи само за интеракцията и насочени към управлението на този процес“ (*ibid.*: 69). Така цяла поредица от интеракционни стратегии се откриват при планирането на взаимодействието – идентифициране на взаимодействиената рамка, откриване на липсващата информация и мнение, определяне на това, което може да се приеме за усвоено, планиране. В плана на изпълнението стратегиите са – вземане на думата, междуличностно сътрудничество, сътрудничество на мисълта, искане на помощ. В плана на оценяването – контролиране на схемата и действието, контролиране на въздействието и успеха, и в плана на ремедиацията – молба за пояснение, коригиране и помощ при протичане на комуникацията. Други специфични интеракционни стратегии, определени от Рамката като дискурсивни стратегии и стратегии на сътрудничество, са управлението на реда на говорене, изборът на подход и управлението на конфликтни ситуации.

Според Рамката комуникативните стратегии се прилагат както в сферата на ученето, така и в сферата на речевата дейност изобщо от всички видове ползватели на езика, включително опитните и носителите на езика. Тази характеристика е дефинирана като стратегическа компетентност, оперираща на стадия на контрол на комуникацията.

Техники за осигуряване на взаиморазбиране в екзолингвална и интерлингвална ситуация

Техниките, които използват говорещите/пишещите лица, за да общуват успешно помежду си, могат да бъдат изказвания или част от изказвания, част от обмени или част от епизоди. За разлика от повечето стратегии техниките за осигуряване на взаиморазбиране се проявяват в интеракцията и имат чертите на интерактивните изказвания: предизвикани са от предходно изказване и/или обуславят ново. Въпросните техники може да се разпределят в следните категории:

- Посочване на пречка;
- Искане на помощ;
- Разрешаване на проблемите.

Първата категория техники е свързана с проблеми в разбирането, третата – с проблеми във формулирането, а средната категория може да се отнася и към единия, и към другия тип проблеми.

Клайв Пардю (1993б: 168) посочва седем типа индикатори и симптоми за неразбиране, където индикаторите са експлицитни, а симптомите – имплицитни. Индикацията за проблем, възпрепятстващ разбирането, може да приеме следните форми:

- метаезиков коментар;
- минимален въпрос;
- повторение на проблемния елемент;
- невзимане на думата;
- формиране на хипотези;
- минимална обратна връзка;
- симптоми като смяна на темата и смяна на езика.

Голяма част от индикаторите на проблем представляват едновременно и искане на помощ. Поради своята имплицитност симптомите са двусмислени и може да се проявяват под въздействието на други фактори (например смяната на езика може да е продиктувана от желание за повече експресивност, смяната на темата – поради нежелание да се разглежда).

Исканията за помощ могат да се изразят експлицитно под формата на метавъпрос или имплицитно с прозодични маркери.

Разрешаването на проблеми е разглеждано подробно от редица автори в рамките на различни видове стратегии за комуникация.

Някои изследвания представят тези способности като дискурсивни и езикови техники за реконструиране на смисъла, които могат да се проявят в интеракцията между носител и неносител на езика, но също така между учещи езика. Конструирането на смисъла, от една страна, поставя проблем за този, който желае да формулира изказване, а от друга, за онзи, който иска да го разбере, за да реагира на него. В условията на ниска езикова компетентност – било асиметрична, от страна на единия събеседник, било симетрична, от двете страни – усилията за реконструиране на смисъла са значително по-големи, отколкото в обикновена ендолингвална ситуация. Хипотезата на посочените по-горе изследвания е, че интеракциите във всичките форми на екзолингвална и интерлингвална комуникация са благоприятен терен за прилагането на различни способности, които подпомагат комуникацията – определяна като истинска битка за постигане на взаимното разбиране – и същевременно реструктурират преходния език на събеседниците, като в най-добрия случай го обогатяват с нови елементи.

Откроява се двойната задача, с която са натоварени събеседниците в екзолингвална и интерлингвална ситуация на комуникация: да постигнат комуникативната цел и да използват подходящата езикова форма. Тази двойна работа трябва да се извърши от двамата участници: договарянето на смисъла се осъществява в сътрудничество, позволяващо да се задейства синергията на взаимодействието. В екзолингвална или в интерлингвална ситуация всеки участник – носител или неносител на езика, експертът или по-слабо компе-

тентният учещ – може да поеме инициативата на договаряне на смисъла, с цел да осигури взаиморазбирането. В тази интерактивна динамика събеседниците се стремят да изградят съвместно диалога, като прилагат дискурсивни методи, които спомагат за напредъка съобразно определената цел и определения контекст. Изолираните способности, целящи реконструирането на смисъла, може да се представят по следния начин:

Техниките за самоулесняване се използват от говорещото/пишещото лице за улесняване на собственото му изказване: това са опитите да се изрази, като опростява изказването или споменава само няколко ключови думи, което изисква от събеседника експерт усилие по реконструиране на смисъла. Тези техники могат да приемат следните форми:

- Опростяване;
- Оряване или съкращаване на фрази или лексеми;
- Колебания, повторения, изреждания, натрупване на синоними;
- Паузи, прозодия... (използване на супрасегменталната и на невербалната компонента).

Техниките за улесняване на събеседника се изразяват в подкрепата, която носителят (или събеседникът експерт) оказва на по-слабо компетентния събеседник (Берни 2011). Те могат да приемат следната форма:

- *Парафрастично преформулиране*: похват, който се използва от носителя на езика, когато на неносителя липсва даден елемент (лексема, граматическа форма, фонетична форма), който е или временно недостъпен, или изобщо липсва в репертоара му, а носителят се опитва да му го предостави.

- *Интерактивно довършване* на изказването: техника, използвана от носителя, когато на неносителя липсва даден елемент (лексема, граматическа форма) и който носителят му предоставя (Гюлих 1986; Пекарек Дьолер 2006). То може да приеме формата на „изземване на думата“ и се появява в моменти, когато, усещайки дефицита на събеседника си и желаейки да му помогне, носителят на езика се поставя на неговото място и говори от негово име (Де Пиетро *et al.* 1989).

- *Проверка на хипотеза*: способ, при който носителят на езика, съмнявайки се относно адекватността на даден елемент от изказването на неносителя, решава да го повтори или преформулира, за да провери какво точно има предвид неносителят.

- *Експлицитна корекция*: метод, чрез който в изказването си, придружено или не от метаезиков коментар, носителят предлага правилен вариант на погрешен елемент, форма или изречение, използвано от неносителя на езика. Изказването на носителя има единствено корективна функция и открива страничен епизод на корекция.

- *Имплицитна корекция* е похватът, чрез който носителят на езика или експертът използва дадена форма от езика цел (дума, израз или цяло изказва-

не), за да каже по подобаващ начин нещо, което е било формулирано преди това неподходящо на езика-цел. Изказването на носителя не променя темата, която се разисква в момента, и съответно не открива разгърнат страничен епизод на корекция.

При описанието на дискурсивните техники други изследователи се фокусират върху определен проблем – например Люди (1987) изследва много подробно техниките, използвани при проблеми във формулирането, но в екзолингвална комуникация. Тези техники са особено важни за изследване в интерлингвална ситуация на комуникация, тъй като най-съществените проблеми при нея са именно проблемите при формулирането. Люди ги обединява под наименованието *приблизително формулиране*. Те

изискват по един или друг начин сътрудничеството на събеседника. Говорещият се опитва да артикулира намерението си да назове нещо по приблизителен начин, така че да насочи своя събеседник в усилието му да разбере изказването (Люди 1987: 474).

1. Временна формулировка (*formulation provisoire*): предлагане на дума или термин като временен вариант, придружен с експлицитни или имплицитни маркери на съмнение (колебания, интонация, погледи и т.н.);
2. Неясна формулировка (*formulation floue*): предлагане на дума или термин, придружен с общи категоризиращи изрази – „нещо като“, „един вид“, „почти като“ (на фр.: *une sorte de, une espèce de, presque*);
3. Неопределена формулировка (*dénomination indéterminée*): използване на думи и изрази с общо или неясно съдържание като „това“, „нещо такова“ (на фр.: *chose, machin, truc*);
4. Незавършена формулировка (*formulation inachevée*): прекъсване на изказването, покана събеседникът да го довърши;
5. Формулировка посредством „неокодиране“ (*formulation par néocodage*): формиране на нова дума, несъществуваща в езика цел, често посредством калка;
6. Кумулативна формулировка (*formulation cumulative*): предлагане на няколко думи или термини в опит за обхващане на парадигмата;
7. Транскодова формулировка (*formulation transcodique*): използване на друг език. Както екзолингвалната, така и интерлингвалната ситуация са потенциално би- и плурилингвални и прибягването до друг език (роден или друг изучаван) може да изпълнява редица функции (компенсаторни, обяснителни, дефиниционни, игрови, хумористични);
8. Дефиниращо изказване (*énoncé définitoire*): парафрастично преформулиране, дефиниция посредством *genus proximum et differentiae specificaе*, и др.;
9. Сравнение;

10. Етимология;

11. Използване на енциклопедични познания.

Интерактивни епизоди, свързани с взаиморазбирането в ендолингвална ситуация

В ендолингвална ситуация обикновено се изследват силно ритуализираните интерактивни единици, които открояват най-ясно схемите, „планове“, на които се опират участниците, за да изградят общата дискурсивна тъкан, в която взаиморазбирането се саморегулира. В тези рутинни интерактивни единици, каквито са встъпителните и заключителните епизоди на разговора, общуването протича на принципа на обусловената зависимост и се регулира почти автоматично, без да се прилагат особени мерки на контрол. Идентифицират се обаче и епизоди, в които нормалният ход на комуникацията се прекъсва и за да се спази принципът на условната зависимост, т.е. за да се подготви откликващото изказване, един от събеседниците проверява какви са условията за нейното удовлетворяване, например чрез молба за уточнение. Такива са *включените* епизоди. Открити са също така епизоди, в които поради страничен проблем от метаезиково или рефлексивно естество третираната тема спира да се разглежда, проблемът бива посочен и разрешен, след което разговорът се връща към основната тема. Това са *страничните* епизоди, които Банж обяснява като

състояние на когнитивна тревога, на засилено внимание и осъзнатост за осъществяването на действието. Тази фокализация на вниманието върху доброто оперативно функциониране може да увеличи до такава степен интензитета си, че да предизвика преустановяване на текущата дейност и откриване на особени епизоди с метакомуникативна или метаезикова функция (1992б: 92).

Съществуват и така наречените *поправки (repairs)*, които според Шеглоф *et al.* (1977: 365) включват два вида сегменти – инициране и резултат. Проблемът, който се третира (*trouble source*), може да бъде инициран както от неговия автор („автоинициране“ чрез прекъсване на изказването, въпросителна интонация, пауза и др.), така и от партньора му („хетероинициране“, например чрез повторение на проблемния елемент, въпрос и др.). Проблемът може да е свързан с формулирането или разбирането на даден елемент и бива „поправен“ или от неговия инициатор (автопоправка), или от събеседника му (хетеропоправка). Очертават се четири типа „поправки“:

- автоиницирани автопоправки (иницирани и осъществени от А);
- хетероиницирани автопоправки (иницирани от Б, осъществени от А);
- автоиницирани хетеропоправки (иницирани от А, осъществени от Б);
- хетероиницирани хетеропоправки (иницирани и осъществени от Б).

В допълнение, поправките и страничните епизоди имат задължителен характер (*must form*), когато са инициирани от събеседник Б, и незадължителен характер (*may form*), когато са инициирани от говорител А, т.е. от автора на проблемния елемент.

В ендолингвална ситуация тези епизоди на прекъсване на нормалния ход на общуването свидетелстват за постоянния автоматичен мониторинг върху речевата продукция (в случаите на автоиницирана и автоосъществена промяна), чрез който говорещото лице се връща към собствените си думи и ги преформулира, поправя, коментира, оценява и т.н. Те свидетелстват също така за „интерактивен мониторинг“, който се осъществява съвместно и от двамата събеседници върху собствената и чуждата продукция и рецепция и изпълнява регулативна роля във взаиморазбирането (Банж 1992b: idem).

Интерактивни епизоди, свързани с взаиморазбирането в екзолингвална ситуация

В екзолингвална ситуация също се наблюдават специфични интерактивни схеми, които свидетелстват за повишени нива на авто- и интерактивен мониторинг, осъществяван от събеседниците в процеса на комуникация. Тези схеми са по-често срещани, отколкото в ендолингвална ситуация. Това се обяснява с обстоятелството, че събеседниците, в условията на асиметрични компетентности, често се налага да излязат от същинските теми на разговор, за да поискат пояснение и да дадат такова, да допълнят, да разсеят недоразумения, а от чисто формална гледна точка и носителят, и неносителят са постоянно нащрек, за да разберат и да осигурят разбиране. В определени случаи интерактивният мониторинг тече по няколко писти едновременно, за да се осигури регулация на взаиморазбирането. Установени са следните основни видове интерактивни схеми или епизоди в екзолингвална ситуация:

Интерактивно допълване – епизод, започнат от събеседник – неносител на езика, на когото липсва даден езиков елемент – лексема, граматическа или фонетична форма – който се явява пречка в продуктивната дейност; партньорът (носител на езика) довършва изказването. Тези епизоди се състоят от три елемента:

- 1) недовършено изказване на неносителя;
- 2) изказване на носителя, предназначено да довърши (1);
- 3) довършващо изказване на неносителя. Довършващото изказване може да приеме разнообразни форми – обикновената потвърдителна частица „да“, повторение на довършването или използване на новия елемент посредством интегрирането му в синтактичната структура на цялостното изказване (Гюлих 1986).

В интерлингвална ситуация примерите в изследвания корпус показват, че такива интерактивни формации са често срещан момент в комуникацията и

е възможно да изпълняват по-разнообразни функции от чистото подпомагане на събеседника с езикоусвоителна цел.

В обяснителния епизод неносителят на езика възприема, но не разбира даден елемент – фонетичен, лексикален, синтактичен, интеркултурен, и го идентифицира като пречка в разбирането. Той сигнализира за това и партньорът му помага да декодира елемента или израза. Пречката се преодолява чрез работа върху езиковия код.

Обяснителният епизод протича в три етапа:

- 1) възникване на обекта за обяснение;
- 2) обяснително ядро;
- 3) потвърждение.

Гюлих (1991: 346, по Берент 2007: 101) акцентира върху интерактивните аспекти на всеки етап от протичането на епизода:

Всеки етап е резултат от интерактивната дейност: страничният епизод се открива и закрива със споразумение между партньорите, и самото обяснение е плод на сътрудничество (...). Изграждането на смисъла става постепенно благодарение на сътрудничеството между партньорите.

В интерлингвална ситуация примерите на обяснителни епизоди, идентифицирани в корпуса, са особено показателни за високата степен на сътрудничество между партньорите със сравними нива на езикова компетентност.

Аналитичният епизод се състои от четири етапа:

- 1) първоначално изказване (на носителя);
- 2) липса на реакция, неадекватна реакция или молба за помощ (на неносителя);
- 3) второ изказване (на носителя);
- 4) потвърждение (на неносителя).

Такива епизоди са свързани с проблем в разбирането, при който неносителят на езика не успява да идентифицира какво блокира разбирането, не може да уточни от какво точно произтича трудността в потока на дискурса. Ето защо може да липсва реакция от негова страна или реакцията му да е неподходяща, или пък да реши да отправи искане за пояснение. В такива случаи носителят на езика извършва „работа върху дискурса“, която включва разнообразни форми на преформулиране на първоначалния проблемен изказ в т.нар. *бис*, но така също и на своего рода „анализ на дискурса“ в полза на неносителя. Ето как обясняват това Крафт и Даузендшъйн-Гай:

Носителят на езика анализира пред и в полза на неносителя неясното изказване, като изолира, доколкото е възможно, и като прецизира, от една страна референ-

цията – това, за което се отнася изказването, от друга страна отговора – това, което се иска от партньора, и като обяснява предпоставките, доколкото е необходимо. От гледна точка на интеракцията, става въпрос за работа по координацията: координация на вниманието (върху референцията), на намеренията (върху дейността, която се осъществява) и на познанията (*les présupposés*) – координация, която е необходима за протичането на интеракцията (1994: 138).

Методите на анализ на собственото изказване включват нещо повече от самото знание, необходимо за продукцията и рецепцията, и това умение е нещо повече от думите, необходими за казането на нещо. Това е умението да се *преформулира аналитично казаното*. Преформулировките могат да бъдат по посока на опростяване, на реструктуриране или на експанзия. Други техники в аналитичните схеми са подаването на модел на отговор и разясняването на пресупозиции.

В интерлингвална ситуация също се прилагат отделни техники на преформулиране.

Четвъртият тип интерактивни странични схеми, установени в екзолингвална ситуация, са епизодите на *метадискурсивна оценка или коментар*. Таква епизоди могат да бъдат инициирани от носителя или от неносителя на езика и в този смисъл да се дължат или на проблем във формулирането, или на проблем в разбирането. Характеризират се с установяването на връзка между два съставни елемента – изказване-източник и оценъчно/коментарно изказване (Гюлих 1986). Кочи (1986) установява три вида изказвания с оценъчно-коментарен характер: а) наличие на окачествяващ израз; б) наличие на метаезиков израз (например „тоест“, *c'est-à-dire*) и на анафоричен елемент („това“, *cela, ça...*), отнасящ се към дискурса; в) стереотипна формула („нещо като“, „един вид“, *une espèce de, une sorte de...*), подчертаваща неясния характер на формулировката.

Анализ и моделизиране на страничните епизоди в изследвания корпус

В разглежданите странични епизоди определени речеви актове изпълняват регулативна функция в общуването чрез временно прекъсване на комуникативния поток. Например, за да се даде удовлетворителен отговор, зададеният въпрос трябва да е формулиран в съответствие с комуникативното намерение на говорещия и в идеалния случай да е с правилна форма и с ясно съдържание. Ако говорещият обаче сметне, че тези условия за личното му участие във взаимодействието не са спазени, той може да преустанови временно изпълнението на комуникативното си намерение, за да коригира, допълни или промени по друг начин участието си, така че то да е удовлетворително за всички участници. В други случаи, ако събеседникът установи, че

заданият му въпрос не може да получи подобаващ отговор по ред причини, като например неясно формулиране, той може да отложи прекия отговор на този въпрос и да заяви, че не разбира, да помоли събеседника си да повтори въпроса си или да го промени, или пък сам да преформулира думите му. Най-общо, за да се изпълни резултатно интерактивната функция на разговора, е необходимо редуване на инициатива с отклик (въпрос–отговор, твърдение–реакция, молба–приемане и т.н.), което не изключва забавяне на този комуникативен процес, предизвикано от изказвания с определени характеристики, като например сигнали за корекция, повторения, заместване на цели изказвания или части от тях, различни видове преформулиране.

В интерлингвална ситуация страничните епизоди отразяват нагласите на учещите към езика-обект и към комуникацията на чужд език. Регулацията на интерактивността посредством страничните дискурсивни дейности характеризира също така нагласата на сътрудничество между учещите езика. Анализът разглежда тези епизоди като видим продукт от съвместната дейност на събеседниците и показва как се мобилизират и насочват езиковите ресурси на участниците по посока преодоляване на проблемите, възникващи в хода на взаимодействието. Страничните епизоди са част от онези интерактивни моменти, в които словесното сътрудничество между събеседниците е движещата сила в общуването.

Страничните епизоди са с огромно разнообразие от проявления. Съставните им части са три или четири според степента на експлицитност на етапа ратификация:

(1) *инициатива* – възникване на проблем, който прекъсва нормалния ход на взаимодействието;

(2) *реакция* – реализиране на дейност, странична спрямо основната комуникативна дейност и насочена към разрешаването на възникналия проблем;

(3) *приемане (ратификация)* на предложеното решение и *възстановяване* на основната комуникативна дейност. Ратификацията може да е явна и да се състои от отделно изказване преди възстановяването на комуникативния поток или да е имплицитна, т.е. да се е сляла с изказването, връщащо общуването към нормалния му ход. В първия случай структурата на страничния епизод е четиристепенна, а във втория – тристепенна.

Видове странични епизоди в ситуации на екзолингвална и интерлингвална комуникация

Според Крафт и Даузендшъйн-Гай регулативните и направляващи дейности от механизма за подкрепа на езикоусвояването²⁰ се движат в следните граници: процесите по усвояване свършват в момента, в който комуникатив-

²⁰ Second Language Acquisition Support System (SLASS).

ният проблем е разрешен, а словесното взаимодействие в естествена среда е дейността, която прави възможно усвояването. Страничните епизоди, спадащи към въпросния механизъм, свидетелстват за езикоусвояването в интерактивния процес. Посредством тях се разрешават три основни класа проблеми, които съответстват на три основни вида дефицити у носители на езика:

(1) контрол върху дискурсивната продукция и рецепция, който поражда дейности по обяснение или експлициране;

(2) контрол върху нужния лексикален и граматически репертоар, който поражда странични епизоди на интерактивно довършване (при продукцията) или на обяснение (при рецепция);

(3) затруднения на носителя в запазването на координацията между внимание, намерения и познания – координацията на тези три съставни елемента на ситуацията поражда аналитични епизоди (Крафт & Даузенд-шъойн-Гай 1994: 153–154).

Така според авторите същинските интерактивни странични епизоди са: *интерактивно довършване/допълване на недовършени изказвания, обяснение на дума или израз и анализ на проблем*. Интерактивното допълване в екзолингвална ситуация се проявява при затруднения във формулирането от страна на учещия, докато обяснителните и аналитичните епизоди – при затруднения в разбирането (от страна на учещия на изказвания или елементи, продуцирани от носителя на езика).

Проблемите, разрешавани в рамките на странични епизоди, но които не представляват пречка във взаиморазбирането, а са свързани с формален езиков аспект, третиран едностранно от носителя на езика, без той да е бил помолен за това от своя партньор, спадат според авторите към дейностите по (спонтанно) преподаване/учене, които са факултативен елемент на механизма за подкрепа на езикоусвояването и са резултат от сключен дидактичен договор. Става въпрос по-специално за корекции, инициирани и осъществени от носителя, които представят имплицитно (във включени епизоди) или експлицитно (в експонирани епизоди) дадено фонетично, лексикално или граматическо правило, което следва да бъде научено от учещия по силата на дидактичния договор (ор. cit.: 143–146 и 154). Двата основни критерия за това деление на страничните епизоди са наличие/липса на проблем, свързан с взаиморазбирането, и интерактивност/неинтерактивност. Според други автори²¹ обаче някои видове епизоди изпълняват функция във взаиморазбирането, дори и да не разрешават конкретен проблем на неразбиране или недоразумение, както ще стане ясно по-долу от примерите в анализирания корпус. Като оставим настрана това разграничение, ще използваме идеята, че в екзолингвалната комуникация нерядко се появяват странични епизоди, породени не от комуникационен

²¹ Берент 2007, Гюлих 1986, а така също и Мондада & Пекарек Дьолер 2000, Сакс 1992.

срив, а от установено отклонение от езиковата норма у неносителя на езика и разрешени едностранно от носителя.

Е. Гюлих (1986) говори за подобни епизоди, в които се прилагат „похвати на метадискурсивна оценка или коментар“. Те могат да бъдат инициирани от носителя или от неносителя на езика и в този смисъл да се дължат или на проблеми във формулирането, или на такива в разбирането. Характеризират се с установяване на връзка между два съставни елемента – изказване-източник и оценъчно/коментарно изказване (ibid.). Освен че осигуряват взаиморазбирането, метадискурсивните епизоди изпълняват функция и в установяването и поддържането на социалните взаимоотношения, тъй като често самите те се причисляват към фигурационните дейности по смисъла на Гофман. Ето защо приемаме, че те са не по-малко комуникационни и интерактивни от останалите три вида, които ще разгледаме по-долу. В екзолингвална, както и в интерлингвална ситуация се срещат такива странични епизоди, които не са провокирани от неразбиране или от недоразумение. Изглежда дори, че в интерлингвална ситуация този тип епизоди са по-чести. Това наблюдение се потвърждава от изследвания корпус, където примерите за метаепизоди са многобройни.

Ето някои примери на метадискурсивни епизоди, осъществени в интерлингвална ситуация: пример (1) съдържа оценка на дискурса на партньора: „*tes reponses sont très claires, merci beaucoup pour ça*“ (= „*отговорите ти са много ясни, благодаря много за това*“), както и последващ коментар: „*je vais les ajouter au dossier*“ (= „*ще ги добавя към досието*“), като оценката и коментарът могат да бъдат причислени към изказванията, съдържащи категорията „качествени изрази“. Пример (2) съдържа метаезиков израз: „*je veux poser, qu'est-ce que ça veut dire X*“ (= „*искам да те попитам, какво означава X*“) и анафоричен елемент, който препраща към дискурса („*ça*“ – „*това*“)²².

Пример (1)

H1: *tes reponses sont très claires, merci beaucoup pour ça* (= *отговорите ти са много ясни, мерси много за това*)

V2: :)

H3: *je vais les ajouter au dossier* (*ще ги добавя към досието си*)

V4: *bon* (*добре*)

²² Препратките са към класификацията на метаепизодите на Кочи (1986). Според него има три категории епизоди на метадискурсивна оценка и анализ, характеризиращи се с наличието на: (а) окачествяващ израз, (б) метаезиков израз и анафоричен елемент, препращащ към дискурса, и (в) стереотипна формула, подчертаваща неясния характер на продуцирания изказ.

Пример (2)

H1: je veux poser, qu'est-ce que ça veut dire X ? (*Искам да попитам какво означава X?*)

V2: A oui (*A, да*)

V3: ça vient de Y. (*идва от Y*)

В интерлингвална ситуация се срещат епизоди на интерактивно допълване, но примерите, които бяха идентифицирани в корпуса, изпълняват по-различна функция. Да разгледаме следния пример:

Пример (3)

A1: Selon toi, cette société est bonne santé? (*Според теб това дружество е в добро здраве?*)

M2: Oui. (*Да.*)

A3: en raison de son chiffre d'affaire? (*заради оборота си?*)

M4: Qui est de 43813000 BGLV. (*Който е 43813000 BGLV.*)

Вместо втори кратък отговор с „Да“ на въпроса „Заради оборота ли [според теб това дружество е в добро здраве]?“ (ред 3), М. предпочита имплицитно да потвърди положителния отговор, като се обосновава с цифрови данни. По-интересна е формата на отговора, тъй като М. третира въпроса на А. като главно изречение, което „взема назаем“, за да го допълни и завърши със свое подчинено определително изречение. Донякъде този интерактивен въпрос-отговор се дължи на риторичния въпрос на А. – ясно е, че доброто здравословно състояние на дружеството се дължи основно на неговия оборот. Което дава възможност на събеседника да покаже гъвкавост в отговора, като същевременно е максимално информативен. Но може би най-съществената разлика между този вид интерактивно допълване в екзолингвална ситуация и този пример се състои в това, че тук не се установява езиков дефицит, който участниците се опитват да преодолеят взаимно, тъй като пречи на нормалния ход на интеракцията, а по-скоро това, което Сакс (1992) и след него Мондада (1999) наричат *изказвания на сътрудничество* или *съвместна речева продукция* (*collaborative utterances* или *joint production*)²³ – съвместно съставени изказвания, с които е видно, че не само

²³ „...съвместни изказвания [...], съставени от двама говорители, в които вторият продължава това, което първият е започнал. Тези явления [...] дават възможност да се изследват процесите, чрез които говорителите анализират развитието на взаимодействието и предоставят на разположение за незабавна обработка резултата от този анализ с цел допълване на идентифицирания модел. Тези явления показват също така, че не само разговорът, но и синтактичните форми се осъществяват интерактивно“ – „...des énoncés collaboratifs [...] qui étaient construits par deux locuteurs, où l'un poursuivait ce que le premier avait commencé. Ces phénomènes [...] permettent d'interroger les processus par lesquels les locuteurs analysent ce qui est en train de se dérouler et rendent immédiatement disponible et

разговорът е интерактивен, но дори и синтаксисът в определени моменти може да е резултат от интерактивна дейност.

В интерлингвална ситуация обяснителните епизоди също са често срещано явление. При тях единият от комуникантите не разбира даден елемент и иска помощ, а другият заема ролята на експерт и декодира проблемния елемент, като прилага способа на подаване на модел на отговор чрез примери (ред 4). Проблемът е разрешен веднага, тъй като събеседникът разбира смисъла на словосъчетанието „*identité sociale*“ и дава нужния отговор.

Пример (4)

M1: *Quelle est l'identité sociale de l'entreprise? (Каква е правната форма на предприятието)*

A2: *pardon tu peux expliquer un peu? (извинявай, можеш ли да обясниш малко?)*

M3: *Oui. (Да.)*

M4: *Est-ce que c'est une société par actions, société à responsabilité limitée...? (Дали е акционерно дружество, дружество с ограничена отговорност...)*

A5: *Tupras est une société par actions (Т. е акционерно дружество)*

M6: *D'accord! (Добре!)*

Техники на взаиморазбиране

Целта в тази част е да се отговори на следните въпроси:

- какви видове странични епизоди са налице в изследвания корпус;
- какви са техниките, прилагани в тези странични епизоди;
- какви са интерактивните функции на изказванията, обмените и епизодите.

Корективни епизоди

Корекция на правописна грешка

Пример (5)

C1: *Je aussi fais la psychologie et beaucoup de choses des hommes m'ont dit que je suis plus un psychologue que une amie. C'est simplement ca. Chaque homme est different. Il est inefficace de juge. (Занимавам се и с психология и много хора са ми казвали, че съм по-скоро психолог, отколкото приятелка. Това е просто така. Всеки човек е различен. Неефективно е се съди.)*

exploitable le résultat de cette analyse pour compléter le pattern identifié (Сакс 1992, I : 654). Ils permettent de montrer que non seulement la conversation, mais aussi la réalisation des formes syntaxiques sont des accomplissements interactionnels“ (Мондада 1999: 15).

G2: *de juger? (* да се съди?)

C3: Oui, de juger (Да, да се съди.)

C1 (събеседник 1) продуцира проблемно изказване от гледна точка на правописа, C2 (събеседник 2) дава знак, че изказването е проблемно: звездичката, поставена пред повторен елемент от предишно изказване – собствено или на събеседник, е знак за поправка. Използван е и въпросителен знак след коригирания елемент – групата „предлог плюс инфинитив“, който функционира като елиптичен въпрос и подкана. C1 ратифицира корекцията, предложена от C2, след което разговорът продължава.

Корекция на граматически елемент, последвана от правописна корекция:

Пример (6)

C1: La probleme n'est pas que est une livre difficile. J'adore les livre difficiles, mais cette livre simplement m'irrite. (*Проблемът не е, че това е трудна книга. Обожавам трудните книги, но тази книга просто ме дразни.*)

G2: Pourquoi et par quoi? (*Защо и с какво?*)

C3: Je ne sais pas ca. Elle m'irrite et pour ca je ne le lire. Mair parce que je ne reux pas le lesser partialement lire, je le lirai...Une fois. (*Не знам това. Дразни ме и затова не я чета. Но понеже не мога да я остава частично прочетена, ще я прочета докрая... Някой път.*)

C4: la lesser* (*го остава*)

G5: *la laisser? (*я оставя?*)

C6: Oui (*Да*)

C1 открива проблем в собственото си изказване (род на местоименна форма пряко допълнение) и го коригира, като повтаря поредицата местоимение плюс инфинитив, като с това допуска двойна грешка – неправилен род и неправилен правопис на инфинитива. C2 идентифицира само правописната грешка и предлага корекция – звезда пред формата и въпросителен знак. C1 приема корекцията, което интерактивно функционира като одобрение (ратификация), и дискусиата се връща към основната тема.

Корекция на граматическа грешка + обяснение

Пример (7)

H1: je pense qu'on pourra parler assez claire sur skype donc il faur trouver une solution. (*..... мисля, че ще можем да говорим доста ясно по скайп, значи трябва да намерим разрешение.*)

H2: non j'ai écrit mal je suis désolé :) je ne pense pas qu'on pourra parle assez bien français sur skype.. je pense pas que mon français est suffisant pour cela :) donc je suis un peu inquiet de cela.. qu'est-ce que tu en penses ? :) (*не, написах неправилно, съжалявам ☺ не мисля, че ще можем да говорим достатъчно*)

добре на френски по скайп. Не мисля, че френският ми е достатъчен за това ☺ *ето защо малко съм притеснен за това. Ти какво мислиш?*)

T3: salut :) (*привет* ☺)

T4: je ne pense pas que mon francais est tres bien :D (*не мисля, че моят френски е много добър* :D)

C1 (H) се изказва неправилно от гледна точка на адекватността между комуникативно намерение и граматическа форма на изказването и осъзнавайки това, прави коментар върху изказването си (*„j'ai écrit mal“* – „написах го неправилно“), след което го преформулира, като коригира формата на водещия глагол от положителна в отрицателна (но в съкратения ѝ вариант с изпускане на първата част *ne*), както и формата *claire* (ясна), използвана неправилно като наречие, която заменя с *bien* (добре). Продължавайки на същия ред на писане и вероятно след кратък преглед на написаното, преформулира още веднъж, като пресупозицията от първото изказване е експлицирана (*français*), след което е тематизирана (*„je pense pas que mon français est suffisant“* – „не мисля, че френският ми е достатъчен“; „...*je suis un peu inquiet de cela*“ – „малко съм притеснен за това“). На следващите два реда на писане C2 (T) последователно откликва на поздрава на C1, иницииран преди началото на този епизод (*„Salut“* – „Привет“), и на въпроса на C1 *„qu'est-ce que tu en penses ? :)* („Какво мислиш за това?“) със: *„je ne pense pas que mon francais est tres bien :D“* – „не мисля, че френският ми е много добър“. Този речеви акт има поне три интерактивни функции в този контекст – отговор на зададения въпрос (като изразяване на съгласие с твърдението на C1 в пропозиционното му съдържание), одобрение на нанесените до момента корекции на изказването на C1 и преформулирането му в нова, общо четвърта по ред редакция, в която се откроява стремеж към правилно изразяване, евентуална корекция на нещо пропуснато и повторение с цел запомняне. Съзнателно или не, преформулирайки изказването на C1, C2 участва в процеса на търсене на удовлетворителен вариант на изразяване на идеята, подкрепяйки както партньора, така и себе си. Епизодът е удивителен пример за интензивна рефлексивна дейност, тъй като това интерактивно упражнение по преформулиране, повтаряне и корекция се осъществява върху пропозиционното съдържание, което е и смисълът на преформулировките: достатъчно добро ли е нивото на владеене на френския език от двамата събеседници, за да може да се осъществи текстово взаимодействие между тях. Задавайки си този въпрос, чатърите се упражняват върху правилното му задаване и питайки се дали могат да си общуват на френски, коментирайки езиковите си слабости, те вече взаимодействат в два плана – комуникативен и усвоителен.

По отношение на граматическата корекция в този епизод се комбинират различни речеви актове с многообразни интеракционни стойности, насочени към разрешаването на проблемно изказване – метадискурсивна оценка

(автоиницирана автоосъществена), корекция под формата на допълване и замяна (автоиницирана автоосъществена) и три вида преформулиране (автоиницирано автоосъществено, автоиницирано и хетероосъществено и хетероиницирано хетероосъществено). Краят на епизода – имплицитна ратификация в амалгама със съгласие по казаното – ясно показва, че проблемът е разрешен.

Лексикална корекция – заместване на лексема с друга

Пример (8)

T1: mm tu as vu les consignes sur le projet? (*мм... видя ли насоките по проекта?*)

T2: ma professeur m'a envoye :) (*преподавателката ми ги изпрати ☺*)

N3: hehe on va essayer de parler de nos meilleurs c'est sur mais ça sera difficile :) (*ехе.. ще се опитаме да говорим по най-добрия начин, със сигурност, но ще е трудно ☺*)

N4: oui je les ai écrits (*да, написах ги*)

N5: non désolé je les ai lus :) (*не, съжбялявам, прочетох ги*)

C2 (Н) използва неуместно минало причастие на глагола *écrire* (пиша), след което коригира изказването си с друго причастие (това на глагола *lire*, *чета*), съответстващо на смисъла и на комуникативното му намерение. Корективното изказване съчетава три речеви акта: отхвърляне на предишното изказване, анулиране на валидността му (*non*, „не“), извинение за грешката, за неправилното изказване, за евентуалното подвеждане на събеседника (*désolé*, „съжбялявам“), преформулиране със заместване на правилната лексема (*je les ai lus*, „прочетох ги“). Топограмата :) има обобщаващ положителен потвърдителен смисъл на трите осъществени акта.

Комбинирани епизоди корекция + обяснение

Лексикална корекция, неправилна употреба на причастна форма, дължаща се на проблем с пресупозицията; обяснение

Пример (9)

A1: c'est une entreprise publique ou privée? (*това публично или частно предприятие е?*)

M2: C'est une entreprise privée. (*Частно предприятие.*)

A3: À quelle année elle a été privatisée? (*В коя година е било приватизирано?*)

M4: Elle n'a jamais été privatisée. (*Никога не е било приватизирано.*)

M5: Elle est établie dès le moment initial comme une entreprise privée. (*От самото начало е създадено като частно предприятие.*)

A6: D'accord (*Добре*)

C1 (A) задава въпрос, с който C2 (M) разбира, че има неяснота, свързана с пресупозицията: докато *entreprise privatisée* (*приватизирано предприятие*) в T_0 пресупозира *entreprise qui a été publique* à T_{-1} (*предприятие, което е било публично в минал момент T_{-1}*) *et qui est privée* à T_0 (и което вече е частно в момента на говоренето T_0), то обратното не е вярно, както смята C1 – *entreprise privée* (*частно предприятие*) не пресупозира нито *entreprise publique* (публично предприятие), нито *entreprise privatisée* (*приватизирано предприятие*).

C2 първо отговаря на въпроса отрицателно (никога не е било приватизирано), а след това допълва с обяснението, че предприятието е било учредено като частно още в началото. С това обяснение C2 внася и допълнителното езиково знание, че *privé* не пресупозира *privatisé*.

Епизоди на имплицитна замяна/корекция

Пример (10)

E1: Les personnes sont contents sur S? Ou Est-ce qu'il y a les marques similaire qui sont préférable? (*Хората доволни ли са от S? Или Има ли подобни марки, които са предпочитани?*)

E2: tu es ici ? (*Тук ли си?*)

V3: Oui, bien sur il y a une concurrence, mais S est l'une des plus grandes entreprises en Bulgarie et S est sur le marché depuis 22 ans, donc les gens sont contents de S. [...] La concurrence n'a pas très grandes chances. (*Да, разбира се, че има конкуренция, но S е едно от най-големите предприятия в България и S е на пазара от 22 години, така че хората са доволни от S. [...] Конкуренцията няма много шанс.*)

E4: tu parle bien français :) (*Говориш добре френски ☺*)

Интерлингвалната парафрастична дефиниция в изказването на E. '*marques similaire qui sont préférable*' е интерпретирана правилно от V. като реферираща към термина *concurrence*. V. обаче не коригира явно своята събеседничка, а просто използва в отговора си правилния термин. Тук няма значение, а и не може да се определи едностранно от изследователя, дали имплицитната замяна е съзнателна корекция от страна на V. (i.e. състояние на *linguistic consciousness*), или е просто дискурсивен избор (*linguistic awareness*), но E. е насочила вниманието си върху използваната от V. форма – за което свидетелства комплиментът (който се явява също метадискурсивен коментар) за задълбочените познания по френски език на V.

Това, което обединява всички анализирани тук корективни епизоди, е, че всички хетерокорекции се приемат положително, без да се нарушава функционирането на междуличностната връзка и съответно ходът на взаимодействието.

Епизоди на интерактивно допълване/довършване

Ще разгледаме следните примери на интерактивно допълване/довършване:

Пример (3а) (вж. превода, по-горе пример 3)

A1: Selon toi, cette société est bonne santé?

M2: Oui.

A3: en raison de son chiffre d'affaire?

M4: Qui est de 43813000 BGLV.

Вместо стандартен отговор на въпроса с „Да“ в ред 4, С2 (М) имплицитно потвърждава положителния отговор, като едновременно се обосновава с цифрови данни. С2 (М) третира въпроса на С1 (А) като главно изречение, което „взема назаем“, за да го допълни/довърши със свое подчинено определително изречение (*relative explicative*). При опит за формален анализ на изказванията от редове 3 и 4 като самостоятелни монологични фрази лесно се установява тяхната незавършеност както от синтактична, така и от семантична гледна точка. Тези фрази могат да се интерпретират единствено в интерактивен план като съвместно продуцирано изказване, което се изгражда последователно – в структурно и смислово отношение – от двамата събеседници в дадения контекст. В противен случай трудно може да се обясни защо двойката въпрос–отговор функционира в една обща синтактична структура.

Пример (11)

S1: j'ai lu que est la deusieme operateur de telephonie mobile en Russie (*прочетох, че това е вторият оператор на мобилна телефония в Русия*)

E2: oui, par quantité (*да, по количество*)

E3: et premiere par qualité (*и първи по качество*)

С1 (S) на ред 1 твърди: „прочетох, че това е вторият оператор на мобилна телефония в Русия“. С2 (E) допълва това изказване в два последователни реда на писане, като уточнява определени обстоятелства: на ред 2 („да, по количество“) – чрез израз за допълване на прилагателно (*complément déterminatif d'adjectif*), допълващ прилагателното *deuxième* (втори), и на ред 3 („и първи по качество“) – чрез израз за допълване на номиналната група (*complément déterminatif d'un groupe nominal*) „premier opérateur“ (*първи оператор*). И двата израза, допълващи първото изказване, са със структурата ‘предлог – par – съществително’.

Пример (12)

O1: attend (*почакай*)

E2: Maintenant, je comprends (*Сега разбирам*)

E3:

O4: comment ce projet marche? Par exemple je choisis une société roumaine et ce toi que fait une présentation pour moi? (*как функционира този проект? Например, избирам едно румънско дружество, а ти правиш презентация за мен?*)

C1 (O) размишлява и иска да изчака, C2 (E) започва изказване „*Maintenant, je comprends*“ („*Сега разбирам*“), което може да остане в този вид, тъй като е завършено синтактично и семантично, но може и да бъде доуточнено и допълнено: възможността за това е дадена с многоточие, което се явява знак за потенциален край на реда на говорене, даващ възможност на събеседника да се включи в разговора. C1 (O) се възползва от това и продължава изказването на C2 (E), като го превръща в главно, а своето – в подчинено допълнително: „*Maintenant, je comprends ... comment ce projet marche*“ („*Сега разбирам ... как работи този проект*“). Въпросителният знак в края на допълващото изказване е подкана за потвърждение на довършената от C1 (O) хипотеза.

Пример (13)

M1: Est-ce que tu peux me donner des informations concernant le montant du chiffre d'affaire ? (*Можеш ли да ми дадеш информация за размера на оборота?*)

A2: j'ai recherché le chiffre d'affaire 2011 (*потърсих оборота за 2011*)

M3: Et? (*И?*)

A4: mais je n'ai pas pu trouver le fin d'année (*но не успях да намеря края на годината*)

Всички разгледани примери на интерактивно допълване/довършване в корпуса илюстрират интерлокутивната връзка между събеседниците, които заедно изграждат смисъла, като търсят съвместно задоволителен отговор на зададен въпрос или допълват твърдение откъм факти и обстоятелства, или се подпомагат взаимно във формулирането на отговор. Тези съвместни изказвания си служат с интерактивен синтаксис и интерактивно изграждане на смисъла и характеристиките им доближават интерлингвалната комуникация до някои аспекти на ендолингвалната комуникативна ситуация между компетентни носители на езика.

Изследваният корпус не съдържа примери на интерактивно допълване от страна на C2 поради езиков дефицит на C1, което е базов случай в ситуацията на екзолингвална комуникация. Този аспект от общуването между студенти свидетелства както за високата степен на интерактивност в чата, така и за някои общи характеристики на интерлингвалния и ендолингвалния чат.

Обяснителни епизоди

В обяснителните епизоди даден лексикален (дума, израз, термин) или морфосинтактичен елемент (синтагма, фраза), или пък неясно от дискурсивна или прагматическа гледна точка изказване, използвано от С1, остава неразбрано от С2, който дава знак за това. С1 обяснява с помощта на различни езикови и дискурсивни средства. В случаите на успешно обяснение С2 потвърждава, че е разбрал; в някои случаи обаче епизодът не приключва успешно.

Пример (14) *Обяснение чрез взаимно допълващи се формулировки*

H1: je suis content d'avoir gagné les élections de conseil d'étudiant :) (*доволен съм, че спечелих изборите за студентския съвет ☺*)

T2: bravo :) (*браво ☺*)

T3: je fais la presentation :D je la fais d'être petite :D (*правя презентацията :D ще се опитам да я направя малка :D*)

H4: le conseil que j'ai une mission , a gagné les élections hier avec 734 voix contre 204 :) (*съвета, в който изпълнявам мисия, спечели изборите вчера със 734 гласа срещу 204*)

T5: uhuu c'est une election forte (*охоо, това е силен избор*)

H6: oui c'est bien passé nous profitons de la victoire :D (*да, мина много добре, радваме се на победата :D*)

H7: quelle présentation (*каква презентация*)

H8: ?

H9: une des tes projets ? (*някой от твоите проекти ли?*)

T10: sur l'entreprise bulgare :D (*за българското предприятие : D*)

T11: que je dois t'envoyer :D (*която трябва да ти изпратя :D*)

С1 (H) открива чат-взаимодействието с епизод, в който споделя вълнението си от спечелването на студентските избори, С2 (T) го поздравява за успеха и без повече да се интересува от тази тема, преминава по същество към основната тема на чата, която е подготовката на презентациите на фирмите. С1, все още въодушевен от изборния успех, се увлича в подробности и получава още една похвала, но при следващото си изказване няма реакция от С2, което го връща към реалността и 4 реда по-горе в чата. Така, връщайки се назад към изказването на С2, С1 не успява да идентифицира денотата на „presentation“. Този проблем с идентифициране на денотата се превръща в повод за страничен епизод, иницииран с въпроса на С1 („quelle présentation“ – „каква презентация“), в който и двамата събеседници участват – редове 8, 9, 10 и 11, за да опишат означаемото и да възстановят връзката му с денотата. В този процес на съвместно изграждане на смисъла С1 (в ред 9) задава въпрос като пряк речеви акт, който играе ролята на предположение като непряк акт: „une des tes projets ?“ („някой от твоите проекти ли“). На редове 10 и 11

C2 потвърждава имплицитно предположението, като внася уточнения: „sur l'entreprise bulgare :D, que je dois t'envoyer :D“ („за българското предприятие ... [проектът], който трябва да ти изпратя“). И двете уточнения са в синтактична зависимост от определяемото съществително *projets*.

Пример (15) *Обяснение с автоповторение на изказване, включено в рамките на сложно изречение*

E1: oui, demain je vais contacter mon professeur et je vais demander à nouveau à ce sujet (да, утре ще се свържа с моя преподавател и ще попитам отново за това)

O2: =) bonne chance, E(Lena)) (= (успех, Елена)

O3: maintenant je dois faire qch (сега имам да свърша нещо)

E4: est le meilleur? (а най-добре?)

O5: si tu n'est pas contre on pourrait s'écrire demain? (ако нямаш нищо против, можем да си пишем утре?)

E6: ok (окей)

O7: ? le meilleur? (?а най-добре?)

O8: pas compris (не разбрах)

E9: est le meilleur que demain je vais contacter mon professeur et je vais demander à nouveau à ce sujet? (а най-добре ще е утре да се свържа с моя преподавател и да го попитам отново по тази тема?)

O10: ah oui)))))) (а ... да))))))))

Събеседниците са във фаза на предварително приключване на взаимодействието (*séquence de préclôture*), непосредствено предшестваща окончателното му приключване. Фазата включва уговаряне на нова среща, обещание за събиране на допълнителна информация от източник по темата, която трябва да се разглежда, пожелания за успех и т.н. В този епизод се вмъква едно енигматично изказване с въпросителна форма (пунктуационно обозначена с въпросителен знак) на C1 (ред E4). Въпросното изказване няма формални изкривявания, но дискурсивно не се вписва в логиката на текущия епизод. Два реда по-късно (O7) C2 си дава сметка, че нещо не е наред, и повтаря изказването, като поставя отпред още един въпросителен знак. Второ по ред изказване (O8) експлицитно заявява неразбиране („*pas compris*“). C1 реагира (E9), за да отстрани неразбирането със сложно допълнително изречение, с главно сказуемо – израза от неясното първо изказване (ред E4) и подчинено изречение, свързано със съюз, повтарящо собственото изказване от по-горен ред (E1) (Смисълът вече е пълен: „*Най-добре е утре да се свържа с моя преподавател и да го питам отново по тази тема*“). C2 вече разбира и потвърждава вербално и с емотикон, че това намерение е уместно.

Пример (16) *Преформулиране (със заместване на предлог)*

K1: a la semaine suivante j`ai 5 exams a 3 jours (*следващата седмица имам 5 изпита в 3 дни*)

G2: :O

G3: a 3 jours? (*в 3 дни?*)

K4: oui, 2 examens par jour (*да, по 2 изпита на ден*)

G5: et tu as assez temps pour apprendre? (*и имаш ли достатъчно време, за да си научиш?*)

К. обяснява натовареността си – през следващата седмица ще има пет изпита за три дни, но погрешно кодира предлога за период от време (*a* вместо *en*). Въпросът на G. повтаря погрешния и неразбран елемент. В отговора си К. преформулира, като използва предлога *par* и идеята за пропорционалост. Ратификацията е имплицитно включена в следващия въпрос на G., който предполага разбиране на изказването.

Пример (17) *Дефиниращо изказване, въведено с израз за преформулиране*

N1: en 1997 l`ntreorise S. a commenécé a émettre ses titres la premiere fois dans la bourse

T2: oui je comprends :) (*през 1997 предприятието С. за първи път започва да издава ценни книжа на борсата*)

N3: cest a dire il a été ouvert au public (*тоест отворило се е за обществеността*)

N4: cest une info importante aussi je pense (*това също е важна информация, мисля*)

T5: oui :) (*да ☺*)

C1 (Н) употребява изразите „емитира ценни книжа“ („émettre ses titres“) и „на борсата“ („dans la bourse“), C2 (Т) дава знак, че разбира изказването, но C1 взема инициативата и обяснява с дефиниция, въведена с израз за преформулиране (*c`est-à-dire*). Този автоинициран и автоосъществен обяснителен епизод само привидно влиза в противоречие с механизма на действие на обяснителните епизоди, при които се реагира на реално възникнал проблем. Тук нагласата е, че проблемът може да възникне всеки момент поради разглежданата специализирана материя (за която свидетелства и коментарът на C1: „това е важна информация също, мисля“), и интерактивният мониторинг на съзнателно проследяване на езиковите форми, влизащи в употреба в дискурса, е, така да се каже, постоянно включен. Тази нагласа е характерна и за комуникацията в дидактичен контекст като цяло. Каквито и свободни дискусии да протичат в различните формати на този контекст, колкото и неформални да са интеракциите, учещите събеседници „фокусират върху формата“²⁴ и искат

²⁴ « Focus on forme », Long 1983.

да изпреварят евентуалните проблеми. Така това, което в собствените им изказвания е потенциално непознато или затрудняващо, става понякога обект на обяснения, които не са били поискани от партньорите, но които се оказват полезни и за двете страни.

Пример (18) *Автопреформулиране в три стъпки: преформулиране с частично отрицание, изреждане на примери, уточняване на действие на множествен субект*

A1: la société de KOC a acheté 49 % d'action de Tupras (*дружеството KOC купи 49 % от акциите на Tupras*)

M2: Cela m'étonne beaucoup. (*Това ме учудва много.*)

A3: et 51 % autre entreprise (*и 51 % друго предприятие*)

M4: D'accord! (*Ясно!*)

A5: il n'y a pas d'une entreprise qui a 51 % (*не едно предприятие има 51 %*)

A6: par exemple OMV Aktiengesellschaft, Shell (*например, OMV Aktiengesellschaft, Shell*)

A7: ils ont acheté (*ме са купили*)

Пример (18) е подобен на (17) поради автоиницираните и автоосъществени обяснения на проблемен елемент от изказването. С1 (А) обяснява как е протекъл процесът на приватизация на дружеството (ред А1). С2 изразява учудване, но не и неразбиране (М2). С1 уточнява интерлингвално нова подробност (51% са закупени от друго предприятие в ред А3), която С2 „ратифицира“ (в ред М4). В ред А5 обаче С1 коригира също интерлингвално изказването си от ред А3 – останалите 51% са закупени не от едно предприятие, а от няколко, в ред А6 идеята за множественост е изразена с похвата на изброяването на три предприятия, които са закупили тези дялове. В ред А7 се появява и вторият белег за множественост под формата за 3 лице множествено число на сложното минало време на глагола *acheter* (*купувам*). Може да се каже, че този страничен епизод е двойно инициран – както донякъде от С2 (хетероинициран) поради изразеното отношение на учудване, така и автоинициран – и съответно автоосъществен. Двусмислието, породено от употребата на единствено число в номиналната група *autre entreprise*, привлича вниманието на С1 към формата на собствената си продукция и създава необходимостта от автокорективно ретроактивно действие, което е допълнено от дообяснение чрез изреждане на примери, както и от анафоричното местоимение *ils*, рефериращо към горните примери и координирано със сказуемото *ont acheté*.

Пример (19) *Деконтекстуализация и разгръщане на използваната абревиатура*

A1: le profit net de Tupras était 1.24 milliard TL (*нетната печалба на Tupras беше 1.24 милиарда TL*)

A2: TL : lira de turc (*TL: турска лира*)

M3: :O

M4: Oui je sais qu'est-ce que signifie TL. (*Да, знам какво означава TL.*)

Пример (19) също илюстрира изпреварване на проблема: използваната в ред A1 абревиатура е деконтекстуализирана в A2 и представена в разгърнатата форма.

Пример (20) *Обяснение чрез опростяване на изказването*

M1: Est-ce que je peux te demander quelques questions personnelles, qui ne feront pas partie des documents pour le projet? (*Мога ли да ти задам няколко лични въпроса, които няма да са част от документите за проекта?*)

A2: pardon j'ai pas compris (*извинявай, не разбрах*)

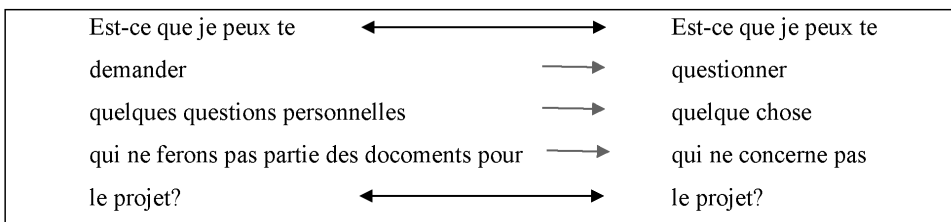
M3: Est-ce que je peux te questionner quelque chose qui ne concerne pas le projet? (*Може ли да те питам нещо, което не засяга проекта?*)

A4: :)

A5: oui bien sur (*да, разбира се*)

M6: ОК.

C1 (M) задава дълъг въпрос със сложна структура – въпросително изречение с подчинено определително, управлявано от номиналната група (антецедента *quelques questions personnelles* във функция на пряко допълнение във въпросителното изречение). C2 (A) моли за обяснение поради неразбиране на общия смисъл на въпроса. Неразбирането е от дискурсивен тип, тъй като не може да се определи точният източник на проблема – лексикален, морфологичен или синтактичен. C1 преформулира въпроса си чрез скъсяване и опростяване на изказването си, точно както би постъпил носителят на езика с учещ в затруднение, породено от сложно изказване (фиг. 4). В следващия ред на писане C2 изпраща емотикон усмивка с поне две интеракционни стойности – потвърждение за разбиране на въпроса и благодарност, след което отговаря утвърдително на самия въпрос.

Фиг. 4. Техника на опростяване и скъсяване на изказването при неразбиране

Пример (4) *Обяснение чрез изреждане на примери, подаване на модел на отговор (за превода вж. по-горе отново пример 4)*

M1: Quelle est l'identité sociale de l'entreprise?

M2: pardon tu peux expliquer un peu?

M3: Oui.

M4: Est-ce que c'est une société par actions, société à responsabilité limitée...?

A5: Tupras est une société par actions

M6: D'accord!

В пример (4) обяснението на непознатия израз се осъществява посредством изброяване на примери. Изреждането подава готов модел на отговор, който събеседникът използва. За сравнение, в този пример терминологичният израз „*identité sociale*“ (*идентичност, правен статут на предприятието*) не е наличен в лексикалния репертоар на V., но присъства имплицитно в изказването. V. дава пример със статута на българското предприятие. Примерът е даден, за да ориентира отговора на събеседника чрез близкия вид (*genus proximum*) на търсеното понятие, и е координиран (съюза *mais* – ‘но’) с елиптическия въпрос, в който споменатото фирмено наименование търси своето категоризиране по зададения модел.

Пример (21)

V1: L'entreprise bulgare que j'ai choisi est SARL, mais E.P.? (*Българското предприятие, което избрах, е ООД, а Е.Р.?*)

Пример (22) *Обяснение чрез дефиниращи изказвания*

V1: tu veux travailler là un jour? (*искаш ли един ден да работиш там?*)

E2: oui ça peut etre possible [...] (*да, възможно е*)

E3: mais maintenant , je veux travailler les agences des marques (*но сега искам да работя в агенции за марките*)

V4: c'est quoi agences des marques? (*какво е агенции за марките?*)

E5: l'agence des marques se réunissent les marques et leurs groupes cibles (*агенцията за марките обединяват марките и техните таргетни групи*)

E6: ils font la guerilla marketing (*правят маркетингови войни*)

E7: etc. (*и така нататък*)

V8: s'est interessant. (*интересно е*)

E9: tu n'est pas deja vu? (*не си ли виждала?*)

V10: deja vu quoi? (*да съм виждала какво?*)

E11: l'agence ? (*агенцията?*)

V12: excuses-moi mais je ne te comprends pas. Tu parles d'H.K.? (*извинявай, но не те разбирам. За H.K. ли говориш?*)

E13: non je parle de l'agence mais ce n'est pas important (*не, говоря за агенцията, но това не е важно*)

C1 (E) кодира неправилно („неокодиране“, Lüdi 1987a) израза *agence des marques* („агенция за марки“), който е тема в изказването ѝ, но пък правилно кодира цяла поредица от *differentiae specificaе* в дефиниращия изказ: *marques* (марки), *groupes cibles* (целеви групи), *font la guerilla marketing* (правят маркетингова война), *agence* (агенция), *département marketing* (маркетингов отдел). Въпреки това в рамките на чат-взаимодействието не достига до правилното кодиране на темата на изказването (*agence marketing*). Налице е интересен, силно дисбалансиран профил на компетентност у C1, която е с начално ниво на обща езикова подготовка и с познания по езика на специалността²⁵. От друга страна, C2 (V) е с по-висока обща и специализирана езикова подготовка. Тази асиметрична ситуация между събеседниците е предпоставка за по-чести епизоди на договаряне на смисъла и за по-активно оказване на помощ от страна на по-компетентния учещ. Но докато C1 се мъчи да даде израз на комуникативното си намерение, то C2 е по-пасивна и равнодушна към тези опити – единственият ѝ опит да отгатне *топика* и така да деблокира ситуацията, не съответства на търсения израз. Тази нагласа на C2 в крайна сметка се отразява на C1 и я демотивира. След двата дефиниращи изказа, които остават неразбрани за C2, C1 се отказва от намерението си. Така някои проблеми не намират разрешение в чат-взаимодействието. Но именно те подсказват, че става въпрос за сложна дейност и фина регулация, зависеща от много фактори, сред които асиметричността между компетентностите на събеседниците не може да се открие като основен.

Обяснителните странични епизоди предлагат голямо разнообразие от техники на обяснение:

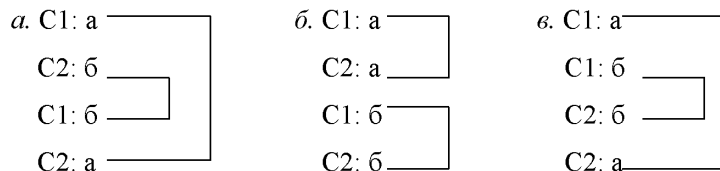
- опростяване на изказването,
- автоповторение с разширение,
- автопреформулиране в различни варианти:
 - с имплицитна корекция,
 - с частично отрицание на предходното изказване,
 - с допълване на нови елементи,
- изреждане на примери, като модел на отговор,
- двойно или тройно дефиниращо изказване;
- взаимно довършване/допълване на изказвания – това са хибридни странични епизоди, в които интерактивното довършване и обяснението взаимно се преплитат;
- деконтекстуализация и разгръщане на използвана абривиатура.

Изолираните техники се срещат в екзолингвална естествена (не изкуствено провокирана) комуникация, както и в учебна (институционална) ситуация.

²⁵ Както и ясно заявена вътрешна мотивация за развитие в професионалната област.

Например техниките на изреждане на примери, на дефиниращи изказвания, на определяне чрез близкия род и чрез специфични различия (*genus proximum et differentiae specificaе*), на деконтекстуализация и разгръщане на абревиатура са често използвани в преподавателския дискурс, както и в този на носителите на езика, особено в условията на сключен дидактичен договор. Техниките на повторение и преформулиране в обяснителните епизоди в интерлингвална ситуация се прилагат или с разширение, включени в рамките на сложно изречение, или с корекции, което свидетелства за непрекъснатия автоконтрол, упражняван върху езиковата продукция.

По отношение на вида обмени най-често срещаните в обяснителните странични епизоди са обхващащите – обхванати обмени с 4-степенна структура от типа [а . б-б . а] в разновидността редуване на събеседниците на всеки ред (фиг.5.а). Следващите по честота са линейните обмени, при които събеседниците се редуват на всеки ред (фиг. 5.б), и накрая – обмените от типа „обхващащи–обхванати“ с редуване на събеседниците на всеки два реда на писане в 3- или 4-степенна структура (фиг. 5.в). В първия случай обяснението е хетероиницирано, т.е. събеседникът сигнализира за проблем в изказването на партньора си и епизодът на привеждане в съответствие придобива задължителна форма, независимо дали се разрешава самостоятелно от единия или от другия, или съвместно от двамата събеседници. Във втория и третия случай обяснението е автоиницирано (т.е. авторът на проблемното изказване сам дава сигнал за наличието на проблем, епизодът на привеждане в съответствие е с факултативен характер) и автоосъществено, последвано или не от одобрението на събеседника (ратификация).

Фиг. 5. Схеми на страничните обяснителни епизоди

Странични епизоди на договаряне на смисъла

В изследвания корпус идентифицирахме една особена разновидност на обяснителните странични епизоди, която назоваваме **епизоди на взаимно договаряне на смисъла**. При тези епизоди проблемът е породен от трудности във формулирането и трудности в тълкуването, т.е. проблемът от самото начало е общ и се решава общо посредством взаимно договаряне. Двамата събеседници се допълват взаимно – там, където една компетентност е недостатъчна, трябва да се включат две – така и двамата влизат последователно в ролята на експерти.

Случва се също по-компетентният събеседник да задава уточняващи въпроси, да повтаря и да преформулира неясни изказвания, с цел да подпомогне себе си и събеседника си в постигането на общата цел, което е обратното на обяснителните епизоди, при които по-слабо компетентният пита и търси помощ. Опитвайки се да достигнат до смисъла, и двамата чатъри взаимодействат по-дълго и по-добре, като с добавянето на всяко следващо изказване дискутираното понятие става по-ясно и за двамата. Тази особена разновидност на страничните епизоди откроява един от характерните модели на взаиморазбирането в интерлингвалната комуникация – партньорството и взаимната подкрепа.

Пример (23) *Хетеропреформулиране и потвърждение на разбирането*

A1: Vous avez mis toutes vos données dans un document Word et je vous enverrai par laposte! Est ok?

Et ce que vous pensez que vous pouvez lamurii clair! (Сложили сте цялата информация в документ Word и ще ви изпратя по пощата! Става ли така? Мислите ли, че можете [неясно изказване])

M2: Pardon, Andreea, je n'ai pas te compris! Tu voudrais que je mis les données en Wordet t'enverrai?) ok, pas de soucis! Tu pourrais encore m'envoyer cette fiche? (Извинявай, Андрея, не те разбрах! Искаш да сложи всички данни в Word и да ти ги изпратя ли? Ок, няма проблем! Можеш ли все пак да ми изпратиш онзи фиш?)

В пример (23) на първия ред на писане С1 (А) формулира изказване, състоящо се от две прости изречения, координирани помежду си със съчинителния съюз *et*. Двете прости изречения, взети поотделно, са граматически правилни²⁶ и кодират ясен смисъл, но нямат пряка смислова връзка помежду си. Налице са два различни подлога – съответно *vous* (рефериращо към С2 – М) и *je* (рефериращо към С1), две различни действия – подреждане на данни в документ и изпращане на данни, ситуирани в две противоположни епохи – минало и бъдеще. Между така формулираните две прости изречения с неясен интенционален смисъл не е налице пряка смислова връзка, която да позволява използването на синтактична връзка, на координация, или на подчинение. Използваният от С1 (А) съчинителен съюз обаче ги поставя в пряка връзка помежду им, което поставя проблем с интерпретацията на изказването – в случая или липсва част от изказването, или има погрешно кодиране. На следващия ред на писане С1 (А) кодира изказване, което също е трудно да се интерпретира без мнението на самата участничка като информатор. С2 (М) реагира с метаезиков коментар, че не е разбрала и непосредствено след

²⁶ Като се изключи липсата на пряко допълнение, изисквано от реакцията на глагола *envoyer* във второто изречение.

това преформулира първото изказване на С1 (А). Преформулировката е под формата на молба за потвърждение (*confirmation check*) дали това, което С2 (М) е разбрала, съответства на комуникативното намерение на С1 (А): дали става въпрос за искане от страна на С1 (А) към С2 (М) да извърши две действия. В преформулировката С2 (М) осъществява две референциални промени – промяна в реферирането към епохата в първото изречение (дори и да кодира погрешно глаголната форма, става ясно, че С2 (М) използва сегашен субжонктив на глагола *mettre*, като реферира към настояща-бъдеща епоха) и промяна в реферирането към подлога във второто изречение [вместо към С1 (А) реферира към С2 (М), т.е. към себе си]. Така дори и с погрешни морфологични кодирания, уеднаквяването на епохите и деятелите на действията в изказването спомага за реконструирането на смисъла, който в случая е едновременно интерпретативен [спрямо първичното изказване на С1 (А)] и интенционален [спрямо собственото изказване на С2 (М)]. Без да изчака ратификация от С1 (А), С2 (М) потвърждава, че ще изпълни така преформулираната молба.

Тази операция по преформулиране на чуждо изказване (хетеропреформулиране) е свидетел за процесите на когнитивно и езиково третиране при рецепция и (ре)продуциране на езиковите данни в ситуация на интерлингвална комуникация. Достъп до смисъла на изказването, формулирано на все още силно отдалечен от езика-цел преходен език, се осъществява посредством сравняване на езиковите данни с контекста (контекстуализация, тълкуване и *вътреезиков превод*), чийто краен продукт е новата формулировка на преходния език на С2, доближаваша се много повече до езика-цел.

Пример (24) *Хетеропреформулиране чрез разделяне на топикалното наименование на две части (décomposition)*

V1: 2. Quels sont les concurrents principaux d'A. en Turquie? (2. Кои са основните конкуренти на А. в Турция?)

I2: hmmm (хмммм)

I3: tu veux dire les entreprises d'origine turque ou les entreprises qui importent en turquie? (искаш да кажеш турските предприятия или предприятията, които внасят в Турция?)

V4: les deux (и двете)

I5: B., V., WWH, R., P.

I6: A.

I7: S.

I8: R.

I9: c'est tout que j'ai trouvé dans ma maison (това е, което откривам у дома)

V10: Tout ça, ce sont des marques étrangères, n'est-ce pas? En effet, il n'y a pas d'autres grandes compagnies de Turquie qui fabriquent des appareils de l'électroménager, non? (Всичко това са чуждестранни марки, нали? Всъщ-

ност няма други големи турски компании, които да произвеждат домакински електроуреди, нали?)

В пример (24) на ред 1 C1 V. използва термина *concurrents principaux*, на ред 2 C2 I. дава знак за колебание чрез класическия регулатор *hmm*, в ред 3 колебанието кристализира във въпрос за потвърждение на една от две възможности. Изразът „*tu veux dire*“ („искаш да кажеш“) въвежда алтернативата, която се състои от две парафрази, които взаимно се допълват, за да покрият смисъла на топика „*concurrents principaux*“ („основни конкуренти“): „*tu veux dire les entreprises d'origine turque ou les entreprises qui importent en turquie?*“ („искаш да кажеш предприятията от турски произход или предприятията, които внасят в Турция?“). Това е специфичен способ на преформулиране чрез разлагане (*decomposition*), описан от М. Лонг в контекста на интерактивните регулации и приспособявания (*interactional adjustments*), осъществявани от носителя на езика с цел коригиране или предотвратяване на проблеми във взаиморазбирането:

Разлагането се използва, когато названието на топика във въпрос с „*wh-*“ [в английския език] се коригира чрез разделянето му на две части, в случай че не се получи отговор на въпроса или с цел да се предотврати неуспех на изказването²⁷ (Лонг 1996: 421).

Изолиран първоначално в екзолингвална ситуация, този способ се прилага и в интерлингвална, както показва горният пример от изследвания корпус. Способът е приложен успешно в този случай, тъй като извиква адекватен отговор: „И двете“.

Пример (25) *Авто- и хетеропреформулиране на обекта на дискусиата*²⁸

G1: quelle est le remuneration minim dans Russie? (какво е минималното възнаграждение в Русия?)

K2: en euro c'est (в евро...)

K3: en russie a peu pres 115 (в Русия около 115)

²⁷ „Decomposition occurs when a topic nomination in the form of a *wh*-question is repaired, either after it fails to elicit a response or to preempt failure, by breaking it down into two parts.“

²⁸ Опираме се на определението на Руле (1999: 57) за „*objet de discours*“, като го прилагаме към израза „обект на дискусиата“, който е за предпочитане от гледна точка на възприетия тук интеракционистки подход. Използван е също терминът *топик* или *тема на дискусиата* също в смисъла на Руле: „Всеки речеви акт активира определена информация – тази информация наричам обект на дискусиата и нейното активиране предполага поне един пункт на съхранение в дискурсивната памет, наречен топик, под формата на полуактивна информация, която може да се вербализира или не“ – « *Chaque acte active une information, que j'appelle objet de discours, et que l'activation de cette information implique au moins un point d'ancrage en mémoire discursive, appelé topique, sous la forme d'une information semi-active, qui peut être verbalisée ou non.* »

K4: et a saint petersbourg 183 (*а в Санкт Петербург – 183*)

G5: minim? (*минималното?*)

K6: oui (*да*)

K7: et chez vous? (*а при вас?*)

G8: je ne parle de revenu par habitant (*не говоря за среден доход на глава от населението*)

G9: je parle de la remuneration moins qe'un employeur pe peut pas payer ses employes (*говоря за най-ниското възнаграждение, което работодателят не може да не заплаща на работниците си*)

K10: Le montant minimal de la rémunération? (*минималния размер на възнаграждението?*)

G11: oui (*да*)

K12: 115 et 183 (*115 и 183*)

K13: moins on ne peut pas payer (*по-малко не може да се заплаща*)

В пример (25) договарянето на смисъла приема специфичната форма на последователно и взаимно уверяване, че се говори за едно и също нещо, че се влага един и същи смисъл в изразите и формулировките, назоваващи обекта на дискусията. С1 (G) задава въпроса каква е минималната работна заплата в Русия, като използва интерлингвалния парафрастичен израз « *le remuneration minim* » вместо терминологичния израз « *salaire minimal* » (или общоприетата абревиатура *SMIC*). С2 (K) отговаря веднага, но понеже дава две суми – необичайно за европейските страни, където се фиксира един-единствен размер на минималната работна заплата – С1 (G) се усъмнява, че е била правилно разбрана, и решава да уточни втори път обекта чрез изключването на друг обект на дискусията от същата сфера – доход на глава от населението. На следващия ред С1 (G) отново доуточнява обекта, като използва формулировка с изреждането на известен брой специфични обстоятелства (*differentiae specificaе*) – минимално възнаграждение, работодател, работник, задължение на работодателя спрямо работника. Усилието на С1 (G) да бъде максимално ясно в изказа си се предава на С2 (K), която иска да провери дали е разбрала добре и във въпрос за потвърждение използва своя парафраза на обекта, съдържаща правилния финансов термин « *montant minimal* » („*минимален размер*“). След потвърждението му от С1 (G) и повторния отговор в числа С2 (K) използва последна формулировка, повтаряща с леко изменение и съкращение и формулировката на С1 (G). Може да се каже, че и двете събеседнички използват обобщено метода на кумулативното формулиране, като първата цели най-вече да се изрази така, че да бъде разбрана и да получи исканата информация (*se faire comprendre – comprehension check*), докато втората цели да се увери, че е разбрала правилно (*se faire confirmer – confirmation check*). Епизодът приключва успешно с получаването на исканата

информация и с увереността, че се говори за едно и също нещо. Единствен пропуск: липсва отговорът на въпроса-ехо от ред 7.

Поради разнообразието от използвани интерактивни способности на формулиране в този епизод те са представени схематично (табл. 3) в съответствие с реализацията им под формата на типове въпроси, типове отговори и типове твърдения.

Таблица 3. Интерактивни способности на договаряне на смисъла (пример 25)

Ред на писане	Интерактивен способ	Езикова реализация
G1: quelle est le remuneration minim dans Russie?	Парафраза	Въвеждане на обекта чрез първоначално запитване: отворен въпрос с въпросително местоимение (въпрос за искане на информация)
K2: en euro c'est		Подготовка на отговора
K3: en russie a peu pres 115		Отговор на запитването
K4: et a saint petersbourg 183		Отговор на запитването
G5: minim?	Повторение на ключов елемент от парафразата	Въпрос за потвърждение на разбирането (от типа „Правилно ли ме разбра?“)
K6: oui		Потвърждение
K7: et chez vous?		Въпрос-ехо
G8: je ne parle de revenu par habitant	Формулировка с изключване на друг обект – автоиницирано автопреформулиране	Твърдение за доуточнение на първия въпрос – гл. <i>parler</i> в 1 л. ед. ч., отрицателна форма
G9: je parle de la remuneration moins que'un employeur pe peut pas payer ses employes	Формулировка с <i>differentiae specificaе</i> – второ автоиницирано автопреформулиране	Твърдение – гл. <i>parler</i> в 1 л. ед. ч., положителна форма
K10: Le montant minimal de la rémunération?	Парафраза с технически термин – автоиницирано хетеропреформулиране	Въпрос за потвърждение на разбирането (от типа „Правилно ли разбрах?“)
G11: oui		Отговор-потвърждение
K12: 115 et 183		Отговор на запитването
K13: moins on ne peut pas payer	Формулировка с <i>differentiae specificaе</i> – второ автоиницирано хетеропреформулиране	Твърдение, доуточняващо отговора

Пример (26) *Авто- и хетеропреформулиране на обекта на дискусията*

K1: tu ecris (*ти пишееш*)

K2: Le temps de la société est indéterminée, depuis son inscription au registre du commerce et les autorités fiscales en vertu de la loi. Le temps de la société sera déterminé au cours du fonctionnement avec les dispositions légales. (*Времето на дружеството е неопределено, от вписването му в търговския регистър и данъчните власти според закона. Времето на дружеството ще бъде определено по време на дейността му [съгласно] законовите разпоредби.*)

K3: je n'ai pas compris qu'est ce que c'est le temps de la société... (*не разбрах какво е „време на дружеството“ ...*)

G4: l'entreprise n'a pas un temp de function determine (*предприятието няма определено време на дейност*)

G5: 1–2 ans (*1–2 години*)

G6: elle sera function si ella sera benefice (*то ще работи, ако има печалба*)

G7: tu a compris? :\$ (*разбра ли?*)

K8: vraiment non))) (*нищо не разбирам*))))))

G9: que-est-que je veux dis? (*какво искам да кажа?*)

K10: il a cree son entreprise, il l'a enregistre dans le registre du commerce (*той е създавал предприятието, регистрирал го е в търговския регистър*)

K11: je pensais qued de cette temps l'entreprise peux exister n'importe combien de temps... (*мислех, че от този момент нататък предприятието може да съществува без значение колко дълго...*)

G12: oui (*да*)

G13: si elle sera un benefice (*ако има печалба*)

K14: mais elle va exister seulement dans le cas s'il ya un profit (*но то ще съществува само в случай, че има печалба*)

K15: attend (*чакай*)

K16: elle peux exister par la loi mais le creatuer ne gagne rien, donc il le ferme ou elle ne peux exister par la loi s'il n'apporte pas de l'argent? (*то може да съществува според закона, но създателят му не печели нищо, затова го затваря, или то не може да съществува според закона, ако не носи печалба?*)

G17: si le personne qui a cree un entreprise ne fait du profit il sera le fermer (*ако лицето, което е създавало предприятието, не прави печалба, то може да го затвори*)

K18: oui j'ai compris (*да, разбрах*)

В пример (26), както и в предходния пример, се договаря концептуализирането на обекта на дискусията, но тук концептуалната асиметрия произтича от това, че едната събеседничка поставя под съмнение релеванността на този обект, или поне в термините, в които е описан от партньорката ѝ. С1 (К) цитира текст на С2 (Г), реализиран преди текущата интеракция, и прави метаезиков коментар (твърдение, изискващо индиректно предоставя-

не на помощ – обяснение): „*je n'ai pas compris qu'est ce que c'est le temps de la société*“ („не разбрах какво е време [срок] на дружеството“). Проблемът е в използваната от С2 (G) интерлингвална парафраза „*temps de la société*“, реферираща към „срок на дружеството“ (използваният терминологичен израз на стандартен френски е „*durée de la société*“). Описаните обстоятелства, при които качеството „определен“ и „неопределен“ срок се изменя (наличие на алтернатива, при която се реализира едното или другото от две възможни положения), объркват допълнително картината поради различните възможни, но противоречащи си интерпретации, източници на недоразумения, някои от които се изясняват малко по-долу в същия епизод. В четири последователни реда на писане С2 (G) прилага различни преформулиращи техники на взаиморазбиране с кумулативен характер:

- формулиране чрез отрицание на противоположния по смисъл израз (ред G4),
- даване на пример (ред G5),
- обвързване с определени условия за реализация на единия от двата изхода на алтернативата (ред G6),
- задаване на метаезиков въпрос (ред G7).

Когато установява, че и четирите кумулативни техники са претърпели неуспех, отговаряйки, че нищо не е разбрала („*vraiment non*”)), С1 (K) поема инициативата и за да се опита да разбере, прилага други две техники на взаиморазбиране:

– повествование (ред K10) – поредица от повествователни изказвания, които разказват „случая“ от самото му начало, като го контекстуализират достатъчно, за да изяснят и смисъла на проблемното изказване,

– съждение (ред K11), което е предизвикано от повествованието и го прекъсва; преформулира проблема, като отрича алтернативата в обекта на дискусия и приема съществуването само на единия изход от алтернативата – *temps indéterminé* („неопределен срок“) чрез използването на неопределения местоимен израз за време « *n'importe combien de temps* » от парадигмата *pronoms/locutions pronominales indéfini-e-s* („неопределено количество време“),

– повторение на условията за реализация на това положение, което интерактивно довършва горното съждение (ред G 13),

– авто- и хетеропреформулиране в едно изказване (ред K14) – комбинира собственото изказване от два реда по-горе и изказването на събеседничката от горния ред, включващо нейните условия. Интерактивното преформулиране променя смисъла на собственото изказване, като го допълва с новото – за това свидетелства конекторът *mais* („но“), който е аргументативно антиориентиран спрямо първото изказване (Мьошлер 1985: 54),

– въпрос с алтернатива (ред K16) с много ясно изразен аргументативен характер. Ако се използват символите на естествената логика, алтернативата може да се изрази по следния начин:

p но не $q \Rightarrow$ не p
 w (изключваща дизюнкция)
 не p ако не q

– преформулиране чрез хипотетично изказване (ред G17): поставяне на условие и изразяване на следствие от реализирането на условието (si non q , non p). Тази преформулировка в отговор се възприема като избор на първия член от алтернативата, въпреки че отсъства обстоятелството „*par la loi*“ („*според закона*“). Липсата на деонтична модалност обаче (например „*il devrait la fermer*“) обяснява защо това обстоятелство не се споменава: законът не се намесва в решението на управителя да прекрати фирмата си, в случай че тя не му носи достатъчно печалба.

Таблица 4. Интерактивни способности на договаряне на смисъла (пример 26)

Ред на писане	Интерактивен способ	Езикова реализация
K1: tu écris	Метаезиков коментар, ввеждащ цитат на събеседника	Твърдение – провокация
K2: Le temps de la société est indéterminée, depuis son inscription au registre du commerce et les autorités fiscales en vertu de la loi. Le temps de la société sera déterminé au cours du fonctionnement avec les dispositions légales.	Цитиране на събеседника, поставящо проблема	Продължение на твърдението от горния ред
K3: je n'ai pas compris qu'est ce que c'est le temps de la société...	Метаезиков коментар: изрично твърдение за неразбиране, търсещо помощ	Твърдение – провокиращ коментар 1
G4: l'entreprise n'a pas un temp de fonction determine	Формулиране чрез отрицание на противоположния по смисъл израз	Отговор на коментар 1
G5: 1–2 ans	Даване на пример	Отговор на коментар 1
G6: elle sera fonction si ella sera benefice	Хипотетична формулировка: съществуване на обект при определени условия (реализация на единия изход от алтернативата)	Отговор на коментар 1
G7: tu a compris? :\$	Метаезиков въпрос	Въпрос за потвърждение на разбирането
K8: vraiment non)))		Отрицателен отговор
G9: que-est-que je veux dis?		Край на въпроса от ред 7

K10: il a cree son entreprise, il l'a enregistre dans le registre du commerce	Повествование	Отговор на коментар 1 и на отрицателния отговор от ред 8
K11: je pensais qued de cette temps l'entreprise peut exister n'importe combien de temps...	Съждение, предизвикано от повествованието и го прекъсва; преформулира проблема, като отрича алтернативата в обекта на дискусия	Твърдение – 2
G12: oui		Отговор на твърдение 2
G13: si elle sera un benefice	Повторение на условията за реализация на този изход, което интерактивно довършва горното съждение	Продължение на отговора на твърдение 2
K14: mais elle va exister seulement dans le cas s'il ya un profit	Интерактивно преформулиране	Реакция на отговора от редове 12 и 13 и продължение на твърдението от ред 11
K15: attend	Сигнал за задействане на ретроактивен и автоконтрол	Молба/искане за прекъсване на текущата дейност (обяснение)
K16: elle peut exister par la loi mais le creatuer ne gagne rien, donc il le ferme ou elle ne peut exister par la loi s'il n'apporte pas de l'argent?	Преформулиране на стартовото цитирано изказване чрез поставяне на алтернатива	Въпрос с алтернатива
G17: si le personne qui a cree un entreprise ne fait du profit il sera le fermer	Преформулиране чрез хипотетично изказване	Отговор (преформулиране на първия член на алтернативата)
K18: oui j'ai compris	Ратификация	Реакция на отговора

Този епизод представя изключително богат набор от интерактивни способности за осигуряване на взаиморазбирането. На първо място това са *метаезиковите способности* като цитиране, коментар, въпрос и отговор. На второ място се нареждат различните *способи на преформулиране*, някои от които не се срещат в други изследвания на екзо- и интерлингвалната комуникация. Става въпрос за интерактивното преформулиране, чиято сложност изисква висока степен на внимание – нещо, което обяснява неговата рядкост. За да си разясни даден обект на дискусия, събеседникът взема под внимание няколко различни изказвания – както свои, така и на партньора си – които преформулира, с цел да уточни максимално смисъла на понятието. Друг подобен с високата си когнитивна натовареност и поради това рядък интерактивен способ е формулирането на двоен въпрос (или така наречения въпрос с алтернатива), при

който логически е необходимо да се избере единият от два възможни изхода. Да споменем също така оригиналният повествователен способ, при който след изчерпване на няколко различни формулиращи техники събеседникът сякаш започва да разказва наново цялата история, в която се е появил проблемен елемент. Този нелек, хибриден метод на взаиморазбиране, до който се прибегва, след като останалите техники са се оказали безрезултатни, е много полезен за развитието на преходния език, поради което се използва във взаимодействията в институционална среда между преподаватели и учещи.

Пример (26) очертава също така интересна картина на лексикалната и терминологична употреба в интерлингвална ситуация. Провокирани да обяснят обекта на дискусиата и едновременно с това да защитят една пред друга проектите си и възгледите си – което е „силното“ проявление на договарянето, разбирано като разрешаване на конфликт – събеседниците използват богат набор от номинални и глаголни изрази, засягащи проблематиката на изказването. Те са представени тематично в табл. 5.

Таблица 5. Лексикални парадигми в епизода на договаряне (пример 26)

Срок/продължителност	Съществуване, откриване и закриване на фирмата	Печалба
Temps de la société	Créer son entreprise	Avoir du bénéfice
Temps de fonction	Inscription au registre du commerce	Il y a un profit
Etre en fonction	Enregistrer au registre du commerce	Gagner – ne gagner rien
	Exister n’importe combien de temps	Apporte de l’argent – n’apporte pas d’argent
	Fermer l’entreprise	

Странични епизоди с метаезиков коментар

Когато в страничния епизод единият събеседник моли другия за помощ по даден езиков проблем поради колебание, недостатъчен (или недостъпен за момента) езиков репертоар или нужда от потвърждение, и получава такава езикова помощ, обяснителният епизод съдържа метаезиков коментар. Нека уточним, че в корпуса са налице редица метаезикови способности, използвани в рамките на едно изказване или в част от изказване. Една част от тях се появяват в разгледаните по-горе примери. Тук са представени онези епизоди, в които и двамата събеседници правят метаезиково изказване в рамките на един и същи епизод.

Нека разгледаме следния епизод:

Пример (27)

I1 : à mon avis, LPG Bulgaria est très intéressante parce qu'elle ne produit pas, elle fait des services pour que des personnes aient succès n'est-ce pas? (*според мен LPG Bulgaria е много интересна, защото не произвежда, а прави услуги, за да могат хората да са успешни, нали?*)

I2: je pense que c'est très intelligent parce que tout le monde a besoin d'aide professionnel (*мисля, че това е много интелигентно, защото всеки има нужда от професионална помощ*)

I3: on peut dire, LPG Bulgaria produit aide ? (*може ли да се каже, че LPG Bulgaria произвежда помощ?*)

V4: Oui, c'est ça. Plutôt on dirait qu'elle offre un service. (*Да, това е. По-скоро би се казало, че предоставя услуги.*)

C1(I) коментира дейността на предложеното от C2 (V) предприятие, като употребява цяла поредица от изрази, рефериращи към предмета на дейност на това предприятие:

- ▶ x *ne produit pas* (с молба за потвърждение: вербална, *n'est-ce pas*, и пунктуационно маркирана с ?)
- ▶ x *fait des services* (idem.)
- ▶ x [*fait en sorte que*] *des personnes aient succès* (idem.)
- ▶ x [*fournit à tout le monde de l'*] *aide professionnel* (твърдение)

В ред 3 C1 (I) пита изрично дали може да се използва един израз, който описва същия предмет на дейност

– x *produit aide* (*on peut dire P ?*)

В ред 4 C2 (V) отговаря, като подава вариант, доближаващ се значително до езика-цел.

– x *offre un service* (*plutôt on dirait P*)

Чрез способа на кумулативното формулиране говорещото лице, в търсене на най-подходящата формулировка, предлага един след друг различни термини или изрази, които формират парадигма и представляват приблизителни формулировки. Това явление съответства на последователната организация на комуникативните ходове в интеракцията, където говорещите лица често подреждат едни след други няколко приблизителни формулировки. Епизодът от горния пример комбинира способа на кумулативното формулиране и този на метаезиковия коментар под формата на експлицитна молба за езикова помощ, което го доближава до потенциално усвоителните епизоди. Ползата от тези епизоди в екзо- и интерлингвална комуникация не бива да се пренебрегва въпреки трудно доказуемото реално усвояване, произтичащо от тях. Може все пак да се приеме, че продукцията на събеседника, индуцирана от такива епизоди, независимо дали е незабавна, или отложена, е следа от скрития когнитивен процес на езикоусвояване. В този смисъл цитираният епизод е ценен

свидетел, тъй като след неговото приключване събеседниците неколкократно използват термина, уточнен в страничния епизод, както и негови синоними и антоними.

Пример (28)

I1: *pourquoi tu as choisi cette entreprise, à présenter? (защо си избрала това предприятие за представяне?)*

I2: *pourquoi pas une autre qui produit des marchandises concrets? (защо не друго, което произвежда конкретни стоки?)*

V3: *Car le secteur des services se développe très rapidement en Bulgarie maintenant et LPG offre une gamme très vaste de services comme tu l'as déjà lu. Et je crois qu'il existe de la demande d'une telle aide professionnelle dans les domaines de création d'une société et de recherches immobilières. (Защото секторът на услугите се развива много бързо в България и LPG предлага много богата гама от услуги, както вече си прочел. И мисля, че съществува търсене на такава професионална помощ в областта на създаване на предприятия и на търсене на недвижими имоти.)*

V4: *Je n'ai pas choisi une entreprise fabriquant des marchandises car je suis particulièrement intéressée aux entreprises qui offrent des services divers. (Не избрах предприятие, произвеждащо стоки, защото особено се интересувам от предприятията, които предлагат различни услуги.)*

I5: *tu as raison, moi aussi, je suis intéressé à offrir des services. (имаши право, аз също се интересувам от предлагането на услуги.)*

Пример (28) представяме тук поради това, че представлява тематично продължение на пример (27) и форма на затвърждаване на усвоеното от С1 от предходния епизод. Отново по инициатива на С1 се разисква опозицията 'сектор на стоките – сектор на услугите', което дава възможност за обхождане на лексикално-граматическата парадигма „извършвам дейност в сектор“ по способа на кумулативното формулиране (табл. 6).

Таблица 6. Лексикално-граматическа парадигма от пример (28)

<i>entreprise à présenter</i>	
<i>secteur des services</i>	<i>secteur des marchandises</i>
<i>offre une gamme très vaste de services</i>	<i>une entreprise qui produit des marchandises concrets</i>
<i>offrent des services divers</i>	<i>une entreprise fabriquant des marchandises</i>
<i>offrir des services</i>	
<i>demande d'aide professionnelle</i>	
	<i>domaine de création d'une société</i>
	<i>recherches immobilières</i>

C1 (I) използва този епизод, за да инициира и осъществи дейност по ези-коусвояване в своя полза, като този път не прибъгва до открити метаезикови въпроси („Как се казва х?“, „Правилно ли е да се каже у?“ и т.н.), а умело комбинира интерактивната с когнитивната дейност: задава въпрос със спо-соба на разлагането или разделянето на топикалното наименование („Защо *предприятие х*, а не *предприятие у*“), в който се съдържа изразът „*produit des marchandises*“, възприема отговора на C2 (V) и го ратифицира, като пов-таря – вероятно, за да я затвърди по-добре – заключителната фраза, в която се съдържа ключовият израз, коментиран и научен няколко реда по-рано „*offrir des services*“.

В този пример ясно се откроява намерението за работа върху езиковия код, макар то да не е изразено с мета- (езикови или дискурсивни) средства, а с методи, прилагани при затруднения във взаиморазбирането (въпрос с разде-ляне на топика и повторение).

Следващите два примера ни връщат към метаезиковите средства:

Пример (2а) (за превода вж. по-горе пример 2)

I1: je veux poser, qu'est-ce que ça veut dire, les lettres ‚LPG‘ ?

V2: A oui

V3: ça vient de Luxembourg, Paris et Genève

V4: Car là ce sont ses implantations principales

Пример (29)

A1: BGLV qu'est-ce que ça veut dire? (BGLV *какво означава?*)

M2: C'est notre monnaie nationale – le lèv bulgare. (*Това е нашата нацио-нална валута – български лев.*)

M3: C'est environ 51699340 TL. (*Тя е около 51699340 TL*)

A4: ahhh (*ахаа*)

A5: d'accord (*ясно*)

Примери (2а) и (29) изразяват изрична молба за обяснение на съкраще-ние. Тези епизоди имат особен метаезиков характер, тъй като молбата не се появява в реакция на неразбираем елемент, блокиращ текущата дейност в ход, а като предварително набелязан въпрос, възникнал в хода на запознаването с текста на партньора. Такива епизоди свидетелстват за предварителната подго-товка за дискусиата и за повишено внимание относно координацията ѝ.

Епизодът съдържа метаезиков коментар, когато събеседникът коментира израз или моли изрично другия за помощ по даден езиков проблем. В първия пример въпросът е дали използваната от C1 (I) форма („*produire aide*“) е под-ходяща. C2 (V) предлага друга форма (близка до езика-цел): „*offrir un service*“, като коментира употребата ѝ („*Plutôt on dirait*“). В следващите примери се за-дава въпрос по съдържанието на проблемния елемент, а последният съдържа

коментар за неразбиране („*Je n'ai pas compris*“). В тези епизоди ясно личи как езикът-цел от обикновен инструмент за общуване се превръща и в обект на усвояване за учещите, събеседващи на него.

Заклучение

В ситуация на интерлингвална комуникация страничните епизоди могат да бъдат провокирани от пречка във взаиморазбирането, която може да се характеризира като неразбиране или като недоразумение, дължащо се на интерлингвален елемент в израза. Можем да категоризираме идентифицираните в корпуса проблеми, блокиращи естествения ход на комуникацията, на следните групи и подгрупи според естеството им:

- Проблеми от *дискурсивно естество*: продуцираният дискурс не се разбира поради:
 - o Неясно изказване (интерлингвално по същество);
 - o Сложно изказване;
 - o Проблем от референциално естество (идентифициране на денотата);
- Проблеми от *езиково естество*: езиковият код не се разбира поради:
 - o Интерлингвална форма (например конструкция с предлог);
 - o Интерлингвален терминологизиран израз;
 - o Терминологичен израз;
 - o Абревиатура.

Друга категория проблеми, решавани в рамките на страничните епизоди, са периферни за взаиморазбирането, тъй като привличат вниманието не върху смисъла, а върху формата на даден елемент при продукция или при рецепция. Включването на интерактивния мониторинг при разрешаването на подобни проблеми от формално естество е често срещано явление сред учещите във взаимодействията помежду им.

Що се отнася до изолираните в корпуса техники за осигуряване на взаиморазбирането при вече възникнал проблем, могат да се направят следните обобщения:

1. Техниките на интерактивно довършване са често срещани и разнообразни от синтактична и функционална гледна точка.
2. Техниките на взаимно договаряне на смисъла и формата включват други форми на взаиморазбиране, като преформулиране, корекция и допълване.
3. Метаезиковите епизоди са многобройни и фокусът им може да е както върху формата, така и върху смисъла.
4. Установяват се повечето техники на взаиморазбиране, изолирани в екзолингвална ситуация, например дефиниращи изказвания, даване на

примери, въпроси с алтернатива, разлагане на топика, кумулативно преформулиране, представяне на парадигма.

5. Откриват се техники на взаиморазбиране, които изглеждат специфични за интерлингвалната текстова синхронна комуникация, като например деконтекстуализация, съпроводена от обяснение, интерактивно преформулиране, серия от повествователни изкази.
6. Езиковата и дискурсивна взаимопомощ се откроява особено силно в епизодите на взаимно договаряне на смисъла, където ниската езикова компетентност се усеща от двете страни. Тази активна позиция изгражда интересна и резултатна междуличностна връзка в интерлингвална ситуация.

Въз основа на осъществените анализи може да се възприемат две гледни точки спрямо наблюдаваните явления, свързани с появата на странични епизоди в интерлингвална ситуация:

- ▶ гледна точка езикоусвояване/езикопридобиване: особено подходящи за целта епизоди поради интензивната метадейност, която се разгръща; високият процент странични епизоди предоставя повече възможности за езикопридобиване, макар да стеснява тематичното разнообразие; акцентът е върху езиковата систематизация; интерактивната динамика е по-слаба;
- ▶ гледна точка комуникация: моменти, в които всичко върви добре, независимо от трудностите от всякакво естество, участниците успяват да се разберат и да напредват постепенно към комуникативната цел; комуникационното начало е водещо и някои компромиси във взаиморазбирането са допустими – готовността да се оставят настрана някои неразбрани и несъществени моменти; приемането на принципа, че не всичко може да се разбере в дълбочина докрай и не всичко може, нито е нужно, да се научи във взаимодействието; важно е разговорът да се развива в желаната посока и да се спазват някои правила като смяна на събеседниците и смяна на темите – тези черти вземат превес над езикопридобиването; акцентът е върху флуидността (езикова и комуникативна) и автоматизирането на езиковата употреба.

Между тези две крайности може да се наблюдава огромно разнообразие от случаи, в които различните цели са постигнати в различна степен. При нагласа за езикоусвояване/езикопридобиване страничните епизоди се появяват изключително често – прояви на метадискурсивен коментар, на обяснения, на хетерокорекции, на въпроси за пояснения и др. При нагласа за постигане на комуникативните цели се наблюдава по-рядка поява на странични епизоди, евентуално наличие на имплицитни такива. При евентуални оперативни проблеми езиковите ресурси се насочват не към разрешаването им, а към заобикалянето им, игнорирането им или към подхващане на нови теми.

RÉSUMÉ

L'objectif de cette recherche est d'analyser les techniques spécifiques par lesquelles des apprenants de français ayant des langues maternelles différentes parviennent à communiquer et à surmonter les obstacles liés au niveau peu élevé de leurs compétences linguistiques en français. Ainsi, l'étude de l'intercompréhension en situation interlingue nécessite-t-elle de resituer le concept d'interlangue. Le point de départ est néanmoins le schéma interactif d'acquisition d'une L2 avec, au centre de l'attention, le concept d'interlangue et ceux qui lui sont liés, à savoir l'*input*, l'*intake*, le *feedback*, l'*output*. En mettant ensuite l'interlangue dans la perspective de l'interaction verbale et des activités métacommunicatives, la recherche s'oriente vers une approche reliant l'interlangue aux paramètres de la situation communicative, surtout aux participants de l'interaction, à leurs niveaux de compétences et au lien dit interlocutif qui s'instaure au cours de leur interaction. Le discours construit en situation de communication interlingue est un produit conjoint où une place importante est attribuée aux indications de problèmes communicatifs, aux demandes d'aide et aux résolutions de problèmes. Ces trois grandes catégories de phénomènes se manifestent à travers les négociations du sens et de la forme des interventions, à travers les différents types de questions, de corrections, de commentaires, de reprises et de reformulations. Ces formes d'intercompréhension, spécifiques tant au regard du niveau de compétences des participants, que de l'objectif communicatif visé (préparer en commun une présentation) et du canal communicatif utilisé (à savoir, le canal textuel électronique), sont étudiées à partir d'un corpus d'interactions textuelles synchrones entre étudiants de L1 et d'origine différentes.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Банж 1992a: Bange, Pierre, « A propos de la communication et de l'apprentissage de L2 (notamment dans ses formes institutionnelles) » – Acquisition et interaction en langue étrangère [En ligne], 1 /1992.
- 1992b: Analyse conversationnelle et théorie de l'action, Paris: Hatier/Didier, collection LAL – CREDIF, 1992.
- Берент 2007: Behrent, Sigrid, La communication interalloglotte. Communiquer dans la langue cible commune. Paris : L'Harmattan, 2007.
- Берние 2011: Bernier, Marie, « Quelques procédés discursifs d'intercompréhension dans des échanges interlingues en contexte de clavardage » – Revue des sciences de l'éducation, vol. 37, n°1, 2011, 11–38.
- Бес & Поркие 1984: Besse, Henri et Rémy Porquier, Grammaires et didactique des langues, Paris: Didier, Coll. Crédif – LAL.
- Блейк 2000: Blake, Robert, "Computer mediated communication: a window on L2 spanish interlanguage" – Language Learning & Technology, 4 (1), 120–136.
- Брок et al. 1986: Brock, Cynthia, Graham Crookes, Richard Day, and Michael Long, « Differential effects of corrective feedback in native speaker-nonnative speaker conversation ». In: R. R. Day (ed.). Talking to learn: conversation in second language acquisition. Rowley, MA: Newbury House.
- Вайнрайх 1953: Weinreich, Uriel. Languages in Contact, Findings and Problems, Linguistic Circle of New York, New York, 1953.

- Ван Патен 1996: VanPatten, B., „Input Processing and Grammar Instruction in Second Language Acquisition.“ Greenwood publishing group.
- Васър 2005: Vasseur, Marie-Thérèse, *Rencontres de langues – Question(s) d’interaction*. Paris : Didier, coll. LAL – Crédif, 2005.
- Вероник 1992: Véronique, Daniel, « Recherches sur l’acquisition des langues secondes : un état des lieux et quelques perspectives » – *Acquisition et interaction en langue étrangère [En ligne]*, 1 /1992.
- 2009: (dir.), *L’acquisition de la grammaire du français langue étrangère*, Paris: Didier, coll. Langues & Didactiques.
- Вион 2000: Vion, Robert, *La communication verbale. Analyse des interactions*, Paris : Hachette, 2000.
- Вогел 1995: Vogel, Klaus, *L’interlangue: la langue de l’apprenant*. Traduit de l’allemand par Jean-Michel Brohée et Jean-Paul Confais, Toulouse : Presses universitaires du Mirail, 1995.
- Гаонаш 1991: Gaonac’h, Daniel, *Théories d’apprentissage et acquisition d’une langue étrangère*. Paris : Didier, Coll. Crédif – LAL, 1991.
- Гас 1988: Gass, Susan M., “Integrating research areas : a framework for second language studies1” – *Applied linguistics* 9 (2), 198–217.
- 2005: « Input and Interaction ». *The handbook of second language acquisition*. Doughty, Catherine J. and Michael H. Long (eds.). Blackwell Publishing, 2005. Blackwell Reference Online.
- Гас & Селинкър 2008: Gass, Susan M., Larry Selinker, *Second Language Acquisition*, New York: Routledge, third edition.
- Гофман 1974: Goffman, Erving, *Les rites d’interaction*, Paris: Minuit, 1974.
- Григс 2002: Griggs, Peter. « A propos de l’effet de l’activité métalinguistique sur les processus de production en L2 ». In: D. Véronique & F. Cicurel (eds), *Discours, action et appropriation des langues*, Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle.
- Гюлих 1986: Gülich, Elisabeth, « “Soûl c’est pas un mot très français”. Procédés d’évaluation et de commentaire métadiscursif dans un corpus de conversation en “situation de contact” ». In: *Cahiers de linguistique française* 7 : 231–258.
- Даузендшъойн-Гай 2003: Dausendschön-Gay, Ulrich, « Communication exolingue et Interlangue » - *Linx [En ligne]*, 49 | 2003; 41–50.
- Джеферсън 1972: Jefferson, Gail, « Side Sequences ». In: *Studies in Social Interaction*, D. Sudnow (éd.), The Free Press New York – Colliar-MacMillan Limited London.
- Дъогаш & Манжьоно 2007: Degache, Christian & François Mangenot, « Les échanges exolingues via Internet » – *Lidil [En ligne]*, 36/2007.
- Дъофе 2003: Defays, Jean-Marc, *Le français langue étrangère et seconde. Enseignement et apprentissage*, Bruxelles : Mardaga, 2003.
- Елис 2003 [1997]: Ellis, Rod, *Second Language Acquisition*, Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Караско et al. 2008: Carrasco, Encarnación, Christian Degache & Yasmin Pishva. « Intégrer l’intercompréhension à l’université. » – *L’intercompréhension, Les Langues Modernes*, 1/2008.
- Кастелоти 2008: Castelleti, Véronique, « L’intercompréhension est-elle soluble dans l’éducation plurilingue ? ». In: *Actes du colloque Dialogos em Intercomprensao*, Lisbonne, UCP, septembre 2007.

- Клайн 1989: Klein, Wolfgang, *L'acquisition de langue étrangère*, Paris : Armand Colin. 1989. Trad. par Colette Noyau.
- Кнап-Потоф/Кнап 1982: Knapp-Potthoff, Annelie/ Knapp Karlfried, *Fremdsprachenlernen und -lehren*, Stuttgart: Kohlhammer, 1982.
- Кордър 1971, по фр. превод 1980: Corder S. Pit., « Idiosyncratic Dialects and Error Analysis » – IRAL, vol. IX (2), 1971, pp. 147–160, Heidelberg, Julius Gross Verlag. Фр. превод « Dialectes idiosyncrasiques et analyse d'erreurs. » – *Langages*, 14e année, n°57, 1980. Apprentissage et connaissance d'une langue étrangère. 17–28.
- Кочи 1986: Kotschi, Thomas, « Procédés d'évaluation et de commentaires métadiscursifs comme stratégies interactives ». – *Cahiers de Linguistique Française* 7, 207–30.
- Крафт & Даузендшойн-Гай 1993: Krafft, Ulrich, Ulrich Dausendschon-Gay, « La séquence analytique ». In: G. Ludi (éd.), *Approches linguistiques de l'interaction, Contributions aux 4e Rencontres régionales de linguistique de Bâle*, 137–57 (Bulletin CILA 57);
- 1994: « Analyse conversationnelle et recherche sur l'acquisition ». In: B. Py (éd.), *L'acquisition d'une langue seconde : quelques développements théoriques récents*, Institut de linguistique de l'Université de Neuchâtel, Neuchâtel, 127–158 (Bulletin suisse de linguistique appliquée 59).
- Крашен 1981: Krashen, Stephen D., *Second language acquisition and learning*, Oxford: Pergamon Press, 1981.
- Лонг 1985: Long, Michael „Input and Second Language Acquisition Theory“. In: Gass, Susan; Madden, Carolyn. *Input in second language acquisition*. Rowley, Mass: Newbury House. 377–393.
- 1991: “Focus on form in task-based language teaching”. In: Lambert, Richard; Elana Shohamy. *Language policy and pedagogy*. Philadelphia / Amsterdam: J. Benjamins Publishing Company. 179–192.
- 1996: “The role of the linguistic environment in second language acquisition”. In: Ritchie, William; Tej Bhatia. *Handbook of second language acquisition*. San Diego: Academic Press. 413–468.
- 1997: « Focus on form: a design feature in task-based language teaching ». In: URL: <http://www.mhhe.com/socscience/foreignlang/top.htm>
- Люди 1987: Lüdi, Georges, « Travail lexical explicite en situation exolingue ». In: G. Lüdi, H. Stricker et J. Wüest (eds.). *Romanica ingeniosa. Mélanges offerts à Gerold Hilty à l'occasion de son 60e anniversaire*. Berne, Peter Lang : 463–496.
- 1994: « Dénomination médiante et bricolage lexical en situation exolingue » – *Acquisition et interaction en langue étrangère [En ligne]*, 3 | 1994.
- Люди & Пи 2003: Lüdi, Georges, Bernard Py, *Etre bilingue*. 3e édition, Berne: Peter Lang, 2003.
- Майснер 2003: Meissner, Franz-Joseph, *Esquisse d'une didactique de l'eurocompréhension*. – Franz-Joseph Meissner, Claude Meissner, Horst G. Klein & Tilbert D. Stegmann. *EuroComRom – les sept tamis. Lire les langues romanes dès le départ*. Aachen: Shaker;
- Макей 1999: Mackey, Alison, « Input, Interaction, and Second language development. An empirical study of question formation in ESL » – *SSLA*, 21, 557–587, Cambridge University Press.
- 2006: « Feedback, Noticing and Instructed Second Language Learning » – *Applied Linguistics* 27/3: 405–430 _ Oxford University Press 2006.

- Мондада 1999: Mondada, Lorenza, « L'organisation séquentielle des ressources linguistiques dans l'élaboration collective des descriptions » – *Langage et société*, n°89, Ethnométhodologie et analyse conversationnelle. 9–36.
- Мондада & Пекарек Дьолер 2000: Mondada, Lorenza et Simona Pekarek Doehler, « Interaction sociale et congition située : quels modèles pour la recherche sur l'acquisition des langues ? » – *Acquisition et interaction en langue étrangère*[En ligne], 12 / 2000.
- Моро 1997: Moreau Marie-Louise (éd.), *Sociolinguistique. Les concepts de base*, Paris: Pierre Mardaga, 1997.
- Оливър 2009: Oliver, Rhonda, « How Young is too Young? Investigating Negotiation of Meaning and Feedback in Children Aged Five to Seven Years». In: Mackey, Alison, Charlene Polio (eds.), *Multiple perspectives on interaction. Second language research in Honor of Susan M. Gass*.
- Пекарек Дьолер 2000: Pekarek Doehler, Simona, « Approches interactionnistes de l'acquisition des langues étrangères : concepts, recherches, perspectives » – *Acquisition et interaction en langue étrangère*[En ligne], 12 / 2000.
- Пардю 1993: Perdue, Clive (ed.) *Adult Language acquisition, Cross-linguistic perspectives. Volume 1 and 2 , Field methods*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- 1996: « Approches comparatives dans l'acquisition des langues : généralisations et applications » – *Bulletin VALS-ASLA*, 63, 61–73.
- Пи 1990: Py, Bernard, « Les stratégies d'acquisition en situation d'interaction ». In: Gaonac'h, Daniel (coord.) *Acquisition et utilisation d'une langue étrangère. L'approche cognitive. Le français dans le monde*, n° spécial, Paris : Hachette.
- 1996: « Les données et leur rôle dans l'acquisition d'une langue non maternelle » - *Les Carnets du Cediscor* [En ligne], 4 | 1996.
- 2000: « La construction interactive de la norme comme pratique et comme représentation » – *Acquisition et interaction en langue étrangère*, 12 | 2000, 77–97.
- Де Пиетро 1988: de Pietro, Jean-François, « Vers une typologie des situations de contacts linguistiques » – *Langage et société*, n° 43, 65–89.
- Де Пиетро et al. 1989: de Pietro, Jean-François, Marinette Matthey & Bernard Py, « Acquisition et contrat didactique : les séquences potentiellement acquisitionnelles dans la conversation exolingue ». In: *Actes du troisième Colloque Régional de Linguistique*, Strasbourg 28 – 29 avril 1988, Université des Sciences Humaines et Université Louis Pasteur, Strasbourg, 99–124.
- Поркие 1984: Porquier, Rémy, « Communication exolingue et apprentissage des langues ». In: *Acquisition d'une langue étrangère III*, Université Paris VIII et Université de Neuchâtel, 17–47.
- 1994: « Communication exolingue et contextes d'appropriation ». In: B. Py (éd.), *L'acquisition d'une langue seconde*, 159–69 (*Bulletin suisse de linguistique appliquée* 59).
- Поркие & Пи 2004: Porquier, Rémy ; Bernard Py. *Apprentissage d'une langue, Contextes et discours*, Paris : Didier.
- Сакс et al. 1974: Sacks, Harvey, Emanuel Schegloff & Gail Jefferson, “A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation”. In: *Language* 50/4, 696–735.

- Съвет на Европа 2001: Conseil de l'Europe, Un cadre européen commun de référence pour les langues : apprendre, enseigner, évaluer. Paris: Didier, 2001.
- Тарон 1979: Tarone, Elaine, « Interlanguage as chameleon » – *Language Learning* 29, 181–91.
- 2006: « Interlanguage ». – Elsevier Ltd., vol. 4, 747–752.
- Тревис 1994: Trévis, Anne, « Représentations métalinguistiques des apprenants, des enseignants et des linguistes: un défi pour la didactique ». In: B. Py (éd.), *L'acquisition d'une langue seconde*, 171–90 (*Bulletin suisse de linguistique appliquée* 59).
- Фрауенфелдер et al. 1980: Frauenfelder Uli, Noyau Colette, Perdue Clive, Porquier Rémy. « Connaissance en langue étrangère ». In: *Langages*, 14e année, n° 57, 1980. Apprentissage et connaissance d'une langue étrangère. 43–59.
- Шеглоф et al. 1977: Schegloff, Emanuel, Gail Jefferson & Harvey Sacks, “The preference for self-correction in the organization of repair in conversation”. In: *Language* 53/2, 361–382.
- Шмит 1990: Schmidt, Richard W., “The role of consciousness in second language learning”. – *Applied Linguistics*, Vol. 11, No.2 Oxford University Press 1990.